

નિવેદન

ગુજરાત વિદ્યાસમાના મો. જે. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવનમાં જે સંશોધન-ગ્રંથો તૈયાર કરી પ્રકટ કરવામાં આવે છે તેનું એક અંગ જુદા જુદા ધર્મો અને સંપ્રદાયોનું સાહિત્ય સંશોધનની શાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિએ તૈયાર કરાવવાનું છે. આ કાર્યમાં શેઠ પૂનમચંદ કરમચંદ કોટાવાલા ટ્રસ્ટના ધર્મીવટદારો શેઠશ્રી પ્રેમચંદ ક. કોટાવાલા અને શેઠશ્રી મોઝાભાઈ જેશિંગભાઈ એમણે આ સંસ્થાને નીચે જણાવેલી શરતે જૈન સાહિત્યના ગ્રંથો તૈયાર કરી પ્રકટ કરવા દાન કર્યું છે. એ માટે મો. જે. વિદ્યાભવન ટ્રસ્ટ એમનું આભારી છે.

શરત

“ જૈન સંસ્કૃતિનાં તમામ અંગોનું-જેમકે દ્રવ્યાનુયોગ આદિ

“ ચાર અનુયોગોનું, તેમજ કાવ્ય શિષ્ય કઠા ઇતિહાસ આદિનું

“ સાહિત્ય તૈયાર કરાવ્યાં પ્રકટ કરવું. આમાં મૂલ્ય સંસ્કૃત

“ પ્રાકૃતાદિ ગ્રંથોનાં શિષ્ય આદિના સચિત્ર ઇતિહાસ વગેરેનો

“ સમાવેશ કરવો. ”

ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધન વિભાગ અંગે સંશોધનની યોજના વિચારાત્મી હતી ત્યારે ગુજરાતના ઇતિહાસને મહત્વનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. ઉપલબ્ધ સાધનોને આધારે ઇતિહાસને પ્રલિપ્ત કરવાનું કામ અને નવાં સાધનોને ઉપલબ્ધ કરવાનું કામ-એ બે કાર્યદિશાઓ સ્પષ્ટ હતી. પહેલી દિશામાં થયેલા કામનો નોંધ લેતાં જણાયું, કે ઈ. સ. ૧૮૫૬ માં પ્રકટ થયેલ રાસમાઝા અને ઈ. સ. ૧૮૯૬ માં પ્રકટ થયેલા ચોમ્બે ગેશેટિયર ગ્રંથ ૧-સંટ ૧ બે અંગ્રેજીમાં લેખાયેલા ગ્રંથોનું હજી પણ મહત્ત્વ છે. રાસમાઝાનો ગુજરાતી અનુવાદ ગુજરાત વિદ્યા-સમાજ ૧૮૬૯-૭૦ માં પ્રકટ કર્યો હતો, ગેશેટિયર ઉપરથી ગુજરાતનો

इतिहास रेखा रूपे आ ज संस्थाए १८९८ मां प्रकट कयौ हतो. आ अरसामां जे नवी सामग्री एकठ्ठी यत्तो हती तेनो उपयोग करी अने पहेलां संगृहीत थियेली सामग्रीनो नवेसरथो विचार करी इतिहास लखवाने अवकाश हतो; अने तेथी आ संस्थाए १९३७-३८ मां 'गुजरातनो मध्यकालीन राजपूत इतिहास' वे भागमां प्रकट कयौ; अने १९४५ मां 'गुजरातनो सांस्कृतिक - इतिहास' - इस्लाम युग - पहेलो भाग प्रकट कयौ. ए पछी १९४९ मा प्रो. अबुलफार नदवीना उर्दूमां लखेला गुजरातना इतिहासना १ ला खंडनो अद्यतन अनुवाद २ भागमां प्रसिद्ध कयौ.

प्रो. कोमिसेरियेटे अंग्रेजीमां गुजरातना मुस्लिम राज्योनो इतिहास १९३८ मां स्वतंत्र रीति प्रकट कयौ

गुजरातना साधनोने शोधी अने एना उपरथी मुस्लिम राज्य पहेलांनो इतिहास पहेलो खंडो तैयार करवानो यश स्व. डॉ. भगवानलाल इंद्रजीने छे; अने मुस्लिम राज्योनो इतिहास लखवामां मुस्तवासी खा. सा फझलुल्लाह खान्दल्लाह फरीदीनी मोटी मदद हतो, एम गेजेटियर उपरथी जणाव छे. स्व. रणछोडमाई उदयामे 'रासमाञ्ज' नो अनुवाद करतां अनेक सुवारावधारा अने पूर्तिओ मूळ ग्रंथमां उमेर्यौ हतां. प्रो. होडीवाञ्ज अने प्रो. कोमिसेरियेटे मुस्लिम राज्योना समयना इतिहास माटे घणी सामग्री संशोधित करी छे. धी. दुर्गाशंकर शास्त्रीए गुजरातनो राजपूत युगनो इतिहास लखतां तमाम सामग्रीनो लगभग उपयोग कयौ छे; अने हमणां ज नवी आवृत्तिनी तैयारी करी अन्वार मुधीनां नवां संशोधनोनो पण समावेश करी अप्प्यो छे, जे हवे पछी थोडाज समयमा प्रसिद्ध थशे. "काव्यानुशासन" नो उपोद्घात लखनी वेञ्ज पुराणकाळथी लई सोलंकीओना समय मुधीनां याम्दुपल्लव साधनोना बळ उपर मारा तरफथी पण

વિશેષ સ્વરૂપે વિચારણા કરવામાં આવી હતી. શ્રી. રતનમંગિરાવ મોમરાવ ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ લખતાં કોઈપણ જ્ઞાનસાધન રહી ન જાય એની તકેદારી રાખે છે. પ્રો. અબુઝફર નદવીએ પણ મુસ્લિમ વંશનાં સાધનોનો ઉપયોગ કરી સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ લખી રાખ્યો છે.

સામગ્રી ઉપરથી ઇતિહાસને ફલિત કરવાની દિશામાં પિટ્ટપેપળ કરતાં વિશેષ પ્રગતિ કરવી હોય તો હવે નવાં સાધનોની શોધ કરવાનો અને એને ઉપલબ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન થવો જોઈએ એમ લાગવાથી સંગો-ધન વિભાગે પ્રારંભમાં આ વીજી દિશામાં કાર્યક્રમ ચોખ્ખો. ૧૯૩૩ માં આચાર્યશ્રી મુનિ જિનવિજયજીએ ગુજરાત સાહિત્ય સમાના માનાર્દ સમ્ય તરીકે પ્રાચીન ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની સાધનસામગ્રી ઉપર વિચારપ્રેરક અને વૃત્તિપ્રેરક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. એ માર્ગે પોતે અસાધારણ શ્રમ ઉઠાવી કાર્ય કરે છે અને વિધી જૈન ગ્રંથગાઢામાં અને એ પૂર્વેનાં એમનાં પ્રકાશનોમાં પોતે સંશોધિત સંગૃહીત સામગ્રી પ્રકટ કર્યે જાય છે. સંગોધન વિભાગની યોજનામાં વે શાળોમાંથી સાધનો વઢાર કાઢવાનો અમારો કાર્યક્રમ એ જ દિશામાં વીજો ફાંટો છે. એક શાળા તે પુરાણો અને વીજી જૈન આગમો-નિર્યુક્તિઓ-ભાષ્યો-ચૂર્ણિઓ. આ વંતે આકરોમાં ઇતિહાસનાં સાધનો માટે જે ‘સ્વોદકામ’ થવું જોઈએ તે થયેલું નહિ; એથી આ દિશામાં મો. જે. વિદ્યાભવન તરફથી આદરવામાં આવેલી પ્રવૃત્તિના પ્રથમ ફલ તરીકે અધ્યાપક ડમાશંકર જોષીએ તૈયાર કરેલ પુરાણોમાં ગુજરાત એ ગ્રંથ ૧૯૪૬ માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો, ત્યારે વીજું ફલ તે આ જૈન આગમ-સાહિત્યમાં ગુજરાત પ્રસિદ્ધ થાય છે.

જૈન આગમ સાહિત્યમાંનું લગભગ પાંચ લાખ શ્લોક પૂર સંસ્કૃત પ્રાકૃત સાહિત્ય જોઈ વઢી સ્થાવરતીકો તારવવાનું મિત્ર મિત્ર આગમો-અને એ ઉપરના સાહિત્યમાંના ઉલ્લેખોને એકત્રિત કરવાનું,

एक रथचरनां अने एक ज व्यक्तिनां जुदां जुदां नामोने एक स्थाने समाववानुं, अने एक ज नाम धरावनां जुदां जुदां स्थळो अने व्यक्ति-ओने अलग अलग पाटवानुं इयादि काम घगो धोरज चीवट अने क्षीणवट मागी ले छे. आ दोरेकने अवतरण प्रमाणोधी पुष्ट करी प्रायेक विगतने एना प्राप्य प्रामाणिक स्वरूपमां नोधवानुं विपुल-श्रमसाध्य कार्य प्रो. डो. भोगोलाल माडेसराए साव्युं छे. आम करती वेळाए भिन्न भिन्न विद्वानोए रजू करेला मतो अने प्रमाणोनी विवेचनपूर्वक समालोचना करी शक्य होय त्यां पोतानो मत आ विद्वान संगोयके प्रमाणपुरःसर रजू कयों छे.

आ कीमती ग्रन्थ पूनमचंद क. कोटावाळा ट्रस्ट्नी सहायथी प्रसिद्ध थाय छे, तेथी अहाँ एनी सविशेष साभार नोध घटे छे

તા. ૧-૧૧-૧૯૨

મદ્ર, અમદાવાદ

}

રસિકલાલ છો. શ્રીલ
અધ્યક્ષ, મો. જી. વિદ્યામવન,
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ

પ્રાસ્તાવિક

ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતી સામગ્રીના સાધનગ્રન્થો તૈયાર કરાવવાની ગુજરાત વિદ્યાસભાની યોજના અનુસાર, 'પુરાણોમાં ગુજરાત'-ના અનુસંવાનમાં આ 'જૈન આગમસાહિત્યમાં ગુજરાત' તૈયાર થયેલ છે. જૈન સાહિત્ય અને તેમાં યે જૈન આગમસાહિત્યનું શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિ-કોણથી અધ્યયન અને સંશોધન હજી ગ્રાહ્યાવસ્થામાં છે; એ સાહિત્યની તથા એની સાથે સંબંધ ધરાવતી પરંપરાઓ તથા અનુશ્રુતિઓની અનેક રીતે તપાસ હજી હવે કરવાની છે, અને તે કારણે, પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિના અભ્યાસ માટે વિવિધ દૃષ્ટિ નવીન લાગતી માહિતી તથા સંશોધનના અનેક કોયડાઓના ઉકેલ માટે પ્રયત્ન કરવા પ્રેરે એવા રસપ્રદ મુદ્દાઓ એમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. આ ગ્રન્થમાં આગમસાહિત્યમાંથી મળતી પ્રાચીન ગુર્જર દેશના રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના અભ્યાસમાં ઉપયોગી થાય એવી, ભૌગોલિક સ્થળો, વ્યક્તિવિશેષો તથા અન્ય વિષયો—'નેમ્સ ઍન્ડ સબ્જેક્ટ્સ'—ને લગતી સામગ્રી સૂચિના રૂપમાં સંકલિત કરી છે.

પ્રારંભમાં આપણે એ જોવું જોઈએ કે 'જૈન આગમસાહિત્ય' એટલે શું. સાહિત્યરસિકોમાં પણ કેટલીક વાર 'જૈન સાહિત્ય' અને 'જૈન આગમસાહિત્ય' એ બંનેની મેદરેસ્તા પરત્વે એક પ્રકારનો સંભ્રમ પ્રવર્તે છે એમ જોવામાં આવ્યું છે. 'જૈન સાહિત્ય' એટલે જૈનો દ્વારા રચાયેલું સાહિત્ય, જેમાં જૈન ધાર્મિક વિષયો ઉપરાંત વિવિધ ચિનધાર્મિક વિષયો ઉપર પણ જૈનોએ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ તથા પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં રચેલા સાહિત્યનો સમાવેશ થાય છે. પ્રાચીન ભારતીય વાઙ્મયના લલિત તેમજ શાસ્ત્રીય તમામ પ્રકારોના નમૂનાઓ આપણને જૈન સાહિત્ય-માં પ્રાપ્ત થાય છે. 'જૈન આગમસાહિત્ય' એટલે જૈનોના મૂળ ધાર્મિક ગ્રન્થો—'સ્ત્રિક્ષર્સ' અથવા 'કેનન'—તથા તે ઉપરનું માધ્યમક અને

ટીકાત્મક સાહિત્ય. અર્થાત્ ‘જૈન આગમસાહિત્ય’નો સમાવેશ ‘જૈન સાહિત્ય’માં થઈ જાય છે.

૧૧ અંગ (મૂળ ૧૨ અંગ, પણ ઇમાનું વારનું અંગ ‘દૃષ્ટિવાદ’ લુપ્ત થઈ ગયેલું હોવાથી ૧૧ અંગ), ૧૨ ઉપાંગ, ૬ છેદસૂત્ર, ૪ મૂલસૂત્ર, ૧૦ પ્રકીર્ણક, તથા ‘અનુયોગદ્વાર સૂત્ર’ અને ‘નંદિસૂત્ર’ એ ૨ છૂટાં સૂત્રો મળી કુલ ૪૫ આગમગ્રન્થો ગણાવવાનાં આવે છે. વીજી એક ગણતરી અનુસાર ૮૪ આગમો પણ છે. અહીં ૪૫ આગમવાળી ગણતરી અનુસારના ગ્રન્થો લીધા છે.

↑ ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે, ‘આગમસાહિત્ય’માં મૂળ આગમગ્રન્થો ઉપરાંત તે ઉપરના તમામ ટીકાત્મક સાહિત્યનો સમાવેશ થાય છે. ટીકાત્મક સાહિત્ય ચાર પ્રકારનું છે : નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય, ષુર્ણિ અને ઘૃત્તિ. મૂળ ગ્રન્થો તથા તે ઉપરનાં આ ચતુર્વિધ રિવરણોનો અર્થ એકસામટો વ્યક્ત કરવા માટે કેટલીક વાર ‘પંચાંગી’ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. મૂળ આગમગ્રન્થો આર્ષ પ્રાકૃત ભાષામાં છે, જે સામાન્ય વ્યવહારમાં ‘અર્ધમાગધી’ કહેવાય છે. આગમોને વીતરાગ-તીર્થંકરની વાણી ગણવામાં આવે છે અને પરંપરા પ્રમાણે, તે ગણધરભાષિત અર્થાત્ સુધર્મા-ત્વામી જેવા મહાત્મીરના ગણધર અથવા પટ્ટાશિષ્ય વડે વ્યાકૃત છે. છતાં ભાષા, નિરૂપણરીતિ, શૈલી, ગદ્યપદ્યના ભેદો વગેરે અનેક રીતે આગમોમાં અનેક શ્વરો માટમ પડે છે. ‘નંદિમૂત્ર’, ‘દશવૈકાલિક મૂત્ર’, ‘અનુયોગ-દ્વાર સૂત્ર’ અને ‘પ્રજાપતા સૂત્ર’ જેવાં આગમો તો જૈન પરંપરા પ્રમાણે જ અનુત્તમ દેવધર્મિગણિ ક્ષમાશ્રમણ, શયંભાગમૂરિ, આર્ય સક્ષિતસૂરિ અને આર્ય શ્યામ જેવા વ્યક્તિવિશેષોની રચનાઓ ગણાય છે. ભાષાકાચ પૃથક્કરણના ધોરણે ‘ઉચ્ચરાખ્યયન સૂત્ર’ ‘આચારાંગ સૂત્ર’ ‘દશવૈકાલિક સૂત્ર’ જેવા આગમગ્રન્થોને સૌથી પ્રાચીન ગણવાનું નિદાનોનું વર્ણ છે અને એવા ગ્રન્થોનો સંદર્ભનામમય મગવાન મહાવીરના નિર્ગમથી

જ્ઞાસી ધર્વાચીન નહિ હોય એવું અનુમાન થાય છે. પણ એકંદરે જોતાં; કોઈ નિશ્ચિત પ્રમાણ ન હોય તો આગમપ્રન્થોને અમુક ચોક્કસ શતાન્દીમાં જ મૂકવાનું મુશ્કેલ છે. વઢી મગધમાં, મધુરામાં અને વલ્લભીમાં એમ ત્રણ વાર આગમોની સંકલના થઈ હતી અને છેવટે ઈ. સ. ૪૫૪ માં વલ્લભીમાં વધાં આગમો લેસ્તાધિરૂદ્ધ થયાં હતાં-એ વધા સમય દરમિયાન થયેલાં માયાકાંચ અને બીજાં પરિવર્તનો પ્યાનમાં રાખવાનાં છે (જુઓ આ પ્રન્થમાં દેવર્દિગણિ ક્ષમાશ્રમણ, નાગાર્જુન, વલ્લભી, સ્કન્દિલ આર્ય, રત્યાદિ). આગમો અત્યાર સુધીમાં અનેક વાર છપાયાં છે, પણ તેઓની શાસ્ત્રીય, સર્મીક્ષિત વાચનાઓ હજી તૈયાર થઈ નથી, એ પણ એક મુશ્કેલી છે. આગમસાહિત્ય અને પ્રાચીન ગ્રન્થમંડારોના અજીવન અભ્યાસી પૂ. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ એ માટેના મહાભારત કાર્યનો પ્રારંભ થોડાંક વર્ષ પહેલાં કર્યો છે અને આપણે આશા રાખીએ કે આપણને નજદીકના ભવિષ્યમાં આગમોની તથા તે ઉપરના તમામ ટીકાત્મક સાહિત્યની સમીક્ષિત વાચનાઓ મળશે.

નિર્યુક્તિ અને માપ્ય એ મૂલ આગમપ્રન્થો ઉપર પ્રાકૃત ગાથામાં થયેલાં સંક્ષિપ્ત વિવરણો છે. મુદ્રિત વાચનાઓમાં તેમજ હસ્તલિખિત પ્રતોમાં પણ ઘણી વાર નિર્યુક્તિ અને માપ્યની ગાથાઓ છૂટલી મેઝસેઝ થયેલી હોય છે કે તેમને નિર્યુક્તિ અને માપ્ય તરીકે અલગ કરવાનું કામ ઘણું મુશ્કેલ છે. ચૂર્ણિ એ પ્રાકૃત ગદ્યમાં-કોઈ વાર સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતના મિશ્રણ જેવા ગદ્યમાં-મૂઠ પ્રન્થોનું વિવરણ છે. વૃત્તિ અથવા ટીકા એ સંસ્કૃત ગદ્યમાં થયેલાં વિવરણો છે. જૂનામાં જૂની ઉપલબ્ધ સંસ્કૃત ટીકાઓ આઠમા સૈકામાં થયેલા આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિની છે. ત્યારપછી શીલાંકદેવ, શાન્તિમૂરિ, અભયદેવસૂરિ, શ્રોગાચાર્ય, મલ્લધારી દેમચંદ્ર અને મલ્લયગિરિ જેવા મહાન આચાર્યોએ પ્રમાણભૂત સંસ્કૃત

૧. અત્યારે કેટલાક શિક્ષિતો ઘાતચીતમાં અર્થુ દેસી માપ્યામાં અને અર્થુ ધર્મગ્રીમાં બોલે છે, એના જેવું આ નથી?

ટીકાઓની આ પરંપરા ચાલુ રાખી હતી. આ પરંપરા .

બરાદમા સૈફા સુધી ચાલુ રહેલી છે, અને કોઈ કોઈ દાખલામાં ૦૦ અર્વાચીન કાઠમાં પણ જૈન આચાર્યોએ આગમગ્રંથો ઉપર સંસ્કૃત ટીકાઓ રચેલી છે. સંસ્કૃત ટીકાઓમાં પણ દૃષ્ટાન્તો, કથાનકો અને વીજાં અવતરણો ઘણુંપણ પ્રાકૃતમાં આવે છે, જે પ્રાચીનનર રચનાઓમાંથી શબ્દશઃ લેવાયાં હશે એવું અનુમાન થાય છે. મુકાબલે અર્વાચીન કાઠમાં રચાયેલી સંસ્કૃત ટીકાઓ પણ આ તેમજ વીજી અનેક રીતે પ્રાચીનતર પરંપરાઓની ઋણી છે અને એ કારણે એમનું મૂલ્ય તે તે સમયમાં રચાયેલા વીજા સામાન્ય ગ્રંથોની તુલનાએ ઘણું વધારે છે.

વગ્રીસ અક્ષરનો એક શ્લોક એ ગણતરી પ્રમાણે તમામ ઉપલબ્ધ જૈન આગમસાહિત્ય આશરે સાડાઠ લાખ શ્લોકપ્રમાણ છે. સને ૧૯૪૩ ના જુલાઈમાં ગુજરાત વિદ્યાસભાના અનુસ્નાતક અને સંશોધન વિભાગમાં (હવે શેઠ મો. જે. વિદ્યાભવનમાં) અધ્યાપક તરીકે હું જોડાયો ત્યારથી આગમસાહિત્યમાંથી પ્રાચીન ભારતના સાંસ્કૃતિક અભ્યાસ માટેની સામગ્રી સંકલિત કરવાનું કાર્ય આરંભ્યું હતું. લગભગ તમામ મુદ્રિત આગમસાહિત્ય—જેનું પ્રમાણ આશરે સવાપાંચ લાખ શ્લોકપ્રમાણ કરતાં ફરફ વધારે થાય છે—સને ૧૯૫૦ સુધીમાં જોવાઈ ગયું એમાંથી પ્રાચીન ગુર્જર દેશ તથા તે સાથે સંબંધ ધરાવતા વિષયોની માહિતી અલગ તારીને આ ગ્રંથ તૈયાર કર્યો છે.

આશરે સવા લાખ શ્લોકપ્રમાણ જેટલું આગમસાહિત્ય હજી અપ્રસિદ્ધ છે. એમાં કેટલીક મહત્વની જૂર્ણિઓ, ટીકાઓ અને થોડાક મૌલિક ગ્રંથોનો પણ સમાવેશ થાય છે એમાંથી મળતી સામગ્રીનું પ્રકારતઃ આ પુસ્તકની પૂર્તિરૂપે કરી રાખાય.

મગવાન મહાવીરનું જન્મસ્થાન, તેમજ પ્રવૃત્તિક્ષેત્ર મગધ હતું; જૈન શ્રુતની સંકલના માટે સૌ પહેલો પરિપદ પણ મગધના પાટનગર પાટલિ-

પુત્રમાં વીરનિર્વાણ પછી વીજી શતાબ્દીમાં મઠી હતી. જૈન- આગમના મૂળ ગ્રંથો પણ સ્વાભાવિક રીતે જ મગધમાં રચાયેલા છે. મુખ્યત્વે આ કારણે આગમના મૂળ ગ્રંથોમાં ગુજરાત વિશે થોડા અછડતા ઉલ્લેખો મળે છે, અને તે પણ મુખ્યત્વે બાવીસમા તીર્થંકર નેમિનાથના જીવન અને યાદવોના ઇતિહાસ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. પ્રાચીન ગુર્જર દેશમાં રચાયેલી ટીકાચૂર્ણિઓમાંથી જ આપણને વિશેષ માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે.

વઠી આ પુસ્તકમાં સંકલિત થયેલી સામગ્રી જેમ પ્રાચીનતમ મૂળ ગ્રંથોમાંથી છે તેમ ૧૭ મા-૧૮ મા સૈકામાં રચાયેલી ટીકાઓ-માંથી પણ છે. અમુક વસ્તુ જે રચનામાંથી મળે છે તે રચના (માત્ર મૂળ આગમોના અપવાદને વાજુણ રાખતાં) કયા સમયની છે તેની નોંધ સંદર્ભસૂચિમાં કરી છે, જેથી વાચકને કાળાનુક્રમનો હ્યાલ આવે, જ્યાં ચોક્કસ સાલ નથી મળતી, પણ અનુમાને સમય નક્કી થઈ શકે છે ત્યાં જ પ્રકારનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

જૈન આગમસાહિત્યમાં ગુજરાત. “પણ ગુજરાત ઘટલે ! ગુજરાતની સીમાઓ તો સમયે સમયે બદલાતી રહી છે. વઠી એક ચોક્કસ પ્રદેશને આપણે અભ્યાસવિષય બનાવીએ તોપણ તેને પૂરી રીતે સમજવા માટે આજુબાજુના પ્રદેશોનો પણ પરિચય આપણને હોવો જોઈએ. ઘટલે, આ પુસ્તકમાં, આજે આપણે જેને ગુજરાત નામે ઓઝણીએ છીએ તે પ્રદેશની સીમા ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની સાથે સાથે, આસપાસના પ્રદેશોના . . . ઉલ્લેખોનો પણ સમાવેશ કર્યો છે.

“ટૂંકામાં સૂચવી શકાય કે ગિરનારના, ઈ. સ. ૧૫૦ ના, સ્થાપક રાજા રુદ્રદામાના, શિલાલેખમાં જે પ્રદેશો ગણાવાયા છે તે વધા જ પ્રદેશોને આવરી લેવાનો હ્યાલ રાખ્યો છે. અલગત, સંબાળ ટાલવા માટે પ્રધાનગૌણવિષેક જાણવો પડ્યો છે. આજના ગુજરાતમાં પરિસીમિત થતા પ્રદેશોને અપાયું છે તેટલું મહત્ત્વ પડોશના ને દૂરના

પ્રદેશોને હમેશાં આવી શકાયું નથી. ૧૧

પ્રત્યેક અગત્યના વિધાન માટે મૂળ સાહિત્યનો આધાર આવ્યો છે, જેથી અમ્યાસીને તે તે સ્થાન જોવાનું સરલ પડે. પ્રશ્નનું શીર્ષક સૂચવે છે તે પ્રમાણે નિરૂપણ મુલ્યત્વે જૈન આગમસાહિત્યમાંથી પ્રાપ્ત થતી સામગ્રીને અનુલક્ષીને કર્યું છે, છતાં એ જ વિષયોને લગતી સામગ્રી અન્ય સાધનોમાંથી અનાયાસે પ્રાપ્ત થઈ છે ત્યાં તેનો પણ સુલનાભરુ વિનિયોગ કર્યો છે.

આ સંકલનામાં પ્રાચીન ભારત તેમજ પ્રાચીન ગુર્જર દેશના ઇતિહાસ પરત્વે જે જ્ઞાતવ્ય વસ્તુઓ છે તે માટે જિજ્ઞાસુ વાચકને પ્રસ્તુત વિષયોનાં શીર્ષકો જોરા મલામળ છે. પણ એમાંથી પ્રધાનપણે ઊપસી આવતા કેટલાક મુદ્દાઓ પ્રત્યે આ પ્રસ્તાવનામાં ધ્યાન સેવવાનું ઘટિત જણાય છે.

સૌ પહેલાં જાતિઓ દેશનાંમ અને સ્થલનામ લઈએ: જાતિઓનાં નામ ઉપરથી દેશનામ પહેલાં છે એ દૃષ્ટિએ બંનેને સાથે લેવામાં એક પ્રકારનું ઔચિત્ય પણ છે.

આમીર જાતિની વસાહતો, ઉત્તરોત્તર દક્ષિણ દિશામાં સ્થપતી જતી હતી એવા 'પુરાણોમાં ગુજરાત' (પૃ. ૪૫) ના અનુમાનને જૈન આગમસાહિત્યમાંથી સ્પષ્ટ અનુમોદન મળે છે. આમીર દેશ દક્ષિણાપથમાં હતો એવું વિધાન અહીં છે, ઘટલું જ નહિ, પણ આમીર દેશનાં જે નગરો અચલપુર, વેણાતટ, તમરા 'દયાદિ ગંગાત્રયાં છે એ પણ દક્ષિણાપથનાં છે (પૃ. ૨૦), આમ છતાં અન્યથા પણ આમીરો હતા; જેમકે કચ્છમાં આમીરો જૈન-ધર્માનુયાયી હોવાનું કલ્પુ છે (પૃ. ૫). 'સૂત્રકૃત્નાંમ સૂત્ર'નો શીલાંકદેવની ટોંકા પ્રમાણે, શૂદ્રને સીજમા 'આમીર', વણિકને 'ફિરાટ' અને વ્રાધણને 'હોડ' કહેતા, એ મૂલ્યે છે કે શીલાંક

દેવના સમય સુધીમા 'આમીર' શબ્દનો અર્થ હલકો થતો ગયો હતો (પૃ ૨૧).

માલવ જાતિ પ્રાચીનતર અગ્રાંત જનપદને 'માલવ' નામ આપવામા કારણભૂત છે એ જાતિના લોકો ત્યાં છટપાટ માટે આક્રમણ કરતા, મનુષ્યોનુ અપહરણ કરતા, અને તેમને ગુલામ તરીકે વેચી દેતા (પૃ ૧૩૮-૪૦) આગમસાહિત્યમા કવચિત્ 'માલવ' અને 'બોધિક' જાતિને અભિન્ન ગણી છે (પૃ ૧૩૮) એમને વિશેની પ્રકીર્ણ માહિતી ટોકાઓમાથી સારા પ્રમાણમા મળે છે (પૃ ૧૨૦-૨૧) યાદવો અને એમની ગણસત્તાકુ રાજ્યપદ્ધતિ વિશે પણ કેટલુકુ જાણવા મળે છે (પૃ ૮૭) કુશાવર્ત અને શૌરિપુર વે હતા એકુ ઉત્તરમા અને ઘોજુ પશ્ચિમમા (પૃ ૪૯) નવા સ્થાનોન જૂના નામો આપવાનું સ્થळा તર ફરતી જાતિઓનુ વલણ એમા જણાય છે આ નામોનો સબધ યાદવોના સ્થळा તર સાથે છે

'વૃહત્-કૃત્-સૂત્ર' (ઉદ્દેશક ૧, સૂત્ર ૫૦) અને 'નિશીઞ્મૂત્ર' જેવા ઇદમ્સૂત્રોમાથી જાણવા મળે છે કે મગધાન મહાવીર યાર સાક્ષેત નગરના સુભૂમિમાગ ઉદ્યાનમા નિવાસ કરતા હતા ત્યારે તેમણે ઉપદેશ કર્યો હતો કે " નિર્ગ્મ થો અને નિર્ગ્મ થીઓન પૂર્વમા અગ-મગધ સુધી, દક્ષિણમા કૌશાલી સુધી, પશ્ચિમમા સ્થૂળા સુધી અને ઉત્તરમા કુળાલા (ઉત્તર કૌસલ) સુધી વિહાર કરવો વળ્પે છે એટલુ જ આર્યક્ષેત્ર છે એની વહાર વિહરવુ કૃત્-પતુ નથી પણ એની વહાર ગ્યા જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર્યની વૃદ્ધિ થાય ત્યાં નિહરી શકાય " એ પડી કેટલીક

૧ આ સૂત્રનાં અંતિમ વે વાક્યો આ પ્રમાણ છે 'એતાવ તાવ આરિએ સેત્ત જો સે કપ્પદ એત્તો વાહિ । તણ પર જાથ નાણ-દસણ-ચરિત્તાદ્ ઉસ્સપ્પતિ તિ વેમિ ।' ઉપર મેં કરેલો અર્થ 'વૃહત્-કૃત્-સૂત્ર'ના ટીકાકાર આચાર્ય ક્ષેત્રકીર્તિન અનુસરીને છે એ જગદીશચંદ્ર નેને એનો અર્થ જરૂર જુદી રીતે કર્યો છે 'ફતને હી ક્ષેત્ર આર્ય ક્ષત્ર દે, બાકી નહીં, કયાકિ

शतान्दीओ वाट अशोकना पौर राजा संप्रतिना आध्रयथी जैन श्रमणो दूर दरना प्रदेशोमां विचरवा लाग्या अने आन्ध्र, द्रविड, महाराष्ट्र अने कुटुम्ब (कृग) ज्या पूर्वे साधुओ जता नडोता त्यां पण श्रमणोनो सुखविहार प्रद थों. ए समयथा नीचे प्रमाणे साडीरचीम आर्यदेशो गणाता लाग्या, जेनो गोवम उल्लेख पण आगमसाहित्यमां वारंवार मळे छे : मगध (राजधानी राजगृह), अंग (चंपा), वंग (ताम्रलिपि), कर्लिंग (काचनपुर), काशी (वाराणसी), कोशल (साकेत), कुरु (गजपुर-हस्तिनापुर), कुशावर्त (शौरपुर), पांचाल (काम्पिन्य-पुर), जांगल (अहिच्छत्रा), सुराष्ट्र (द्वारवती), त्रिदेह (मिथिला), वत्स (कौशांबी), शाडित्य (मंदिपुर), मलय (मद्रिलपुर), मत्स्य (वैगट), वरणा (अजडा), दशार्ण (मृत्तिकावती), चेदि (शुक्ति-मती), सिन्धु-सौर (वीतिभय), अरसेन (मथुरा), मगि (पावा), वट्टा (मासपुरा), कुणाळा (आम्रतो), लाट (कोट्टिवर्ष), केकयीनो अर्धभाग (श्वेतिका).

आ सूचिमा आन्ध्र महाराष्ट्रादि प्रदेशोनो उल्लेख नथी ए च्यान खेचे छे. कोंकण के ज्यां जैन साधुओ विचरता हता एनुं नाम पण एमां नथी. गुजरात अने राजस्थानना जे प्रदेशो पाठळथी जैन धर्मनां प्रमुख केन्द्रो बान्या ए पण एमां नथी. पण एकंदरे एम कही शक्य के संप्रतिना राज्यकाळ पटीना समयमां भारतमां जैन धर्मना प्रभावनो सर्वसामान्य नकशो ए रजू करे छे

इन्दी क्षेत्रोंमें निम्नलिखित मिथु और मिथुणियों के ज्ञान-दर्शन और चारित्र्य अधुण रह सकते हैं : ' (' भारत के प्राचीन जैन तीर्थ, ' पृ १४) ज्ञान दर्शन अने चारित्र्यनो वृद्धि यती होय तो ' आर्यक्षेत्र 'नी बहार विहार यई शके एवो प्राचीन टीकाकारोनो अर्थ मने सगत लागे छे. ' आर्यक्षेत्र 'नी सामाजिक स्थिति जैन साधुओना कडक आचारपालनने अनुकूल हनी, पण जेम जेम अन्य प्रदेशोमां जैन धर्मनो प्रचार ययो तेम तेम विहारक्षेत्रनो विस्तार पण बध्यो

હિન્દુસ્તાન માટે 'હિન્દુગ દેશ' એવું નામ ઈ. સ. ના સાતમા શતક આસપાસની 'નિશીધ સૂત્ર'ની ચૂર્ણિમાં મળે છે (પૃ. ૨૧૮). અત્ય સાહિત્યમાં આ નામના આટલા પ્રાચીન ઉલ્લેખો મિલ છે.

ગૃહસ્થો રહેતા હોય એવાં મકાનોમાં સાધુઓ રહે એ વસ્તુ ઋષ્ટમાં દોષરૂપ ગણાતી નહોતી (પૃ. ૩૨) એ વતાવે છે કે સાધુઓને રહેવા યોગ્ય મકાનો—ટપાશ્રયોનો ત્યાં અભાવ હશે. મરુ દેશમાં સુનિજ તેલ હોવાનો નિર્દેશ (પૃ. ૧૨૬) ઠેઠ માપ્ય જેટલો જૂનો હોઈ સૂચ અગત્ય ધરાવે છે.^૧

પાલિ સાહિત્યમાં નિર્દિષ્ટ અરિષ્ટપુર ઉપરાંત મહારાષ્ટ્રમાં બીજું એક અરિષ્ટપુર હતું (પૃ. ૫). અર્કસ્થલી અને કાલનગર એ બે આનંદપુરનાં પર્યાય નામો હતાં (પૃ. ૧૪, ૧૯). આનંદપુર કોઈ કાળે સૂર્યપૂજાનું કેન્દ્ર હશે એવો તર્ક કરવાને 'અર્કસ્થલી' એ નામ પ્રેરે છે. આનંદપુર નામે બીજું એક નગર વિન્ધ્યાટવી પાસે હતું (પૃ. ૧૯). તે ઉત્તર ગુજરાતના આનંદપુર—વહનગરથી મિત્ર હોતું જોઈએ. શૂરસેન જનપદના પાટનગર મથુરાનું બીજું નામ ઇન્દ્રપુર હતું (પૃ. ૨૩), જો કે મથુરાથી મિત્ર એવું ઇન્દ્રપુર નામનું અન્ય નગર પણ હતું (પૃ. ૨૪). ઉત્તર મથુરા અને દક્ષિણ મથુરાનો પૃથક્ નિર્દેશ છે (પૃ. ૧૨૨, ૧૯૨). ઉત્તર મથુરા તે શૂરસેન જનપદની અને દક્ષિણ મથુરા તે મદુરા. ક્ષેમપુરી એ સૌરાષ્ટ્રનું નગર છે (પૃ. ૫૮), પણ એ કયું તે નક્કી થઈ શક્યું નથી. પાદલિપુર (પાલીતાણા)ની સ્થાપના 'તરંગવતી' કથાના કર્તા આચાર્ય પાદલિપના સ્મરમાર્થે થઈ હોવાની અનુશ્રુતિ છે (પૃ. ૯૯). શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રવર્ણન સાથે સંબંધ ધરાવતું શંસુપુર એ ઉત્તર ગુજરાતનું શંખેશ્વર સંમયે છે (પૃ. ૧૭૩-૭૪). 'સુતકૃતાંગ સૂત્ર'ની શીલાંક-

૧ એ તરફ કેન્દ્રીય સરકારના 'ઐતિહાસિકલ સર્વે'નું ધ્યાન રાખવામાં આવ્યું છે અને એ સાતાપ આ માહિતીનો સામાર સ્વીકાર કર્યો છે એ નોંધવું અપ્રસ્તુત નહિ ગણાય.

અમિનું સંતર્પણ કરતો હતો. એમ કરતા એક વાર આવું નગર બઝી ગયું હતું (પૃ. ૬૬).

જૈન આચારના કિતિદામની દ્રષ્ટિ અમરના પણ એક વે ડન્ડેલો આ ગ્રન્થમા છે. શાયાતર—સસિતિ આપનાર કોને ગણ્યો એ સંબંધમાં લાટાચાર્યનો મત નોંધાયેલો છે (પૃ. ૧૬૨-૬૩). લાટાચાર્ય, એમના નામ ઉપરથી, લાટના વતનો હશે એમ અનુમાન થાય છે. દશપુરનો રાજા કદાચ બ્યારે રક્ષિતને દીક્ષા નહિ લેતા દે એ મયથી તોસલિપુત્રાચાર્ય રક્ષિતને લઈને અન્યત્ર ગયા હતા, એ જૈન અનુશ્રુતિ પ્રમાણે પહેલી શિષ્યચોરી હતી (પૃ. ૮૦).

ઉદ્યાનો : જૈન ગ્રમણો ઘણી વાર નગરપરિસરમા આવેલા ઉદ્યાનોમાં નિવાસ કરતા, એટલે હવે ઉદ્યાનો વિશેના થોડાક ડન્ડેલો જોઈએ. શ્વેતગૃહ ઉદ્યાન દશપુરમા આવેલું હતું. ત્યાં રહીને આર્યરક્ષિતે ચાતુર્માસ કર્યો હતો (પૃ. ૨૨). એ પ્રદેશમા શેરહીનુ વાવેતર થતું હશે એવી અંટકાલ આ ઉદ્યાનના નામ ઉપરથી કરી શકાય. કોરંટક ઉદ્યાન મસ્કન્ડના રૈશાન સૂળે હતું (પૃ. ૫૫) કોરંટક અથવા કાટા-સેરિયાના કમનીષ ડોડરાઓ ઉપરથી આ ઉદ્યાનનું નામનરણ થયું હશે. ઉજ્જયિનીના સ્વપન ઉદ્યાનમા પણ સાલુઓ ઝનરતા (પૃ. ૨૧૧) ‘સ્વપન’ નામ, ત્યાં કોઈ સ્નાનાગાર હશે એવો, તર્ક કર્યા પ્રેર છે. દારુકા પાસે નંદન ઉદ્યાનમા મુગપ્રિય વૃક્ષનું આયતન હતું એ આપણે જાણી ગયા. એ ઉદ્યાન દારુકાને રૈશાન સૂળે રૈવતકનો પાસે હતું (પૃ. ૯૧) કેટલાક સૂત્રોમા રૈવતકનો ડન્ડેલ પર્વત તરીકે છે, વાર પછીના સમયની કેટલીક ટીકાઓમા એનો ડન્ડેલ ઉદ્યાન તરીકે (પૃ. ૧૫૭). સિન્ધુ-પીચીર દેશના પાટલ્યાર નોક્કિખના પૂર્વ-દેશમા મૃગવન નામે ઉદ્યાન હતું (પૃ. ૧૭૦) તારનાથ પાસેના ઉદ્યાનને પાલિ સાહિત્યમા ‘મૃગદાન’ કહેલ છે તે સાથે આ નામ

સરસાંબી શકાય. જૈન તેમ જ વૌદ્ધ સાહિત્યમાં બીજાં અનેકં ઉદાનોના ઉલ્લેખ છે.

ઝંસવો : ઉદાનોની સાથે ઝંસવો પણ સંકળાયેલા હતા. 'સંસહિ' ઇટલે ઝાણી. આનંદપુરના લોકો શરદઋતુમાં પ્રાચીનવાહિની સરસ્વતી ના કિનારે જઈ સંસહિ કરતા (પૃ. ૧૯). પ્રભાસતીર્થમાં અને ઈર્વુદ પર્વત ઉપર યાત્રામાં સંસહિ થતો (પૃ. ૧૫, ૧૦૬). મથુરામાં મંડીર યક્ષની યાત્રામાં લોકો ગાટાં જોડીને જતા (પૃ. ૩૩, ૧૧૯). કુંડલમેંઠ નામે વ્યંતરની યાત્રામાં મરુકચ્છના લોકો સંસહિ કરતા (પૃ. ૪૪, ૧૧૦-૧૧). લાટદેશમાં ગિરિયજ્ઞ અથવા મત્તવાલ-સંસહિ નામે ઝંસવ થતો (પૃ. ૧૬૧). અને વીજું નામ ભૂમિદાહ હતું. એ ઝંસવનું વર્ણન મઝતું નથી, પણ કોરુણાદિ દેશોમાં ગિરિયજ્ઞ નામે ઝંસવ દરરોજ સંધ્યાકાળે થતો હોવાનો ઉલ્લેખ અન્યથા છે (પૃ. ૫૩), તે એ જ હશે એવું અનુમાન થાય છે. મહારાષ્ટ્રમાં માદરવા સુદ પડ્યાને દિવસે શ્રમણપૂજાનો ઝંસવ થતો, એમાં લોકો સાધુઓને વહોરાવીને અદ્ભુતના ઉપવાસનું પારણું કરતા (પૃ. ૧૩૫). ઝજયિની, માહેશ્વરી, શ્રીમાલ વગેરે નગરોના લોકો ઝંસવપ્રસંગે એકત્ર થઈને મદિરાપાન કરતા. એ મદિરાપાન કરનારાઓમાં બ્રાહ્મણોનો પણ સમાવેશ થતો (પૃ. ૨૦).

રીતરિવાજો : જૈન સાધુઓ આજના દેશમાં પગે ચાલીને પર્યટન કરતા, ચોમાસાના ચાર મહિના વાદ કરતાં શાકીના આસાં એ વર્ષમાં મોટા માગના સાધુઓ સતત પરિવ્રજન કરતા. 'ઘૃહકમ્પસૂત્ર'ના માધ્યમાં 'જનપદપરીક્ષા' પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે જનપદવિહાર કરવાથી સાધુઓની દર્શનવિશુદ્ધિ થાય છે. એમાં સાધુઓને વિવિધ દેશોની ભાષાઓના ટુશલ વનવાનું કહ્યું છે, જેથી તેઓ લોકોને એમની પોતાની,

જં ભાષામાં ઉપદેશ આપી શકે. વઝી વિવિધ પ્રદેશોના રીતરિવાજો અને દૈશિક પરિસ્થિતિથી માહિતગાર થવાનું પણ સૂચન જમાં કરેલું છે. આ વધાં કારણે ભારતવર્ષના વિવિધ પ્રદેશોના રીતરિવાજોને છગતી પ્રકીર્ણ પણ મૂલ્યવાન સામગ્રી આગમસાહિત્યમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રકારના થોડાક લાક્ષણિક ઉલ્લેખો અહીં જોઈએ: કૌરુજવાસીઓ પુષ્પ અને ફટનો પ્રચુર પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરતા. ઉત્તરાપથ અને બાન્હિકના લોકો સક્તુ સ્વાદ છે તેમ કૌરુજવાસીઓ 'પેઝા' (સં. પેયા) અર્થાત્. ચોखानी રાવ છે છે. ત્યાં ભોજનના પ્રારંભમાં જ રાવ અપાય છે (પૃ. ૫૨). આચારે પણ કૌરુજમાં મુલ્ય સોરાક ચોખા છે તે આ સાથે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. સોપારકના કે શ્રાવકોમાં એક શાકટિક (ગાડું ચલાવનાર) અને બીજો વૈકટિક (દારૂ ગાઝનાર) હતો (પૃ. ૧૮૫-૮૬). એ વતાવે છે કે વૈકટિકો વહિષ્કૃત નહોતો. પટોશના મહારાષ્ટ્રમાં પણ ફલાલો વહિષ્કૃત ગણાતા નહોતા; ઇટલ જ નહિ, પણ જમનો સાથે બીજાઓ ભોજન ભરૂં શકતા (પૃ. ૧૩૫). જો કે દક્ષિણાપથમાં ફલાલ અને લોહકાર જાયધમ ગણાતા (પૃ. ૧૬૦). મહાગઢ્રમાં મઘની દુકાનમાં મઘ હોય કે ન હોય, પણ તેની ઉપર ધ્વજ ફરકાવવામાં આવતો, જે જોઈને મિશ્તાચર આદિ ત્યાં ઘટા નહિ (પૃ. ૧૩૪). જે પ્રકારના સ્ત્રીઓના પહેરવેશને લાટવાસીઓ 'કચ્છ' કહેતા અને મહારાષ્ટ્રીઓ 'મોયઢા' કહેતા. સ્ત્રીઓ ચાલ-પણથી માંડી લગ્ન થયા વાદ સગર્મા થતાં સુધી કચ્છ વાંધતી. સગર્મા થયા પછી ભોજન કરવામાં આવતું. સ્વજનોને ચોલાવી વસ્ત્ર પાથરવામાં આવતું, અને એ સમયથી કચ્છ વાંધવાનું બંધ થતું (પૃ. ૧૬૦). મરુથલ આદિ રેતાઝ પ્રદેશોમાં માર્ગ મૂલો ન જવાય માટે માર્ગમાં કીલિકાઓ ઠોરવામાં આવતી એવા ઉલ્લેખો છે (પૃ. ૧૨૪). મરુથલના પહેરવેશને લગતી પણ કેટલીક રસિક માહિતી મળે છે (પૃ. ૧૨૫). કરોડપતિઓ મહોસવ પ્રસંગે પોનાના મકાન ઉપર

કોટિપતાકા ચઢાવતા (૫૬૪). 'કોટિધ્વાજ' તથા એમાંથી ન્યુત્પન્ન થયેલા ગુજરાતી શબ્દ 'કોટિધ્વજ' નો સંબંધ આ સાથે જોડાય છે. સતીનો રિવાજ કોઈ કાળે ચૌલસ્યોષાં વિશેષ પ્રચલિત હશે એમ એક સુમાપિત ઉપરથી લાગે છે (૫. ૭૧-૭૨). આ ઉપરાંત આમીર, માલવ શાહિ જાતિઓ: આનંદપુર, ડિંભેલેરુ, તાત્ર-લિપ્તિ, દ્રોણ, મથુરા આદિ નગરો તથા કાંઠણ, વન્નાસા (વનાસ નદી) આસપાસનો ભાગ, મહારાષ્ટ્ર, હાટ, મિન્થ, સુરાષ્ટ્ર આદિ પ્રદેશોની વિશિષ્ટતાઓ તથા લાક્ષણિક રીતરિવાજ માટે આ પ્રાચીનતાં તે તે શીર્ષકો જોવા વિનંતિ છે.

વાણિજ્ય : વાણિજ્ય વિશે પણ કેટલીક અગત્યની માહિતી મળે છે. ત્રિમુવનની સર્વ વસ્તુઓ જેમાં મળે એવા વસ્તુમંડારો—'કુત્રિકા-પણ'—વિશેના ઉલ્લેખો સ્વાસ્થ્ય ધ્યાન રેવે છે. ઉદ્ધતિની અને રાજગૃહ જેવાં પ્રાચીન ભારતનાં મહાન નગરોમાં એવા મંડારો હતા. એમાં વસ્તુનું મૂલ્ય સ્વીકારનાર વ્યક્તિના સામાજિક દરજ્જા પ્રમાણે ભેગામાં આવતું એ વાત સ્વયં સ્પષ્ટ છે (૫. ૨૬-૨૭, ૪૪-૪૫). કુત્રિકાપણ સાથે સંબંધ ધરાવતી કેટલીક લોકકથાઓ નોંધાયેલી છે (૫. ૧૧૨, ૧૧૫-૧૬) એ વતાવે છે કે લોકમાનસે એની સ્મૃતિને કેવી રીતે સંચરી હતી. મરુકચ્છ પાસેનું મૂતતડાગ કુત્રિકાપણમાંથી સ્વીકારાયેલા એક મૂતે વાંચ્યું હતું એવી અનુશ્રુતિ છે.

વેપારના એક મથક તરીકે 'દ્રોણપુલ' ની વ્યાખ્યા ઉપર સ્થાનનામોની ચર્ચા કરતાં આવી છે. વેપારનું કેન્દ્ર હોય એવા નગરને 'પત્તન' પણ કહેવામાં આવતું 'પત્તન' એ પ્રકારનાં હોય: ઝ્યાં જલમર્ગે માલ આવે તે જલપત્તન, જેમકે દ્રોણ (દીવ) અને કાનનદ્વીપ; ઝ્યાં સ્થલમર્ગે માલ આવે તે રથલપત્તન, જેમકે મથુરા અને આનંદપુર. કેટલાક ટીકાકારોએ પ્રાકૃત 'પટ્ટણ' શબ્દનાં 'પટ્ટન'

અને 'પત્તન' ણવાં વે સંસ્કૃત શ્લોકો સ્વીકારીને વેના જુદા અર્થ આપ્યા છે (પૃ ૧૭).

માલવ જાતિના છુટારુઓ મનુષ્યનું હરણ કરીને એમને ગુલામો તરીકે વેચતા એ ઉપર વધુ છે. ગિરિનગરનો ત્રણ સ્ત્રીઓ ઉજ્યંત ઉપર ગઈ હતી ત્યારે ચોરો એમનું હરણ કરી ગયા હતા અને પારસકૂલ —ઈરાની અસ્થાતના કિનારા ઉપર તેમને વેચી હતી (પૃ. ૬૬). મરુકશ્ચમાં આવેલા એક પરદેશી વેપારીએ કપટી શ્રાવરુષણું ધારણ કરીને કેટલીક રૂપયતી સાધ્વીઓને વહાણ ઉપર બોલાવી એમનું હરણ કર્યું હતું (પૃ. ૧૧૨). મથુરામાં ' દેવનિર્મિત રતૂપ 'નો મહિમા કરવા માટે કેટલીક શ્રાવિકાઓ સાધ્વીઓની સાથે ગઈ હતી એમનું હરણ કરવાનો પ્રયાસ બોધિક જાતિના છુટારુઓએ કર્યો હતો, પણ એક સાધુ જેઓ પૂર્વાશ્રમમાં રાજપુત્ર હતા, તેઓએ એમને છોડાવી હતી. (પૃ. ૧૨૧). આ વધા રહેલો ગુલામોના વેપાર ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. જૈન સૂત્રોમાં અન્યત્ર (દા. ત. ' રાજપ્રશ્નીય,' સૂ ૮૩, પૃ. ૧૪૭) જુદા જુદા દેશોમાંથી આવેલી દાસીઓનો યાદી આપી છે એમાંથી પણ જગનભરમાં વ્યાપેલા ગુલામોના વેપારનું સૂચન થાય છે.

વેપારીઓની પ્રાચીન 'શ્રેણી'ઓ (guilds) ને લગતા એક મહત્વની અનુશ્રુતિ મળે છે. સોપારક એ ભારતના પશ્ચિમ કિનારે વેપારનું મથક હતું અને આ અનુશ્રુતિ પ્રમાણે, ત્યાં વેપારીઓનાં પાંચસો કુટુંબો હતાં. એ વેપારીઓનું એક મહાજન હતું. એ મહાજન પાસે પોતાની કચેરી અને એમાં મોટું સભાગૃહ હતું, જેમાં પાંચસો પૂતઝીઓ હતી. અર્થાત્ એ સભાગૃહ શિષ્પકલની દૃષ્ટિએ પણ નોંધપાત્ર હશે. એમાં માફ થયેલો ફર રાજાએ લેવા ધાર્યો એ સામે નિર્ગેર કરતા વધા વેપારીઓ મરણ પ્રાપ્ત્યા, એ વસ્તુ જૂના મહાજનોના સંગઠનના પ્રતીક જેવી છે (પૃ. ૨૦૮).

ઉજ્જયિનીમાં એક વાર મોટી આગ લાગી હતી અને નગરનો ઘનો ભાગ બળી ગયો હતો ત્યારે જે વેપારીઓ નગરની વહાર બચારો રાહી હતી તેમણે પોતાના માલનાં અનેકગણાં નાણાં ઉપજાવ્યાં હતાં (પૃ. ૨૮) એ વાત પણ ધ્યાન લેવે જોઈ છે.

ત્રણ દિશાએ સમુદ્રથી વોંટાયેલ સૌરાષ્ટ્રમાં વહોડો વેપાર ચાલતો હતો. (પૃ. ૨૦૪).

પ્રાચીન સિક્કાઓ વિશે ઠીક માહિતી મળે છે. સિક્કાઓનું નાનું સરસું કોટરુ ઓપેલું છે અને એક પ્રદેશના સિક્કાની બીજા પ્રદેશના સિક્કામાં કેટલો કીમત થાય એ પણ કેટલાક દાલદામા જણાવેલું છે (પૃ. ૮૯, ૧૮૦-૮૧). 'કાકિણી' એક નાનો સિક્કો હતો અને એનું મૂલ્ય બીસ કોડી બરાબર થતું. પણ રાજપુત્રોના સંવંધમાં પ્રયોજાય ત્યારે 'કાકિણી' શબ્દનો અર્થ 'રાજ્ય' થતો એ નોંધપાત્ર છે (પૃ. ૩૪, ૪૩). ચક્રવર્તીનાં રનોમાં કાકિણીરત્નનો પણ સમાવેશ થતો તે ઉપરથી એમ હશે !

સ્થાપત્ય અને કલા : અર્ધમાગધ એ સ્થાપત્યનો એક વિશિષ્ટ-કલાક મિશ્ર-પ્રકાર હશે એમ લાગે છે (પૃ. ૧૫) અર્ધમાગધી ભાષાની જેમ ! અભિનયને ધંધા તરીકે સ્વીકારનાર નટોનાં જુદાં ગામ હતાં એમ રોહકની વાર્તા બતાવે છે (પૃ. ૨૮) નટપિટર ગામમાં (પૃ. ૯૧) નટોની રસ્તી હશે એમ એના નામ ઉપરથી કંપના થાય છે. કોક્કાસ અને એનાં ચંત્રકપોતોનું કથાનક (પૃ. ૫૦-૫૧) પ્રાચીન ભારતમાં ચંત્રકલાના અભ્યાસ માટે જોરા જેવું છે. 'રાજપ્રશ્નીય સૂત્ર'માં નૃત્ય અને સંગીત વિશે વિસ્તૃત અને 'અનુયોગદ્વાર સૂત્ર'માં સંગીત વિશે સંક્ષિપ્ત નિર્દેશો છે તે આ વિષયના અભ્યાસ માટે ઘણા ઉપયોગી છે; જો કે આ પુસ્તકની મર્યાદામાં એનો સમાવેશ થઈ શક્યો નથી.

વિદ્યાધ્યયન : પ્રાચીન વિદ્યાધ્યયનની ઘગા અગમની પરંપરાઓ-
 સ્વાસ કરીને જૈનોને સંપૂર્ણ ટે ત્યાંમુધી-આગમસાહિત્યમાં સચવાયેલી છે.
 વેદોના પરંપરાગત સંક્રમણની જેમ આગમોનાં સંકલન અને સંગોપનની
 પાછલ સ્મૃતિ અને બુદ્ધિના મહાન પુરુષાર્થો રહેલા છે. પ્રાચીન કાળથી
 માંદી આગમચાલના (પૃ ૮૩, ૮૪, ૯૪) એ સંમીર અધ્યયનને પાત્ર
 વિષય છે. આગમોની રચના પૂર્વ ભારતમાં થઈ, પણ એ છેલ્લાધિરૂઢ
 પશ્ચિમ ભારતમાં થયાં એ પણ જૈન ધર્મના ઇતિહાસ અને તેનાં દશાન્તરો
 માટે એક નોંધપાત્ર હકીકત છે. મધ્યકાળમાં ગુજરાતની સંસ્કારિતાનું
 તેમજ ગુજરાતમાં જૈન ધર્મનું પ્રમુખ કેન્દ્ર અગિલિવાડ પાટણ હતું
 આચાર્ય હરિભદ્રની ટીકાઓ સિવાય આગમો ઉપની યશી મુરય ટીકાઓ
 અગિલિવાડ કે આમપાસના પ્રદેશમાં રચાયેલી છે (પૃ. ૮-૯).
 આગમોના વિવેચનમાં રોકાયેલા પંડિતો પરંપરા સહકારથી કાર્ય કરતા
 હતા. નવાંગો વૃત્તિકાર અમયદેવસૂરિનો ટીકાઓની સહાય વિના
 પઠોના કાળમાં ગમે તેવા પ્રકાંડ પંડિત માટે પણ આગમોના અર્થો
 સમજવાનું મુશ્કેલ થઈ પડત. એમનો એ ટીકાઓનું ચોપન દ્રોગાચાર્ય
 કર્યું હતું (પૃ ૧૦-૧૨). દ્રોગાચાર્યની સહાયમાં એક પંડિત-
 પરિષદ હતી. દ્રોગાનાર્ય એ પાટણના ચૌહાણ રાજા મોમદેવ
 પહેલાના મામા હતા અને તેમણે પોને ' ઓષનિર્યુક્ત ' ઉપર ટીકા
 રચી હતી (પૃ. ૮૩). ' આચારાંગ સૂત્ર ' અને ' સૂત્રકર્તાંગ સૂત્ર '
 ઉપર ટીકાઓ લખનાર શીલાચાર્ય અથવા શીલ્યંક તે પાટણના સ્થાપક
 બનરાજના ગુરુ શીઝગુણમૂરિ પછી એક અનુશ્રુતિ છે, એટલે અગિલિ-
 વાડમાં આગમોનું અધ્યયન ઓટામાં ઓઢું એ નગરની સ્થાપના જેટલું
 જૂનું છે, અને એનો વારસો હરિભદ્રાચાર્ય આદિ રાજસ્થાનમાં થયેલા
 ટીકાકારો તરફથી મળેલો છે પાટણમાં થયેલા આગમોના વીજા
 મહાન ટીકાકારો મળગરી હેમચંદ્ર (કલ્પિકાઉત્તર્વેશ હેમચંદ્રથી મિન્ન)
 અને આચાર્ય મલયગેરિ છે. મળગરી હેમચંદ્રને મળવા માટે રાજા

સિદ્ધરાજ જયસિંહ ચારંવાર એમના ઉપાશ્રયે આવતો (પૃ. ૨૧૯). એમના હસ્તાક્ષરવાઙ્મી એક તાડપત્રીય પોથી સંભાતના મંડારમાં મોજૂદ છે. આગમો ઉપર ગુજરાતમાં પ્રમાણભૂત સંસ્કૃત ટીકાઓ ઠેઠ અઠાદશા શતક સુધી રચાતી રહી છે અને આજ સુધી આગમોના અધ્યયનની પ્રાચીન પરંપરા અહીં અવિચ્છિન્નરૂપે ચાલુ રહેલી છે.

વિદ્યાધ્યયનને લગતા ધોત્રા પળ કેટલાક જગ્યના ઉલ્લેખો અહીં સંઘરાયા છે. મરુકચ્છના વજ્રમૂર્તિ આચાર્ય વિશેનું કથાનક ગુજરાતના એક પ્રાચીન કવિ વિશે થોડીક માહિતી આપે છે (પૃ. ૧૬૫-૬૬). કાલકાચાર્ય આજીવકો પાસે અષ્ટાંગ મહાનિમિત્તનો અભ્યાસ કર્યો હતો (પૃ. ૪૦). આજીવકો નિયતિવાદી હતા, એટલે નિમિત્તશાસ્ત્રના અભ્યાસ પ્રત્યે એમણે ખાસ ધ્યાન આપ્યું હશે, અને એથી જ કાલકાચાર્ય જેવા મહાન આચાર્ય એ માટે એમની પાસે જવાને આકર્ષણ હશે. મૂલ આગમોમાં (દા. ત. 'ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર'નું ૧૫ મું અધ્યયન) સાધુઓ માટે જ્યોતિષ તેમજ વૈદ્યકનો અભ્યાસ વર્ગ્ય ગણેલો છે, પણ મધ્યકાન્તર્મા ચૈત્યવાસીઓએ એ વચ્ચે શાસ્ત્રોને લગમગ પોતાનાં કરી લીધાં હતાં એ પણ સમયની બલિહારી છે.

ઉજ્જયિનીનો વિદ્યાર્થી અલ્લવિદ્યા શીખવા માટે કૌશાંચી જાય છે અને શેશપુરનો વિદ્યાર્થી વારાણસીના કાલકાચાર્ય પાસે શીખે છે (પૃ. ૧) એ ઉલ્લેખો વિદ્યાભ્યાસ માટે દેશાન્તરોમાં જવાની પ્રમાણમાં વ્યાપક પ્રવૃત્તિના સૂચક છે. અદ્વૈત મહાનું કથાનક પ્રાચીન ભારતમાં મહાવિદ્યાના ઇતિહાસ ઉપર સારો પ્રકાશ પાડે છે (પૃ. ૬-૮).

લુપ્ત ગ્રન્થો : નદ થઈ ગયેલા અનેક પ્રાચીન ગ્રન્થોના ઉલ્લેખો અને ક્વચિત્ એમાંથી અવતરણો આગમસાહિત્યમાં મળે છે. આ પુસ્તક-

માં નોંધાયેલા એવા ગ્રન્થો વિશે જોઈએ. ચૌદ પૂર્વ-દષ્ટિવાદ વિશેના ઉલ્લેખો ઠેઠ ઠેર મળે છે. 'નન્દિનૂત્ર'માં તો એનો અનુક્રમ પણ આપ્યો છે. પૂર્વો ઘણા સૈકા પહેલાં નાશ પામી ગયેલાં હોવા છતાં - અથવા કદાચ એ કારણથી - પછીના કાલમાં તમામ જૈન ગ્રન્થકારો તથા સામાન્ય જૈન પ્રજાના માનસ ઉપર પણ એનો અદ્ભુત મહિમા અંકિત થયેલો રહ્યો છે.

અન્ય વિદ્યુત રચનાઓમાં કાલકાચાર્યકૃત 'પ્રથમાનુયોગ' (પૃ. ૬૦), 'આચારાંગસૂત્ર'ના 'શસ્ત્રપરિજ્ઞા' અધ્યયનના વિવરણરૂપે લક્ષ્યાયેલી ગોવિન્દાચાર્યની 'ગોવિન્દનિર્યુક્તિ' (પૃ. ૬૮-૬૯), પાદલિપ્તાચાર્યકૃત મહાન પ્રાકૃત કથાગ્રન્થ 'તરંગવતી' અથવા 'તરંગ-લોહા' (પૃ. ૯૮) તથા એમની જ વીજી એક રચના 'કાલજ્ઞાન' (પૃ. ૯૯), 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર' ઉપરની આચાર્ય મલ્લયગિરિની ઘૃત્તિ (પૃ. ૧૨૮), 'નિશીથનૂત્ર' ઉપર સિદ્ધસેનની ટીકા (પૃ. ૧૯૭), 'યોનિ-પ્રામૃત' શાસ્ત્ર (પૃ. ૧૯૭), 'વિરોધાવશ્યકમાપ્ય' ઉપર જિન-મદ્રગણિની સ્વોપજ ટીકા (પૃ. ૨૨૦), इत्यादिનો ઉલ્લેખ થઈ શકે. શીલાચાર્ય, અમયદેવસૂરિ, મલ્લયગિરિ આદિ આગમોના ટીકાકારોએ એવી પૂર્વકાલીન ટીકાઓના ઉલ્લેખ કર્યા છે, જે આજે મળતી નથી (પૃ. ૧૧, ૧૨૯, ૧૭૭, इत्यादि). કદાચિત્ એમની સુવિરાદ અને વિસ્તૃત ટીકાઓ જ પૂર્વકાલીન ટીકાઓની વિલુપિમાં નિમિત્ત નહિ બની હોય !

સાતવાહન દ્વાલના પ્રાકૃત સુમાપિતસંગ્રહ 'ગાથાસમરાતી'માં પાદલિપ્તાચાર્યની ગાથાઓ ઉદ્ઘૃત થયેલી છે (પૃ. ૯૯) તે કાં તો 'તરંગવતી'માંથી હોય અથવા એમની વીજી કોઈ ઘૃતિમાંથી હોય. 'જ્યોતિષ્કરંદક' ઉપરની પાદલિપ્તાચાર્યની ઘૃત્તિ નટ થયેલી મનાતી હતી, પણ તે જૈસલમેરના ગ્રન્થમંડારમાંથી થોડા સમય પહેલાં પૂ. મુનિથી પુણ્યવિજયજીને મળ્યો છે (પૃ. ૯૮). એ જ પ્રમાણે 'જંબુદીપ-પ્રશ્ન'ની મલ્લયગિરિની ઘૃત્તિ નાશ પામી હોવાનું એ ગ્રન્થના વીજા વે

ટીકાકારોએ નોંધ્યું છે (પૃ. ૧૨૮), પરંતુ એ વૃત્તિ પણ જેસલમેરના મંડારમાંથી જાડી છે.

ભાષાશાસ્ત્ર : ભારતીય આર્ય ભાષાની દૈત્તીયિક મૂમિકાના અધ્યાસ માટે વિપુલ સામગ્રી આગમોમાંથી મળે એમાં ઘણું આશ્ચર્ય નથી. વધા જ મૂળ આગમપ્રન્થો પ્રાકૃતમાં છે એટલી હકીકત એ વિષયમાં એમનું મહત્ત્વ વતાવવા માટે ઘસ છે. આ પ્રસ્તાવનાના પ્રારંભમાં જ કહ્યું છે તે પ્રમાણે, જુદા જુદા સૂત્રપ્રન્થોની ભાષાના સ્વરૂપમાં કેટલોક નોંધપાત્ર તફાવત છે. વઢી આગમસાહિત્યની પહેલી સંકલના મગધમાં થઈ અને ત્યાર પછીની સંકલનાઓ ઈસવી સનની ચોથો શતાબ્દોમાં એટલે કે વીરનિર્વાણ પછી નવમી શતાબ્દોમાં મધુરા અને વલ્લભીમાં થઈ અને સર્વ આગમો એની એ પછો એક સૈકા વાદ દેવર્ધિગણના અધ્યક્ષપણા નીચે વલ્લભીમાં એક સામટાં ક્ષિપિવદ્ધ થયા, એ વધા સમય દરમિયાન તેમજ ત્યાર પછી એની નકલો અને નકલોની પણ નકલોની જે અનેક શાખાપ્રશાખાઓ થઈ તેને પરિણામે એ પ્રન્થોની ભાષામાં અનેકવિધ ફેરફારો થયા હશે, તોપણ ભારતીય આર્ય ભાષાની પ્રાકૃત મૂમિકાના અધ્યયન માટે એક તરફ જૈન આગમસાહિત્ય અને વોજી તરફ પાલિ સાહિત્ય એ બન્ને મઢી પરમ મહત્ત્વની સામગ્રી પૂરી પાડે છે. મૂળ આગમો તથા તે ઉપરનાં નિર્યુક્તિ અને ભાષ્યોની આર્ષ પ્રાકૃત, ચૂર્ણિઓની આ કરતાં ભિન્ન તો પણ આર્ષની કોટિમાં જ ગણવો પડે તેવી પ્રાકૃત-જેમાં સંસ્કૃતનું પણ વિલક્ષણ મિથળ થયેલું ઘણી વાર નજરે પડે છે, અને મધ્યકાલની સંસ્કૃત વૃત્તિઓમાંનાં પ્રાકૃત કથાનકો, જેમની ભાષા કેટલોક વાર ચૂર્ણિઓની લગોલગ આવી જાય છે તો કેટલોક વાર સ્પષ્ટ રીતે પ્રકૃષ્ટ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત હોય છે—આ સર્વનું પૂરું અન્વેષણ હજી થયું નથી. આગમસાહિત્યની સમીક્ષિત વાચનાઓ વહાર પડે ત્યારે જ એ કાર્ય થઈ શકે.

‘વઢી આગમોની સંસ્કૃત વૃત્તિઓમાં આવતા શબ્દો અને રૂઢિ-

પ્રયોગો જેને સામાન્ય રીતે 'જૈન સંસ્કૃત' કહેવામાં આવે છે—જે એક પ્રકારની 'મિશ્ર સંસ્કૃત' હોઈ વૌદ્ધોની 'ગાથા સંસ્કૃત' સાથે એની તુલના થઈ શકે—જૂના ગુજરાતીની અસરથી જે પરિપ્લાવિત હોઈ ગુજરાતીના સામાન્ય જ્ઞાન વિના એ સમજાય પણ માગ્યેજ, એ કારણે હર્ટલ જેવા વિદ્વાને જેને 'પ્રાદેશિક સંસ્કૃત' (Vernacular Sanskrit) કહી છે, એનો વ્યવસ્થિત અભ્યાસ એક કરતાં વધુ પ્રશ્નો માગો છે એવો વિશાળ વિષય છે, અને જૈન કથાસાહિત્ય તેમજ પ્રબન્ધસાહિત્યમાં પણ એ જ પ્રકારની સંસ્કૃતનો પ્રયોગ હોઈ એની અભ્યાસમર્યાદા આગમસાહિત્યની બહાર પણ વિસ્તરેલી છે. સંસ્કૃત ઉપર પ્રાદેશિક ભાષાઓ કરેલી અસરના દૃષ્ટિકોણથી એ સર્વ સાહિત્યનું અવલોકન ફલદાયી નીવડશે. સંસ્કૃતે લોકભાષાઓ સાથે કેવું સમાધાન સાધ્યું એ જેમ એમાંથી જણાશે તેમ લોકભાષાનાં પણ અનેક મુલાયેલા રૂપો અને અર્થોની તેમજ એ રૂપો તથા અર્થોની પાટલ રહેલાં માનસિક ચત્રોની એમાંથી ખાઝ મળશે.

પણ આ પુસ્તકની મર્યાદામાં આ વધી વસ્તુઓનો સમાવેશ કરવાનું અશક્ય હતું. અહીં તો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક અગત્યની વસ્તુઓની સાથોસાથ ભાષાકીય અગત્યના પણ જે મુદ્દા નોંધાયા છે તેમાંના કેટલાક તરફ ધ્યાન દોર્યું છે.

પંજાવનું મૂળ સ્થાન (મુલ્તાન), સૌરાષ્ટ્રનું સ્થાન (થાન), અને મુંબઈ પાસેનું સ્થાનક (થાણા), એમાંના 'સ્થાન' 'સ્થાનક' પદાન્તોનો સંબંધ ભાષા અને સામાજિક ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ વિચારવા જેવો છે. મુલ્તાન અને થાન સો સૂર્યપૂજાનાં પ્રાચીન કેન્દ્રો છે, થાણા વિશે વધુ સંશોધન આવશ્યક છે (પૃ. ૨૧૧). ભારતનાં પ્રાચીન નગરોને અંતે આવતો સંસ્કૃત 'કૃત' અને પ્રાકૃત 'કડ' પદાન્ત તથા બાબા જેવી ભારતની પ્રાચીન વસાહતોનાં કેટલાંક નગરોનાં નામોનો

‘કર્ત’ પદાન્ત, એ સર્વનું સામ્ય પળ એ જ રીતે ધ્યાન લેવે છે (પૃ. ૪૬-૪૭). ‘ગિરનાર’ અર્વાચીન ભાષામાં પર્વતવાચી વિશેષનામ છે, પળ એનું મૂળ સંસ્કૃત ‘ગિરિનગર’માં છે (પર્વતનું નામ તો ડજ્યંત છે), અને ‘કોઢિનાર’, ‘નાર’ વગેરે અન્ય સ્થાનનામોમાંનો ‘નાર’ પળ સંસ્કૃત ‘નગર’માંથી પ્રાકૃત ‘નઅર’ દ્વારા વ્યુત્પન્ન થયેલો છે (પૃ. ૬૬). આગમસાહિત્યના પ્રાચીનતર અંશોમાં, પુરાણોની જેમ, અર્વાચીન મરુચને માટે, ‘મરુકચ્છ’ પ્રયોગની વ્યાપકતા છે એ વસ્તુ સૂચવે છે કે ‘મરુચ’ની વ્યુત્પત્તિ, સામાન્ય રીતે મનાય છે તેમ, સંસ્કૃત ‘મરુ-કચ્છ’માંથી નહિ, પળ ‘મરુકચ્છ’માંથી ‘મરુઅચ્ચ’ દ્વારા સાધવાની છે (પૃ. ૧૧૦-૧૨). ‘લેટ’ અને તેની સાથે સંબંધ ધરાવતાં નામોની ચર્ચા અગાડ કરેલી છે. કુડુક (પૃ. ૧૫૯), છાટ (પૃ. ૧૫૯-૬૦), કોંકણ (પૃ. ૫૩), મહારાષ્ટ્ર (પૃ. ૧૩૫) આદિ પ્રદેશોનો ભાષાના લાક્ષણિક શબ્દપ્રયોગોની નોંધ ટીકાકારોએ વારંવાર કરેલી છે. એક પ્રદેશની ભાષાના શબ્દો વગર સમજ્યે બીજે બોલનાર કેવી રીતે હાસ્યપાત્ર થાય છે એ પળ બતાવ્યું છે (પૃ. ૧૩૫).

લોકવાર્તા અને પુરાણકથા : જૈન સાહિત્યનો એક મોટો ભાગ કથાપ્રધાન છે. આગમસાહિત્યના ચાર અનુયોગો પૈકી એક કથાનુયોગ છે. મૂળ આગમો તથા તે ઉપરની ચૂર્ણિઓ અને ટીકાઓમાં અર્ધ-ૈતિહાસિક કથાઓ અને લોકકથાઓનો વિપુલ ભંડાર છે. જૈનોના કથાસાહિત્યના ઉદભવ અને વિકાસનો તુલનાત્મક અભ્યાસ એ એક સ્વતંત્ર વિષય છે. અહીં કેવળ આ પુસ્તકને અનુલક્ષીને પ્રસ્તુત કથ-યિતવ્ય રજૂ કર્યું છે.

અગદદત્ત (પૃ. ૧-૫), અટ્ટળ (પૃ. ૬-૮), ઇન્દ્રદત્ત (પૃ. ૨૩), કોક્કાસ (પૃ. ૫૦-૫૨) આદિની કથાઓ લોક-વાર્તાઓ છે; જો કે એમાં ૈતિહાસિક અનુશ્રુતિઓના અંશો રહેલા છે

ए चोक्स. भरुकच्छनी उत्तरे आवेला मूलतडागने लगती वार्ता (पृ. ११५) तथा बौद्धो अने जैनोनी रपधने लगती केटलीक वार्ताओ (दा. त. पृ. १७२-७३) ए पण लोककथाओ ज छे. पादलिप्ता-चार्य (पृ. ९८) अने नटपुत्र रोहकनी (पृ. १५७-५८) हाजर-जवाबीनी वातोमांती केटलीक पछीना समयमां राजा भोज अने कवि कालिदास तथा अरुवर अने विरवलने नामे चढेली हाजरजवाबीनी वातो छे. चोरशाखना प्रणेता गणायेला मूलदेवने लगती भिन्न भिन्न कथाओ (पृ. १४४-४८) पण लोकवार्ताओनी कोटिमां जशे; जो-के मूलदेव पोते एक ऐतिहासिक व्यक्ति हशे एवं केटलाक विद्वानोनुं मंतव्य छे. अवन्तिमुकुमाल, अशकटापिता, थावच्चापुत्र आदिनां कथानको जे खेरखर जैन पुराणकथा (Mythology) ना अंश बनी गयां छे एमां पण लोकवार्तानां तखो मिश्रित थयां हशे एवं स्वामाविक अनुमान थाय छे. जैन अने बौद्ध साहित्यमां लोककथाओनुं ज धर्म-कथाओमां रूपान्तर करवामां आय्युं छे ए सिद्ध हकीकत छे. आगळ वधीने एम पण कही शक्य के दुनियाभरनी पुराणकथाओ अने देव-कथाओनो अनादिकाळधी लोककथाओ साथे संबंध रहेलो छे.

यादवकुळमां थयेला, चांगीसमा तीर्थकर अरिष्टनेमि अथवा नेमिनाथ विशेषा उल्लेखो आ पुस्तकमां अनेक स्थळ (पृ. २४, ४९-५०, ८०-८१, ९६, इत्यादि) जोगामां आवशे. तेओ श्रीकृष्णना काकाना दोररा हता. जैन साहित्यमां सर्वत्र यादवकुळनो इतिहास नेमिनाथना चरित्रनी आसपास गुंथायेलो छे; ब्राह्मण पुराणोमां यादवोनो इतिहास मुख्य अंशोमां जैन साहित्यमां अपायेला वृत्तान्त साथे साम्य धरावे छे. मात्र नेमिनाथनो वृत्तान्त, तेमनो नामोन्हेख पण, एमां गळनो नथो ! जैन धर्मनी स्थापना महावीर करी नहोनो, महावीर तो नवीन धर्मना प्रवर्तक करतां प्राचीन धर्मना सुधारक अने समुद्धारक हता. तेमनी पूर्वना त्रेवीसमा तीर्थकर पार्श्वनाथ निःशंकपणे ऐतिहासिक

ક્યકિ પુરવાર થયા છે અને એ સિવાયના બાવીસ તીર્થકરો પૈકો કેટલાકની ઐતિહાસિકતાનાં પ્રમાણો મળે તો નવાઈ જેવું નથી. ચૌદ્ર પ્રન્થ 'મહાવગ્ગ' (૧. ૨૨. ૧૩) અનુસાર બુદ્ધના સમયમાં રાજગૃહમાં સાતમા તીર્થકર સુપાર્શ્વનાથનું મંદિર હતું. એ જ પ્રન્થ જણાવે છે કે આજીવક સંપ્રદાયનો ઉપક્ર નામે તપસ્વી અનંતનાથનો, ઉપાસક હતો. જૈનો અને આજીવકોના ગાઢ ઐતિહાસિક સંપર્કનો વિચાર કરતાં આ અનંતનાથ તે, ચૌદમા તીર્થકર સંભવે છે. અલગત, આવાં પ્રમાણો તાર્કિક દૃષ્ટિએ સુપાર્શ્વનાથ કે અનંતનાથની ઐતિહાસિકતા પુરવાર કરે કે કેમ એ વિશે મતભેદ રહેવાનો, પણ મહાવોરના સમયમાં તેમજ એ પૂર્વે પ્રાચીનતર તીર્થકરો પૂજાતા હતા એ હકીકત તો એમાંથી નિર્વિવાદપણે ફલિત થાય છે. નેમિનાથના વિષયમાં વાત કરીએ તો, માત્ર પછીના કાળનાં ચરિત્રોમાં જ નહિ, પરન્તુ ભાષા હિંદ તેમજ અન્ય દૃષ્ટિવિન્દુએ સૌથી પ્રાચીન પુરવાર થયેલા મૂળ આગમગ્રન્થોમાં નેમિનાથ વિશે તેમજ યાદવોના ઇતિહાસ વિશે પુષ્કળ સામગ્રી મળે છે. 'વસુદેવ-હિંદી' જેવા પ્રાચીન કથાગ્રન્થનો ઠીક મોટો ગળી શકાય એવો અંશ એ વૃત્તાન્ત વહે રોકાયેલો છે, ય્યારે ઘોઝી તરફ પુરાણાદિમાં ભાગવત સંપ્રદાયના કથયિતવ્યને રજૂ કરવામાં ઉપયોગી થાય એટલે જ અંશે યાદવકુળના વૃત્તાન્તનો વિનિયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આ બધું જોતાં નેમિનાથનું ઇતિહાસમાં અસ્તિત્વ નહિ હોય અને તેઓ કેવળ દેવકથાનો જ વ્યક્તિ હશે એવો તર્ક ભાગ્યેજ સાધાર ગણાશે. પુરાણ-કારોએ શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રની આસપાસ યાદવકુળનો ઇતિહાસ ગૂંથવા માટે નેમિનાથના જીવનવૃત્તાન્તને જાણી જોઈને પડતો મૂક્યો હશે એવી કલ્પના થાય છે.

જૈન કથાઓમાં આવતાં સાંબનાં તોફાનો શ્રીકૃષ્ણનાં બાલચરિત્રોની યાદ આપે છે (પૃ. ૧૮૯-૯૨).

ગુજરાતના મધ્યકાલીન ઇતિહાસને લગતી એક અનુશ્રુતિ પ્રમાણ-

માં અર્વાચીન કહી શકાય એવી એક ટીકામાં નોંધાયેલી છે. અમીષ્ઠ સ્ત્રીની કામના કરતાં મનુષ્ય દુઃસ્વી થાય અને સ્ત્રીનો પ્રાપ્તિ થવા છતાં પુત્રાદિની આશાથી દુઃસ્વી થાય, એ સંબંધમાં રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહનું ઉદાહરણ ટીકાકારે આપ્યું છે (પૃ. ૧૯૫), તે સિદ્ધરાજ માટે આ પ્રકારની કિંમદન્તો લોકપ્રસિદ્ધ હશે એમ સૂચવે છે.

અંતે, મર્યાદિત સમયમાં એકલે હાથે વધું આગમસાહિત્ય તપાસવાનો પ્રયત્ન એ દરિયો ઢહોઢવા જેવું એક સાહસ હતું. સાથે શિક્ષણ અને સંશોધનનાં વીજાં કાર્યો પણ ચાલુ રાखવાનાં હતાં. આ વધાં કારણોએ તેમજ મારી અણસમજ કે સરતચૂકને કારણે આ પુસ્તકમાં ઝૂટીઓ રહેવા પામી હશે તે વિદ્વાનો વતાવશે તો ઉપકૃત થઈશ.

આમારદર્શન

આ પુસ્તક તૈયાર કરવાનું કામ સૌ પહેલાં મારા વિદ્યાગુરુ પૂ. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીને સોંપાયું હતું, પણ તેઓએ આગમવાચનાનું મગૌરથ કામ હાથમાં લીધું તથા લગભગ એ અરસામાં ગુજરાત વિદ્યા-સમાના અનુસ્નાતક વિભાગમાં મારી નિમણૂક થઈ, એટલે એ કામ મને સોંપાયું. આ કામને અંગે વધો સમય તેમના તરફથી સૂચનો તેમજ જોઈતાં પુસ્તકોની સહાય મળતી રહી હતી એ વદલ તેમનો ઋણી છું. મો. જે. વિદ્યામવનના અધ્યક્ષ શ્રી. રસિકલાલ છો. પરીક્ષને આ આશું પુસ્તક, છાપવા આપતાં પહેલાં, સાબન્ત વતાવ્યું હતું. તેમનાં સૂચનોને પરિણામે પુસ્તકનું મૂલ્ય વધ્યું છે એમ કહેવામાં હું હેશમાત્ર અયુક્તિ કરતો નથી. આચાર્ય શ્રી. જિનવિજયજી અને પં. સુસ્વલાલજી સંઘવી સાથે પણ આ કાર્ય અંગે વસ્તોવસ્તત ચર્ચા થઈ હતી. શ્રી. ડમારંકર જોષીકૃત 'પુરાગોમાં ગુજરાત' આ પહેલાં પ્રસિદ્ધ થયેલું છે, એની યોજનાનો લાભ સ્વામાવિક રીતે અહીં મને મળ્યો હતો, એકત્રિત સામગ્રીની વ્યવસ્થાનો શ્રમ પ્રમાણમાં હલ્લો થયો હતો.

આ પુસ્તકની તૈયારીનાં પ્રારંભનાં કેટલાંક વર્ષ દરમિયાન અમે બન્ને મો. જે. ત્રિદામચનમાં સહાધ્યાપકો હતા ત્યારે એમનો સાથે વારંવાર ઉપયોગી વિચારવિનિમય, અન્ય ઉપરાંત, આ કામ અંગે પણ થયો હતો. પ્રૂફ જોગના તેમજ મુદ્રણની વ્યવસ્થાના કાર્યમાં વિદ્યાસમાના ક્યુરેટર અને ગુજરાતીના અધ્યાપક શ્રી. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રીની સહાય ઘણી મૂલ્યવાન હતી તથા ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી અને અન્ય સહાધ્યાપકો સાથે પણ કેટલાંક અગત્યના મુદ્દાઓ અંગે ચર્ચા-વિચારણા થઈ હતી. તપસ્વી મુનિશ્રી કાન્તિવિજયજીએ કેટલાંક મન્થો પૂરા પાડ્યા હતા તથા શ્રી. ધીરુભાઈ ઠાકરે ‘નિશીથ ચૂર્ણિ’ના ટાઇપ કરેલા પાંચ દુર્લભ ગ્રન્થો ઉપયોગ માટે મેલ્યો આપ્યા હતા. શ્રી. અંબાલાલ આશારામ જેતલપુરિયાએ કેટલુંક આગમસાહિત્ય તપાસવામાં સહાય કરી હતી. વઢોદરા યુનિવર્સિટીમાં મારા સહકાર્યકર શ્રી. ઇન્દ્રવદન અંબાલાલ દવેએ આ પુસ્તકની સૂચિ કાલ્પજીપૂર્વક તૈયાર કરી આપી છે. એ સર્વ સજ્જનો પ્રત્યે આ સ્થળે હું કૃતજ્ઞભાવ વ્યક્ત કરું છું.

‘અધ્યાપક ત્રિદામ’
પ્રતાપગંજ, વઢોદરા
તા. ૧૧-૪-૧૯૫૨

}

મોગીલાલ જયચંદભાઈ સાંહેસરા

संक्षेप-सूचि

अनु : अनुयोगद्वार सूत्र—मलधारी हेमचन्द्रनी वृत्ति समेत : प्रकाशक
आगमोदय समिति, मुंबई, ई. स १९२४

अनुचू : अनुयोगद्वार सूत्र—चूर्णि : प्रकाशक ऋषभदेवजी केशरीमलजी
श्वेतांबर संस्था, रतलाम

अनुहा : अनुयोगद्वार सूत्र—हाग्मिद्रोया वृत्ति (ई. स नो ८ मो
सैको) : प्रकाशक ऋषभदेवजी केशरीमलजी श्वेतांबर
संस्था, रतलाम

अनुहे : अनुयोगद्वार सूत्र—मलधारी हेमचन्द्रनी वृत्ति (ई. स नो
१२ मो सैको) . प्रकाशक आगमोदय समिति, मुंबई,
ई. स. १९२४ (उपर 'अनु' वडे निर्दिष्ट संस्करण)

अरा : अमिधान राजेन्द्र : ग्रन्थ १ थी ७ : संपादक त्रिजयराजेन्द्रसूरि,
रतलाम, ई. स. १९१३—३४

आचू : आवश्यक सूत्र—चूर्णि, पूर्वभाग अने उत्तरभाग : प्रकाशक
ऋषभदेवजी केशरीमलजी श्वेतांबर संस्था, रतलाम

आनि : आवश्यक सूत्र—निर्युक्ति (नीचे 'आम' वडे निर्दिष्ट संस्करण)

आम : आवश्यक सूत्र—आचार्य मलयगिरिनी वृत्ति (ई. स. नो १२ मो
सैको), भाग १ थी ३ : प्रकाशक आगमोदय समिति,
मुंबई, ई. स १९२८—३२

आशी : आचारांग सूत्र—शीलाकदेवनी वृत्ति (८ मा सैका आसपास),
भाग १—२ : प्रकाशक आगमोदय समिति, सं. १९७२—
७३, एनं पुनर्मुद्रण जैतानंद पुस्तकालय, मुरत तरफथी
थरुं छे.

आमूचू : आचारांग सूत्र—चूर्णि . कर्ता जिनदासगणि महत्तर (ई.

स. नो ७ मो सैको) : प्रकाशक ऋषभदेवजी केशरीमलजी
श्वेतांबर संस्था, रतलाम, सं. १९९८

आह : आवश्यक सूत्र-हरिभद्रसूरिनी वृत्ति (ई. स. नो ८ मो सैको) :
प्रकाशक दे. ला. जैन पुस्तकोद्धार फंड, मुंबई

आहेहा : मलधारी हेमचन्द्र (ई. स. नो १२ मो सैको) सूत्रित
हरिभट्टीय आवश्यकवृत्तिटिप्पण : प्रकाशक दे. ला. जैन
पुस्तकोद्धार फंड, मुंबई, ई. स. १९२०

ओनिद्रो : ओषनिर्युक्ति-द्रोणाचार्यनी वृत्ति (ई. स. नो ११ मो
सैको) : प्रकाशक आगमोदय समिति, मेसाणा, सं. १९७५

ओनिभा : ओषनिर्युक्ति-भाष्य,
(उपर 'ओनिद्रो' वडे निर्दिष्ट संस्करण)

ओसूअ : ओषपानिक सूत्र-अमयदेवसूरिनी वृत्ति (ई. स. नो ११ मो
सैको) प्रकाशक आगमोदय समिति, मेसाणा,
सं. १९७२

अंद : अंतकृत्तुदशा सूत्र : प्रकाशक आगमोदय समिति, सं. १९७६

अंदवृ : अंतकृत्तुदशा सूत्र-अमयदेवसूरिनी वृत्ति (ई. स. नो ११ मो
सैको).

(उपर 'अंद' वडे निर्दिष्ट संस्करण)

उ : उत्तराध्ययन सूत्र

(नीचे 'उत्तरा' वडे निर्दिष्ट संस्करण)

उक : उत्तराध्ययन सूत्र-उपाध्याय कमलसंयमकृत टीका : (सं.
१५४४=ई. स. १४८८) : संपादक सुनि जयंतविजयजी

उचू : उत्तराध्ययन सूत्र-चूर्णि : प्रकाशक ऋषभदेवजी केशरीमलजी
श्वेतांबर संस्था, रतलाम, सं. १९९८

ઉનિ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર-નિર્યુક્તિ

(નીચે 'ઉશા' થઢે નિર્દિષ્ટ સત્કરણ)

ઉને ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર-નેમિચન્દ્રની વૃત્તિ (સ ૧૧૨૯=ઈ. સ. ૧૦૭૩) સંપાદક વિજયઝમગસૂરિ, સ. ૧૯૯૩

ઉશા ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર-શાન્તિસૂરિની વૃત્તિ (ઈ સ નો ૧૧ મો સૈકો) પ્રકાશક દે. લા જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ, માગ ૧ અને ૨, સ. ૧૯૭૦, માગ ૩, સં. ૧૯૭૩

કલ્પ કલ્પસૂત્ર-ઝપાધ્યાય ધર્મસાગરકૃત કિરણાગ્લી ટીકા (સ ૧૬૨૮=ઈ સ ૧૫૭૨) સંપાદક પ દાનવિજય, માવન્ગર, સ ૧૯૭૮

કકો , કલ્પસૂત્ર-ઝપાધ્યાય શાન્તિસાગરકૃત કોમુદી ટીકા (સ ૧૭૦૭=ઈ. સ ૧૬૫૧), પ્રકાશક ઋપમદેવજી કેશરી-મલજી શ્વેતાવર સસ્થા, રતલામ, સં ૧૯૯૨

કદી કલ્પસૂત્ર-જયવિજયકૃત લીપિકા ટીકા (સ ૧૬૭૭=ઈ સ ૧૬૨૧) સંપાદક પ મપત્તરાલ જ્ઞવેરચદ, પ્રકાશક મહોપાધ્યાય યશોવિજય પુસ્તકાલય, રાધનપુર, સ. ૧૯૯૧

કસુ : કલ્પસૂત્ર-ઝપાધ્યાય વિનયવિજયકૃત સુલોધિકા ટીકા (સ ૧૬૯૬=ઈ. સ ૧૬૪૦) પ્રકાશક દે. લા. જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ, સૂરત, સ ૧૯૬૭)

કસ - કલ્પસૂત્ર-સ્વત્તરગચ્છીય જિનપ્રમમૂરિકૃત સંદેહવિપોપધિ ટીકા (સ ૧૩૬૪=ઈ સ ૧૩૦૮) સંપાદક પં હીરાલાલ હસરાજ, જામનગર, સ ૧૯૬૯

ચં ચંદાવિ જ્ઞય પ્રકીર્ણક ('પ્રકીર્ણકદશક 'મા મુદ્રિત, પ્રકાશક :

आगमोदय समिति, मुंबई, सं. १९८३). अलग पण छपायुं

छे : संपादक विजयक्षमाभट्टसूरि, पाटण, सं. १९९७

जिरफो : जिनरत्नकोश : हरि दामोदर वेलणकर, भाग १, पूना, ई.
स. १९४४

जीकचू : जीतकल्पचूर्णि : संपादक मुनि जिनविजयजी, अमदावाद,
सं. १९८३

जीकचूया : जीतकल्पचूर्णि : विपमपद व्याख्या-कर्ता श्रीचन्द्रसूरि
(सं. १२२७=ई. स. ११७१)

(उपर 'जीकचू' वडे निर्दिष्ट संस्करण).

जीकभा : जीतकल्पभाष्य :

(नीचे 'जीकसू' वडे निर्दिष्ट संस्करण)

जीकसू : जीतकल्पसूत्र-कर्ता जिनभद्रगणि क्षमाश्रमण (ई. स. नो
७ मो सैको) : संपादक मुनिश्री पुण्यविजयजी, अमदावाद,
सं. १९९४

जीम : जीवाभिगम सूत्र-आचार्य मलयगिरिनी वृत्ति (ई. स. नो
१२ मो सैको) : प्रकाशक आगमोदय समिति, मुंबई.

जेसू : जेसलमेर भांडागारीय ग्रन्थसूचि : पं. लालचंद्र भगवानदास
गांधी, बडोदरा, ई. स. १९२३

जैसाइ : जैन साहित्यनो संक्षिप्त इतिहास : श्री. मोहनलाल दलीचंद
देसाई, मुंबई, ई. स. १९३३

जंप्र : जंबुद्वीपप्रज्ञप्ति

(नीचे 'जंशा' वडे निर्दिष्ट संस्करण)

जंप्रशा : जंबुद्वीपप्रज्ञप्ति-वाचक शाण्तिचंद्रनी वृत्ति (सं. १६५०
=ई. स. १५९४) : प्रकाशक दे. ला. जैन पुस्तकोद्धार
फंड, मुंबई, सं. १९७६

ज्ञाधः ज्ञाताधर्मकथा-सूत्र

(नीचे 'ज्ञाधम' वढे निर्दिष्ट संस्करण)

ज्ञाधमः ज्ञाताधर्मकथा-सूत्र-अमयदेवसूरिनी वृत्ति (सं. ११२० = ई. स. १०६४), प्रकाशक आगमोदय समिति, मुंबई, ई. स. १९१६

ज्योत्सुमः ज्योतिष्करंदक-मलयगिरिनी वृत्ति (ई. स. नो १२ मो सैको) : प्रकाशक ऋषभदेवजी केशरीमलजी श्वेतांबर संस्था, रतलाम, सं. १९८४

ज्योडि : ज्योतिष्काल डिक्शनरी ओफ ऐन्स्यन्ट ऐन्ड मिडीअल इन्डिया - नंदलाल दे, लंडन, ई. स. १९२७

दवै : दशवैकालिक सूत्र

(नीचे 'दवैहा' वढे निर्दिष्ट संस्करण)

दवैचू : दशवैकालिक चूर्णि-जिनदासगणि महत्तरवृत्त (ई. स. नो ७ मो सैको) : प्रकाशक ऋषभदेवजी केशरीमलजी श्वेतांबर संस्था, रतलाम, सं. १९८९

दवैस : दशवैकालिक सूत्र-समयसुन्दरवृत्त टीका (सं. १६९१ = ई. स. १६३५) : जिनयश सूरि ग्रन्थमाळा, खंभात, सं. १९७५

दवैहा : दशवैकालिक सूत्र-हारिमद्रोया वृत्ति (ई. स. मो आठमो सैको) : प्रकाशक दे. ला. जैन पुस्तकोद्धार फंड, सं. १९७४

निचू : निशीथ सूत्र-चूर्णि (टाइप करेली नकल) : संपादक आचार्य ; विजयप्रेमसूरि, भाग १-थी ५, सं. १९९५-९६

निमा : निशीथ सूत्र-भाष्य

(उपर 'निचू' वढे निर्दिष्ट संस्करण)

नंचू : नंदिसूत्र चूर्णि-जिनदासगणि महत्तरकृत (ई. स. नो ७ मो सैको) : प्रकाशक ऋषभदेवजी केशरीमलजी श्वेतांबर संस्था, रतलाम, ई. स. १९२८

नंम : नंदिसूत्र-आचार्य मलयगिरिनी वृत्ति (ई. स. नो १२ मो सैको) : प्रकाशक आगमोदय समिति, मुंबई, ई. स. १९२७

नंसू : नंदिसूत्र

(उपर 'नंम' वडे निर्दिष्ट संस्करण)

नंहा : नंदिसूत्र-हारिभद्राया वृत्ति (ई. स. नो ८ मो सैको) : प्रकाशक ऋषभदेवजी केशरीमलजी श्वेतांबर संस्था, रतलाम, ई. स. १९२८

पाय : पाक्षिकसूत्र-यशोदेवमुरिनी वृत्ति (सं. ११८०=ई. स. ११२४) : प्रकाशक दे. ला. जैन पुस्तकोद्धार फंड, मुंबई, सं. १९६७.

पिनिम : पिंडनिर्युक्ति-भाष्य अने मलयगिरिनी टीका (ई. स. नो १२ मो सैको) सहित : प्रकाशक आगमोदय समिति, मुंबई, सं. १९७४

पुगु : पुराणोमां गुजरात : उमाशंकर जोषी, अमदावाद, ई. स. १९४६

प्रच : प्रभावकवरित (सं. १३३४=ई. स. १२७८)-प्रभाचन्द्र-सूरिकृत : संपादक मुनि जिनविजयजी, अमदावाद-कलकत्ता, ई. स. १९४०

प्रम : प्रज्ञापना सूत्र-मलयगिरिनी वृत्ति (ई. स. नो १२ मो सैको) : प्रकाशक आगमोदय समिति, मेसाणा, पूर्वांध-उत्तरार्ध, सं. १९७४-७५

प्रव्या : प्रश्नव्याकरण सूत्र

(नीचे 'प्रव्याभ' वडे निर्दिष्ट संस्करण)

ई. स. १४४०) : प्रकाशक दे. ला. जैन पुस्तकोदार
फंड, मुंबई, सं. १९६८

ससूअ : समवायाग सूत्र—अभयदेवसूरिनी वृत्ति (सं ११२०=ई.
स. १०६४) : प्रकाशक आगमोदय समिति, मुंबई, सं.
१९७४

सुकुचू : सूत्रकृतांग सूत्र—जिनदासगणि महत्तरकृत चूर्णि (ई. स. नो
७ मो सैको) : प्रकाशक रूपमदेवजी केशरीमलजी श्वेतावर
संस्था, रत्नाग, स १९९८

सुकुशी : सूत्रकृतांग सूत्र—शीलांकदेवनी वृत्ति (ई. स. ना ८ मा सैका
वासपास) : प्रकाशक आगमोदय समिति, मेसाणा, सं
१९७३

सूप्रम : सूर्यप्रजपि—मलयगिरिनी वृत्ति (ई. स. नो १२मो सैको) .
प्रकाशक आगमोदय समिति, सं १९७५

संप्र : संस्तरक प्रकीर्णक ('प्रकीर्णकदशक' मां मुद्रित) . प्रकाशक
आगमोदय समिति, मुंबई, सं. १९८३

स्थासूअ : स्थानांग सूत्र—अभयदेवसूरिनी वृत्ति (सं ११२०=ई. स.
१०६४) : प्रकाशक आगमोदय समिति, भाग १-२,
सं. १९७६

सन्दर्भसूचि

[भा पूर्वे निर्देशाश्रया उपरान्त उपयोगमां लेख्यश्रया महत्त्वना प्रयोनी सूचि]

आगमसाहित्य

अनुत्तरोपपातिकदशा सूत्र-अभयदेवसूरिनी वृत्ति (ई. स.नो ११मो सैको) समेत : प्रकाशक आगमोदय समिति, सं. १९७६

उपासकदशा सूत्र-अभयदेवसूरिनी वृत्ति (ई. स. नो ११ मो सैको) समेत : प्रकाशक आगमोदय समिति, मेसाणा, सं. १९७६

दशाश्रुतस्कन्ध-संपादक उपाध्याय आत्मारामजी पंजाबी, जैन शास्त्रमाला नं. १, लाहोर, सं. १९९७

निर्यावलिका (कप्पिया, कप्पवडंसिया, पुष्किया, पुष्कचूलिया, वह्निदसा ए पांच सूत्रो)-श्रीचन्द्रसूरिनी वृत्ति (सं. ११२८=ई स. १०७२) समेत : प्रकाशक आगमोदय समिति, सं. १९७८

प्रकीर्णकदशकम् (चउसरण, आतुरप्रत्याख्यान, महापरिज्ञा, भक्तपरिज्ञा, तंदुलवेयालिय, संस्तारक, गच्छाचार, गगिबिद्या, देवेन्द्रस्तव, मरणसमाधि ए दश प्रकीर्णको) : प्रकाशक आगमोदय समिति, मुंबई, सं. १९८३

श्रमणप्रतिक्रमण सूत्र वृत्ति-पूर्वाचार्यकृत : प्रकाशक दे. छा. जैन पुस्तकोद्धार फंड, मुंबई, सं. १९६७

इतर साहित्य

अर्लो हिस्टरी ओफ इन्डिया: विन्सेन्ट स्मिथ, ४ थी आवृत्ति, ओक्सफर्ड, ई. स. १९३२

अलंकारसर्वस्व (रुच्यककृत) : संपादक पं. गिरिजाप्रसाद द्विवेदी, २ जी आवृत्ति, मुंबई, ई. स. १९३९

आवु, भाग १ : मुनि जयन्तत्रिजयजी, उज्जैन, ई. स. १९३३
इतिहासनी केडी : भोगीलाल जं. साडेसरा, वडोदरा, ई. स.

१९४५

इन्डिया ऐन्ड डिस्क्राइन्ड इन धी अर्ली टेक्स्ट्स ओफ बुद्धिज्ञम
ऐन्ड जैनज्ञम : विमलाचरण लो, लंडन, ई. स. १९४१

इन्डो-आर्यन ऐन्ड हिन्दी : सुनीतिकुमार चेदरजी, अमदावाद,
ई. स. १९४२

उज्जयिनी इन ऐन्डयन्ट इन्डिया विमलाचरण लो, कलकत्ता,
ई. स. १९४४

अे कम्पेरिटिव ऐन्ड इटिमोलोजिकल डिक्शनरी ओफ धी नेपाली
लैंग्वेज : राल्फ लीनी टर्नर, लंडन, ई. स. १९३१

अे हिस्टरी ओफ इन्डियन लिटरेचर : थॉमस २ जुं : ऐम्.
विन्टरनिस्, कलकत्ता, ई. स. १९३३

अे हिस्टरी ओफ इम्पोर्टैन्ट ऐन्डयन्ट टाउन्स ऐन्ड सिटीस इन
गुजरात ऐन्ड काठियावाड : अनंत सदाशिव अष्टटेकर, मुंबई, ई. स.
१९२६

ऐतिहासिक संशोधन : दुर्गाशंकर केवळराम शास्त्री, मुंबई, ई. स.
१९४१

कर्निगहॅम्स ऐन्डयन्ट ज्योप्रफो ओफ इन्डिया : संपादक सुरेन्द्र-
नाथ भजमूदार शास्त्री, कलकत्ता, ई. स. १९२४

कनकंडनरिड (कनकामरुत) : संपादक हीगलाल जैन,
जा, ई. स. १९३४

फादररी (बाणभट्टन) : निर्णयमागर प्रेमनी सानमी आवृत्ति,
ई. म. १९२८

કાવ્યાનુશાસન (દેમચન્દ્રકૃત), ભાગ ૨ જો, પ્રસ્તાવના:
રસિકલાલ છો. પરીણ, મુંબઈ, ઈ. સ. ૧૯૩૮

કુમાર (માસિક)

કેમ્બ્રિજ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા, વોલ્યુમ ૧ (એન્ડ્રયન્ટ ઇન્ડિયા):
સંપાદક ડ. જે. રેપ્સન, કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટી પ્રેસ, ઈ. સ. ૧૯૨૨

સંભોતનો ઇતિહાસ : રત્નમણિરાવ ભીમરાવ જોટે • અમદાવાદ, ઈ.
સ. ૧૯૩૫

ગુજરાતી સાહિત્યસંમેલન : ૧૨મું અધિવેશન : અહેવાલ અને
નિબંધસંગ્રહ, અમદાવાદ, ઈ. સ. ૧૯૩૭

ગાથાસપ્તશતી (સાતવાહન હાલકૃત) . સંપાદક પં. મધુરાનાથ
શાસ્ત્રી, ૩ જી આવૃત્તિ, મુંબઈ, ઈ. સ. ૧૯૩૩

ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ, ભાગ ૧-૨ દુર્ગા-
શંકર કેવલ્કરમ શાસ્ત્રી, અમદાવાદ, ઈ. સ. ૧૯૩૭-૩૯

ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ભાગ ૧ . સંપાદક ગિરિજાશંકર:
વલ્લભજી આચાર્ય, મુંબઈ, ઈ. સ. ૧૯૩૩

ચતુર્ભાગી : સંપાદક ઇમ. રામકૃષ્ણ કવિ અને ઇસ. રમાનાથ
શાસ્ત્રી, પટણા, ઈ. સ. ૧૯૨૨

ચત્વારઃ કર્મપ્રન્ધા. (દેવેન્દ્રસૂરિકૃત) . સંપાદક મુનિ ચતુર-
વિજયજી, માનનગર, ઈ. સ. ૧૯૪૭

જર્નલ ઓફ ધી ઓરિયેન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ (ત્રૈમાસિક)

જૈન સાહિત્ય ઔર ઇતિહાસ : નાથુરામ પ્રેમી, મુંબઈ, ઈ. સ. ૧૯૪૨

જૈન સાહિત્ય સંશોધક (ત્રૈમાસિક)

જૈનિશ્વમ ઇન નોર્થ ઇન્ડિયા : સી. જે. શાહ, મુંબઈ, ઈ. સ.

बुकिस्ट इण्डिया : रहाइस डेविड्स, न्यूयॉर्क, ई. स. १९०३

गृह्य कथाकोश (हरिपेणाचार्य कृत) : संपादक आदिनाथ
नेमिनाथ उपाध्ये, मुंबई, ई. स. १९४३

भारत के प्राचीन जैन तीर्थ : डॉ. जगदीशचन्द्र जैन, बनारस,
ई. स. १९५२

भारतीय त्रिधा (अंग्रेजी मामिक)

- भारतीय त्रिधा (हिन्दी-गुजराती त्रैमासिक)

मराठी व्युत्पत्तिकोश . कृष्णाजी पांडुरंग कुलकर्णी, मुंबई, ई. स.
१९४६

महावीर जैन त्रिचालय रजत महोत्सव ग्रन्थ, मुंबई, ई. स. १९४१

मालविया कौमेमोरेशन बोल्यूम, बनारस हिन्दु युनिवर्सिटी, ई.
स. १९३२

मेघदूत (कालिदासकृत) : संपादक वासुदेव लक्ष्मण शास्त्री
पणशीकर, १४ मो आशुति, मुंबई, ई. स. १९३५

मोदेरा : मणिलाल मूलचंद मिश्री, बडोदरा, ई. स. १९३५

लाइफ इन ओ-इयन्ट इण्डिया एंड डिपिकटेड इन धी जैन
केनन : जगदीशचन्द्र जैन, मुंबई, ई. स. १९४७

लाइफ ओफ हेमचन्द्राचार्य : डॉ. ज्योर्ज व्यूलर, अनुवादक डॉ.
मणिलाल पटेल, शान्तिनिकेतन, ई. स. १९३६

लीलानंद कहा (कोऊहलकृत) : संपादक डॉ. ए. एन. उपाध्ये,
मुंबई, ई. स. १९४९

लेखपद्धति संपादक सी. डी. दलाल, बडोदरा, ई. स. १९३५

चदनगर . कनैयालाल भाईशंकर दवे, बडोदरा, ई. स. १९३७

વસુદેવ-હિંડી પ્રથમ ટુંડ (સંઘદાસગણિ વાચકૃત) :
 ભાપાન્તર : મોગીલાલ જ. સાહેસરા, માવનગર, ઈ. સ. ૧૯૪૬

વસુદેવ-હિંડી પ્રથમ ટુંડ (સંઘદાસગણિ વાચકૃત) : મૂલ .
 સંપાદક મુનિ ચતુરવિજયજી અને મુનિ પુણ્યવિજયજી, માવનગર. ઈ.
 સ. ૧૯૩૦-૩૧

વસંત રજતમહોત્સવ સ્મારક પ્રન્થ, અમદાવાદ, ઈ સ ૧૯૨૭

ત્રિવિધ તીર્થરૂપ (ત્રિનપ્રભસરિકૃત) સંપાદક જિનવિજય
 મુનિ, શાન્તિનિકેતન, ઈ. સ. ૧૯૩૪

વીરનિર્વાગ સંવત્ ઔર જૈન કાલગણના મુનિ કન્યાણવિજય,
 જાલોર, સં. ૧૯૮૭

શાલેશ્વર મહાતીર્થ મુનિ જયંતવિજયજી, ઉજ્જૈન, સં. ૧૯૯૮

શ્રમણ ભગવાન મહાવીર . મુનિ કન્યાણવિજયજી, જાલોર, સં.
 ૧૯૯૮

શ્રીકાલકૃકથાસંપ્રહ સંપાદક પં અબાલાલ પ્રેમચંદ શાહ,
 અમદાવાદ, ઈ. સ. ૧૯૪૯

સન્મતિપ્રકરણ (અનુવાદ અને પ્રસ્તાવના) પં. સુખલાલજી
 સઘડી અને પં. લેચરદાસ દોશી અમદાવાદ, ઈ. સ. ૧૯૩૨

સરસ્વતીપુરાણ સંપાદક કનયાલાલ ભાઈશંકર દવે, મુંબઈ, ઈ.
 સ. ૧૯૪૦

સિલેક્ટ ઇન્સ્ક્રિપ્શન્સ લેરિંગ ઓન ઇન્ડિયન હિસ્ટરી ઍન્ડ
 સિવિલાઇઝેશન, વો. ૧ સંપાદક દિનેશચન્દ્ર સરકાર, કલકત્તા, ઈ
 સ. ૧૯૪૨

शुद्धिपत्रक

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
७	१८	मारी	मारो
२३	छेछी	नाम	नाम.
३८	८	पारसकुल	पारस कूल
४३	१०	ए	अ
५१	३	इर्प्याळु	ईर्प्याळु
६१	७	हती	हतो
७०	१४	टिकाकारोए	टीकाकारोए
१३०	११	'जंबुद्वीपप्रजाति'	'जंबुद्वीपप्रजति'
१८२	५	तथा तथा	तथा
१८३	५	'वसुदेव विंडी'	'वसुदेव-हिंडी'
१९६	२०	अर्वाचीत	अर्वाचीन
१९९	१२	ताम्रलिप्त	ताम्रलिति

જૈન આગમસાહિત્યમાં ગુજરાત

અગડદત્ત

અગડદત્તની કથા ઉત્તરાખ્યયન સૂત્ર (અવ્ય. ૪) ઉપરની શાન્તિ-
સૂરિની વૃત્તિ (પૃ. ૨૧૩-૧૬)માં તથા એ જ સૂત્ર ઉપરની નૈમિચન્દ્રની
વૃત્તિ (પૃ. ૮૪-૯૪)માં આવે છે. શાન્તિસૂરિવૃત્ત વૃત્ત્યન્તર્ગત કથા
પ્રમાણે, અગડદત્ત ઉજ્જયિનીના જિતરાયુ રાજાના રથિંક અમોઘરથનો
પુત્ર હતો (નૈમિચન્દ્ર પ્રમાણે, શંસ્વપુરના રાજા મુન્દરનો પુત્ર હતો).
પિતાના મરણ પછી અશ્વવિદ્યા શીખવા માટે એ પિતાના એક મિત્ર પાસે
કૌશાંબીમાં ગયો (નૈમિચન્દ્ર પ્રમાણે, અગડદત્તના સ્વછંદાચારથી કંટાળી
રાજાએ એને દેગવટો આપ્યો; વારાણસીમાં પવનચંડ નામે એક કલાચાર્ય
સાથે પરિચય થતાં એને ત્યાં રહી અગડદત્ત અભ્યાસ કરવા લાગ્યો).
ત્યાં વિદ્યા શીખ્યા પછી ગુરુની આજ્ઞા લઈ પોતાની પ્રયોજતા દર્શાવવા
માટે એ રાત્રીકુલમાં ગયો; નગરમાં અશ્રુતપૂર્વ સંધિષ્ઠેદ કરતા-સ્નાતર
પાડતા એક ચોરને પકડી લાવવાની રાજાએ સૂચના કરતા એને યુક્તિ-
પૂર્વક એ ચોરને તેમ જ એને એકત્ર કરેલો મંડાર સાચવનારી એની
બહેનને-ચન્નેને પકડી છોડ્યા.

શાન્તિસૂરિની વૃત્તિમાં અગડદત્તની કથાનો આટલો જ અંશ આવે
છે; પણ નૈમિચન્દ્રદાહી કથામાં પ્રસંગવિસ્તાર લાભો છે. ચોર પકડવાના
એના પરાક્રમથી પ્રસન્ન થઈને રાજાએ અગડદત્તને પોતાની પુત્રી 'કમલ-
સેના' પરણાવી. કમલસેનાને તથા અગાઉ કૌશાંબીમાં અશ્વવિદ્યા શીખતા
જેની સાથે પોતાને પ્રેમ થયો હતો તે, શ્રેષ્ઠી બંધુદત્તની પુત્રી મદનમંજ-
રીને સાથે લઈને માર્ગમાં અનેક પરાક્રમ કરતો અગડદત્ત ઘેર જાય છે
અને સુસ્વપૂર્વક રહે છે. પણ એક વાર પોતાનો પત્નીનું દુઃખરિતિ જાણ-
વામાં આવતાં નિર્વેદ પામી દીક્ષા લે છે

સ્પષ્ટ છે કે બન્ને વૃત્તિઓમાં આપેલી અગદદત્તની કથા બે વિભિન્ન પરંપરાઓને અનુસરે છે. શાન્તિસૂરિની વૃત્તિમાંની કથા અને સંક્ષેપમાં, સરલ ગદ્યમાં રજૂ થયેલી છે, જ્યારે નેમિચન્દ્રની ટીકામાંની કથા ૩૨૯ પદોમાં વિસ્તરેલી હોઈ એક સ્વતંત્ર કૃતિ બની રહે છે. બન્નેય સંસ્કૃત ટીકાઓમાં આ કથાઓ તો પ્રાકૃતમાં જ છે એ દર્શાવે છે કે તુલનાપૂર્ણ સમયની ટીકાઓમાં બન્યું છે તેમ, આ કથાઓ પ્રાચીનતર મૂળ ગ્રંથોમાંથી યથાવત્ ઉદ્ધૃત કરેલી છે. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર ઉપરની ચૂર્ણિ (પૃ. ૧૧૬)માં ચારેક પંક્તિમાં અગદદત્તની કથાનું માત્ર સૂચન કરવામાં આવેલું છે.

। બૌદ્ધ અથવા બ્રાહ્મણ સાહિત્યમાં કયાય અગદદત્તની કથાનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપાન્તર જોવામાં આવતું નથી. ઇવં સ્વરૂપાન્તર પ્રાપ્ત થાય તો મૂળ કથાનું સ્વરૂપ તેમ જ સમય નક્કી કરવામાં એ અવશ્ય ઉપયોગી થાય, કેમ કે એ તો સ્પષ્ટ છે કે જૈન કર્તાએ એક પરાક્રમી ક્ષત્રિય યુવકનાં 'સાહસોનું' નિરૂપણ કરતી લોકકથાને ધર્મકથાનું રૂપ આપ્યું છે.

જૈન આગમેતર સાહિત્યમાં અગદદત્તની કથા એના સૌથી પ્રાચીન સ્વરૂપે સંપદાસગણિતૃત વૃહત્ પ્રાકૃત કથાગ્રંથ 'વસુદેવહિંડી' (ઈ. સ.ના પાંચમા સૈકા આસપાસ) જે ગુણાદ્યની હાલ 'વૃહત્કથા'નું જૈન રૂપાન્તર છે તેમાં (પૃ. ૩૭-૩૯) છે. શાન્તિસૂરિએ જે કથાનક ઉદ્ધૃત કર્યું છે તેની ઉપર 'વસુદેવ-હિંડી'ની સ્પષ્ટ અસર છે અને કેટલેક સ્થાને તો દેહીતું શાબ્દિક સામ્ય છે, જ્યારે નેમિચન્દ્રે ઉદ્ધરેલું કથાનક, પાત્રો અને સ્થાનોનાં ભિન્ન નામો તથા કેટલાક ભિન્ન કથાપ્રસંગો સૂચવે છે તે પ્રમાણે, કોઈ જુદી પરંપરાને અનુસરે છે.

અગદદત્તની કથા એક લોકપ્રિય જૈન ધર્મકથા ગણાઈ છે. એ વિશે સંસ્કૃતમાં એક 'અગદદત્ત પુરાણ' રચાયું છે,^૧ અને જૈન ગુર્જર સાહિત્યમાં અગદદત્ત વિશે અનેક નાની મોટી કૃતિઓ પ્રાપ્ત થઈ છે.^૨

૧ ઉત્તરાખ્યયનની ઉપર્યુક્ત ઘે ટીકાઓમાં સચવાયેલી અગડદત્તની કથાની બે વિભિન્ન પાઠપરપાઓનો સમાવેશ હો. ચાલોવીએ Erzählungen in Maharastri એ પ્રાન્યમાં કર્યો છે, તથા એ ઘરનેના કેટલીક યુરોપીય ભાષાઓમાં અનુવાદ પણ થયા છે. 'વસુદેવ-હિંદી' -અંતર્ગત કથાના અનુવાદ માટે જુઓ એ પ્રાન્યનુ મેં કરેલ ગુજરાતી ભાષાન્તર, પૃ ૪૫-૬૦. ઉત્તરાખ્યયન-ટીકાઓમાંની કથાઓ સાથે 'વસુદેવ-હિંદી'માંના કથાનરની તુલના માટે જુઓ 'ન્યૂ ઇન્ડિયન એન્ટીકવેરી,' વો ૧ (પૃ ૨૮૧-૨૯)માં હો. આલ્ફર્ડનો લેખ 'એ ન્યૂ વર્ઝન ઓફ ધી અગડદત્ત સ્ટોરી.'

૨ જિરકો, પૃ. ૧

૩ જુઓ 'જૈન ગુર્જર કવિઓ,' ભાગ ૧-૨-૩

અચલગ્રામ

અચલગ્રામના મદ્રિક કૌટુમ્બિકોએ યશોધરમુનિની પાસે દીક્ષા લીધી હતી. આ અચલગ્રામ એ જ આમીરદેશમાં આવેલું અચલપુર કે પૃથી મિન્ન એ નક્કી થઈ ગયું નથી.

૧ મસ, ગા. ૪૪૯-૫૧

અચલપુર

આમીરદેશમાં કૃષ્ણા-વેળા નદીઓના સંગમસ્થાન પાસે આવેલું નગર. કૃષ્ણા-વેળાના સંગમ આગળ આવેલા વ્રહ્મદ્વીપ નામે દ્વીપમાં વસતા પાંચસો તાપસોને આર્ય ઘજના મામા આર્ય સમિતસૂરિએ પ્રતિ-વોન પ્રમાડ્યો હતો; એ પ્રતિવોધ પામેલ તાપસોથી જૈન સાધુઓની વ્રહ્મદ્વીપક નામે શાલાનો આરંભ થયો હતો.'

જુઓ આમીર

૧ આલ્ફ, પૂર્વ ભાગ, પૃ. ૫૪૩, આમ, પૃ ૫૧૫; કસ, પૃ ૧૩૨; કમુ, પૃ. ૧૩૪; કફિ, પૃ. ૧૭૧; વદી, પૃ ૧૪૯-૫૦; નસૂ, પૃ. ૫૧; પિનિમ, પૃ. ૧૪૪.

અજમેર

અજમેર. અજમેર પાસેના, રાજા સુમટપાલ-શાસિત ગામ હર્ષ-પુરમાં વ્રાહ્મણા યજ્ઞમાં વકરાને મારતા હતા ત્યારે પ્રિયવન્થસૂરિ પોતાની

मंत्रशक्तिर्था वकराने वाचा अर्पों, ब्राह्मणोंने बोध आप्यो हतो.'

१ कसु, पृ. ५०९-१०; ककि, पृ. १६९; कवी, पृ. १४८-४९.

अट्टण

अट्टण ए उज्जयिनीनो एक अजेय मल्ल हतो. सोपारकनो सिंह-गिरि राजा मल्लोनों साठमारी करावतो अने जे जीते एने धन्युं द्रव्य आपतो. अट्टण प्रतिवर्षे सोपारक जईने विजयचिह्न तरीके पताका लई आवतो. आधी सिंहगिरि राजाए एक माछीनुं वज्र पारखीने एने पोयो; अने ए मात्स्यिक-माछी मल्ल तरीके ओळखायो. बीजे वर्षे अट्टण आय्यो त्यारे मात्स्यिक मल्ले एने हरावी दीधो. एक युवके पोताने हराव्यो तेथी मानभंग थयेलो अट्टण सुराष्ट्रमां एनी बराबरी करे एवो बीजो मल्ल छे एम सांमञ्जोने एनी शोधमां सोपारकथी सुराष्ट्र तरफ जतो हतो त्यां मार्गमां भरुकच्छ पासे एणे एक खेडून जोयो. ए एक हाये हल चलावतो हतो अने बीजे हाये फल्ही-कपास चूटतो हतो' (एगेणं हत्येणं हलं वाहेति, एकेणं फल्हीओ उप्पाडे). अट्टणे सुराष्ट्र जवानो विचार मांडो वाळ्यो अने ए खेडूनने धनवान बनावमानी लालच आप्यो पोनानी साथे उज्जयिनी लई गयां अने एने मल्लविद्या सीखवी. ए मल्ल फल्हीमल्ल तरीके प्रसिद्ध थयो. पछी एओ बन्ने सोपारक आय्यो. त्यां फल्हीमल्ल साथे मात्स्यिक मल्लनुं युद्ध थयुं. पहिला दिवसे मल्लयुदनो कईं निर्णय थईं शक्यो नहि. ए सांजे अट्टणे पोताना शिष्य फल्हीने पृष्ठ्युं के 'तारां कयां अंग दुखे छे !' अने पछी तेजे कथुं 'यां एने खूब मर्दन करागीने ताजो कयों. बीजी बाजू, सिंहगिरि राजाए पोनाना मात्स्यिक मल्लने एवो ज. प्रश्न कयों; त्यार एणे गर्वथी उत्तर आप्यो के 'फल्ही विचारो कोण छे ! हुं एना बावनो पग पराजय करी गरुं एम छुं.' आधी बीजे दिवसे बने लोनुं सम युद्ध थयुं अने त्रीजे दिवसे मात्स्यिक मल्ल हायों अने मरग

पाम्यो, तथा अट्टण सत्कार पामीने उज्जयिनी गयो. (आवस्यकसूत्र उपरनी चूर्णिमां अहो सुधीनुं ज कथानक आप्युं छे.)

उज्जयिनी गया पछी एणे मल्लयुद्धनो त्याग करी दीधो. चळी वृद्ध थई गयो होवाथो संबंधीओ एनुं अपमान करवा लाग्या. आथी संबंधीओने समाचार आप्या विना ज ए कौशांबी चाल्यो गयो. त्यां एक वर्ष आराम लईने रसायगो खाधां तथा बलिष्ठ थयो. पछी एक बार एणे कौशांबीना राजाना मल्ल निरंगणनो मल्लयुद्धमां पराजय करीने एने मारी नाख्यो. पोतानो मल्ल मरण पाम्यो एथी राजाए अट्टणनी प्रशंसा करी नहि, अने तेथी समाजनेए पण न करी. आथी अट्टणे राजानी जाण माटे कहुं के:—

साहह घण सउणाणं, साहह भो सउणिगा सउणिगाणं ।

णिहत्तो निरंगणो अट्टणेण णिखित्तसत्थेणं ॥

[अर्थात् हे दन ! पक्षीओने कहे, अने हे पक्षीओ ! बीजां पक्षीओने कहो के जेणे शखो छोटी दीधां हतां तेवा अट्टणे निरंगणने मारी नाख्यो छे.]

आ उक्ति उपरथी राजाए एने अट्टण तरीके ओळख्यो अने एनो सत्कार क्यो, तथा जीवन पर्यंत चाले तेढलं द्रव्य आप्युं. द्रव्यलोभथी संबंधीओ पण अट्टण पासे आव्यां. परन्तु 'आ लोको फरी पण मारी परामव करशे' ए समजीने तथा पोतानी जातने जराग्रस्त जाणीने 'सचेष्ट हुं त्यांसुधी ज धर्म थई शकशे' एवी समजपूर्वक अट्टणे दीक्षा लीधी.^२

आ कथा, जेमां वास्तविक सामाजिक स्थिति ओळखार्थरूपे निरूपण पामो होय एवो संभव छे ते प्राचीन भारतमां मल्लविद्याना इतिहास माटे घणो अगम्यनी छे, केम के हरिवंश भागवतादिमां कृष्ण-बलरामना तथा कंसना चरित्रप्रसंगमां तथा महाभारतादिमां दुर्योधन

भीम आदिना चरित्रप्रसंगमां आवता मल्ल अने मल्लयुद्धना निर्देश वाद करीए तो ए. प्रकारना उल्लेखो के कथानको प्राचीन साहित्यमां विरल छे. मल्लविद्याविषयक स्वतंत्र रचनाओमां हमणां जाणवामां आवेलुं एक 'मल्लपुराण' तथा कन्याणोना चौलुक्य राजा सोमेश्वरकृत सर्वसंप्रहामक संस्कृत ग्रन्थ 'मानसोल्लास' (ई. स. नो बारमो सैको)-मानुं 'मल्लविनोद' नामे प्रकरण गणावो शक्य. प्राचीन गुर्जर देशमां मल्लविद्याना इतिहास माटे जुओ गुजरात विद्यासमा-प्रकाशित मारी पुस्तिका 'ज्येष्ठीमल्ल जाति अने मल्लपुराण.'^१

उपर टांकेली कथाना मल्लोनां मात्स्यिक अने फलही ए नामो जेम विशेष नामो नथी, पण अनुक्रमे जातिनाचक अने क्रियासूचक छे तेम अट्टण पण विशेष नाम लागतुं नथी, केम के 'अट्टण'नो अर्थ व्यायाम छे, अने ए उपरवी अहाँ सतत व्यायाम करनार एक सुप्रसिद्ध मल्ल माटे 'अट्टण' नाम प्रचलित थयुं हरो एवुं अनुमान बधारे पडतुं नथी.

१. उने, पृ. ७९; उदा, पृ. १९२

२. भावू, उत्तर भाग, पृ. १५२-५३; उदा, पृ. १९२-९३;

उने; पृ. ७८-७९. दली जुओ व्यस, पृ. ३, उदां भाग ने अनुसरतो भा कथानको छार भाष्यो छे. भावूमां भा कथानक मात्स्यिक मत्स्य मरण पाव छे एदांनुषी अ भाष्यो छे.

अणहिलपाटक

अणहिलपाट पाटण. उत्तर गुजरातमां मरस्थतीने किनारे आपेला छाकस्वाराम नामना प्राचीन गामने स्थाने चारुडा वंशना वनराजे सं. ८०२=ई. स. ७४६मां पोनाना मित्र अणहिल भरपाडना नाम उररभी यम वेडें नगर, जे मध्यकाशीन हिन्दु गुजरातनुं पाटनगर, तथा ईमरो मनना दमनाभी तेगमा मैकाना अंन मुषी पश्चिम भागतनुं प्रमुख नगर अने समृद्धिस्त्र हतुं. जैन आगममाहित्या

ઈતિહાસમાં પાટણનું વિશિષ્ટ સ્થાન છે. આગમનાં મૂળ પ્રાચીન સૂત્રો મગધમાં રચાયાં તો એ ઉપરની સૌથી પ્રમાણભૂત વિદ્યમાન સંસ્કૃત ટીકાઓ, એક માત્ર હરિભદ્રસૂરિકૃત ટીકાઓના અપવાદને યાદ કરીએ તો, અળહિલ-વાડમાં અથવા આસપાસના પ્રદેશમાં રચાઈ છે. આચારાંગ અને સૂત્ર-કૃતાંગ સૂત્ર ઉપરની શીલાંકાચાર્યની સુપ્રસિદ્ધ ટીકાઓ પાટણથી થોડાંક જ માઈલ દૂર આવેલા ગંભૂતા (ગાંભૂ)માં લખાઈ હતી. વિક્રમના બારમા શતકના પ્રારંભમાં અર્થાત્ ઈસવી અગિયારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં નવાંગીવૃત્તિકાર તરીકે જાણીતા થયેલા અભયદેવસૂરિએ જૈન આગમનાં નવ અંગ ઉપર પ્રમાણભૂત ટીકાઓ પાટણમાં રચી અને એ જ નગરમાં વસતા વીજા એક પ્રકાંટ પંડિત દ્રોણાચાર્યે ત્યાં જ એ ટીકાઓનું સંશોધન કર્યું. સં. ૧૧૨૯=ઈ. સ. ૧૦૭૩માં દોહડિ શ્રેષ્ઠીની વસનિમાં રહીને રચાયેલી નેમિચન્દ્રની ઉત્તરાધ્યયન ઉપરની વૃત્તિ, સં. ૧૧૮૦=ઈ. સ. ૧૧૨૪માં સૌદર્ણિક નેમિચન્દ્રની પૌષ્ઠશાલામાં રહીને રચાયેલી પાશ્વિકસૂત્ર ઉપરની યશોદેવસૂરિની વૃત્તિ, તથા સં. ૧૨૨૭=ઈ. સ. ૧૧૭૧માં જોતકનપસૂત્ર ઉપરની શ્રીચન્દ્રસૂરિની વ્યાખ્યાની રચના પાટણમાં થઈ. શાન્તિમૂરિની ઉત્તરાધ્યયન વૃત્તિ, આચાર્ય મલયગિરિની સરલ અને શાસ્ત્રીય વૃત્તિઓ, દ્રોણાચાર્યકૃત ઓષનિર્ણયિકા વૃત્તિ તથા મલનારી હેમચંદ્રન ટીકાઓ પણ પાટણમાં રચાઈ હોવી જોઈએ એમ એકંદરે પુરાવાઓનો વિચાર કરતા અનુમાન થાય છે. આગમેતર વિષયોમાં પણ ગુજરાતની જે સર્વાંગીણ સાહિત્યપ્રવૃત્તિનું પાટણ સૈદ્ધાંત સુધી કેન્દ્ર હતું તેની ચર્ચા કરવાનું આ સ્થાન નથી.

વધુ માટે જુઓ અભયદેવસૂરિ, દ્રોણાચાર્ય, નેમિચન્દ્ર, મલયગિરિ, યશોદેવસૂરિ, શાન્તિમૂરિ, શીલાચાર્ય, શ્રીચન્દ્રસૂરિ, હેમચન્દ્ર મલધારી કથાદિ.

અન્ધકવૃષ્ણ

યદુવુલ્લના શૌરિ રાજાના પુત્ર. એઓ શૌરિપુરમાં રાજ્ય કરતા

હતા અને પાઠ્ઠથી એમણે દારંકામાં આવીને રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. એમને સુમદ્રા રાણીથી સમુદ્રવિજય વગેરે દશ પુત્રો થયા હતા, જેઓ દશ દશાર્દ તરીકે ઓળખાયા. એમણે પોતાના મોટા પુત્રને રાજ્ય સોંપીને દોશા લીધી હતી.^૧

૧ હુઓ દશાર્દ

૨ અંદ, વર્ગ ૧

અમયદેવમૂરિ

ચંદ્ર (પાઠ્ઠથી સ્વરત્તર) મચ્છના આચાર્ય જિનેશ્વરમૂરિ તથા એમના માઈ બુદ્ધિસાગરસૂરિના શિષ્ય આચાર્ય અમયદેવસૂરિએ જૈન આગમપ્રન્થો પૈકી નવ અંગ ઉપર સંસ્કૃત ટીકાઓ રચી અને તેથી તેઓ નવાંગીવૃત્તિકાર તરીકે ઓળખાયા. નીચે પ્રમાણે નવ અંગો ઉપર એમની ટીકાઓ છે. જ્ઞાતાધર્મકથા (સં. ૧૧૨૦=ઈ. સ. ૧૦૬૪),^૧ સ્થાનાંગ (સં. ૧૧૨૦),^૨ મમવાયાંગ (સં. ૧૧૨૦),^૩ મગવતી (સં. ૧૧૨૮=ઈ. સ. ૧૦૭૨),^૪ ઉપાસક દશા, અંતકૃદ્દશા, અનુત્તરોપપાતિક દશા, પ્રશ્નચ્યાકરણ અને વિપાક. ઔપપાતિક ટીકા અને પ્રજાપના તૃતીય પદ સંપ્રહણી ગાથા ૧૩૩ એમની રચનાઓ છે. આ ઉપરાંત અમયદેવમૂરિએ જિનેશ્વરસૂરિકૃત પટ્ન્યાનક ઉપર મામ્ય, હરિમદ્રસૂરિકૃત પંચાશક ઉપર વૃત્તિ તથા આરાધનાકુલક નામે સ્વતંત્ર ગ્રન્થ પણ રચ્યો છે. વચ્ચે અમયદેવમૂરિની વિનંતિથી એમના ગુરુમાઈ જિનચંદ્ર મૂરિએ 'સંવેગરંગગાના' (મ. ૧૧૨૫=ઈ. સ. ૧૦૬૯) નામે ગ્રન્થ રચ્યો હતો.^૫

અમયદેવસૂરિની ઉપર્યુક્ત આગમપ્રન્થો ઉપરની વૃત્તિઓની પ્રશસ્તિમાં ઉચ્ચેચ મઝે કેટલે પ્રમાણે, એ વૃત્તિઓનું સંશોધન નિર્વૃત્તિદુલ્લના ટ્રોણાચાર્યે કર્યું હતું. વચ્ચે પ્રશસ્તિઓ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે ટ્રોણાચાર્ય જેમાં મુલ્ય હતા તેથી એક પડિનપરિપદ આ વૃત્તિઓના

સંશોધનમાં રસ લેતો હતો.^૬ મગવતીવૃત્તિના લેખનમાં જિનમદ્રના શિષ્ય યશશ્વેદ્રે અમયદેવને સહાય કરી હતી.^૭

સ્થાનાંગવૃત્તિની પ્રશસ્તિમાં અમયદેવસૂરિએ પોતાની વૃત્તિરચનાના માર્ગમાં રહેલી મુશ્કેલીઓનો નિર્દેશ કરતાં ઉત્તમ સંપ્રદાય—અધ્યયન-પરંપરાનો અભાવ, ઉત્તમ ઊહનો અભાવ, વાચનાઓની ઓળખતા, પુસ્તકોનો અશુદ્ધિ આદિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.^૮ સ્વાસ કરીને મગવતી સૂત્ર ઉપરની વૃત્તિમાં એમણે પોતાના પૂર્વકાલીન ટીકાકારોના નિર્દેશ કર્યા છે, અને એ નિર્દેશોનું સ્વરૂપ જોતાં એ સ્પષ્ટ છે કે એ પૂર્વકાલીન ટીકાઓ પૈકી અમુક તો એમની સામે હતી, એટલું જ નહિ પણ ચૂર્ણિથી તે મિત્ર હતી.^૯

આ સંબંધમાં બીજી એક અનુશ્રુતિની નોંધ કરવા જેવી છે. ‘પ્રમા-વકચરિત’ (સં. ૧૩૩૪=ઈ.સ. ૧૨૭૮)ના અમયદેવસૂરિ—ચરિત’માં શાસનદેવી અમયદેવસૂરિને કહે છે કે ‘પૂર્વે નિર્દોષ એવા શીલાંક અથવા કોટયાચાર્ય નામે આચાર્યે અગિયાર અંગો ઉપર વૃત્તિ રચી હતી; તેમાં કાઢી કરીને બે સિવાય ચારાં અંગોનો વિચ્છેદ થયો છે, માટે સંઘ ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટે એ અંગોની વૃત્તિ રચવાનો ઉદ્યમ કરો.’ આ ઉપરથી અમયદેવસૂરિએ નવ અંગો ઉપર વૃત્તિ રચી.^{૧૦}

આ અનુશ્રુતિમાંના શીલાંક આચાર્ય તે શીલાચાર્ય હોવા જોઈએ. એને આધારે કહીએ તો શીલાચાર્યની આચારાંગ અને સૂત્રકૃતાંગ સિવાય બીજાં ૧૧ અંગો ઉપરની વૃત્તિઓ અમયદેવસૂરિના સમય પહેલાં નાશ પામી ગઈ હતી. આથી અમયદેવસૂરિએ સુચિત કરેલી વૃત્તિઓ કોઈ બીજા વિદ્વાને રચેલી હોવી જોઈએ.

આગમસાહિત્યના સૌથી પ્રમાણભૂત ટીકાકારોમાં અમયદેવસૂરિની ગણતરી થાય છે. એ ટીકાઓનો સહાય વિના અંગસાહિત્યનાં રહસ્ય સમજવાનું પછીના સમયમાં ગમે તેવા આરુઢ વિદ્વાનો માટે પણ લગભગ

અશવય વચ્ચું હોન. પટીના સમયના ટીકાકામે અને અભ્યાસોઓપ નિરંતર અમયદેવસૂરિનો આવાર લીધો છે.”

અમયદેવસૂરિનું પરંપરાગત ચરિત્ર ‘પ્રમાથકચરિત્ર’ના ‘અમય-દેવસૂરિ—ચરિત્ર’માં નિરૂપેલું છે.

‘સન્મતિતર્ક’ ઉપર ‘તત્ત્વબોધવિધાયિની’ અથવા ‘વાદમહાર્ણવ’ નામે ટીકા લેખનાર અમયદેવસૂરિ રાજગચ્છના હોઈ નવાંગીકૃત્તિકારથી ખેલ છે. એક કાળે અમયદેવ નામ જૈન સાધુઓમાં સૂચ પ્રચલિત હતું. અને અમયદેવસૂરિ નામના દશ બાચાર્યો અત્યાર સુધી જાણવામાં આવ્યા છે.”

૧ શાઘઝ, પ્રશસ્તિ ૨ સ્થામૂઝ, પ્રશસ્તિ ૩ સમૂઝ, પ્રશસ્તિ

૪ મસૂઝ, પ્રશસ્તિ ૫ જેસુ, ૫ ૨૧

૬ ત્રિવૃંતકુલનમરતલચન્દ્રોળાસ્વસૂરિસુરદેન ।

પણ્ડિતગણેન ગુણવત્પ્રિયેણ સંશોધિતા ચંદમ્ ॥

શાઘઝ, પ્રશસ્તિ, શ્લો. ૧૦; પ્રશ્નઝ, પ્રશસ્તિ, શ્લો. ૧૦

નમ પ્રશ્નતાનુયોગશોધિકાર્ય ધોત્રોળાચાર્યમનુસર્ગવિષ્ણુપદે—

સ્થામૂઝ, પ્રશસ્તિ

શાસ્ત્રાર્ણિર્નયમુસૌરમલમ્પટસ્ય વિદ્વન્મધુનતગણસ્ય સર્વ સે યઃ ।

શ્રીનિર્વૃતાત્મકુલસન્નૅપચાલ્ય શ્રીત્રોળમૂરિરતલચવદ્વરાગઃ ॥

શોધિતશન શક્તિમિદા મુક્તો વિદુષા મહાસન્દેન ।

શાસ્ત્રાર્ણિષ્વનિક્ષયનૅપચાલ્યપુદ્ગીનામ્ ॥

—મસૂઝ, પ્રશસ્તિ, શ્લો. ૧-૧૦

અમહિલાટકનગરે શ્રીમદ્ત્રોળાસ્વસૂરિસુરદેન ।

પણ્ડિતગણેન ગુણવત્પ્રિયેણ સંશોધિતા ચંદમ્ ॥

જોમૂઝ, પ્રશસ્તિ, શ્લો. ૩

૭ મસૂઝ, પ્રશસ્તિ, શ્લો. ૭-૮

૮ સન્નૅપચાલ્યદીનવાર્ સદૃશ્ય વિયોગત. ।

સર્વસ્વવાદપ્રાપ્તિસદૃશ્ય એ ॥

વાચનાનામનેકંવાત્ પુસ્તકાનામશુદ્ધિત્. ।

સૂત્રાણામતિગામ્ભીર્યાન્મતમેદાચ કુઠચિત્ ॥

ક્ષૂણન્તિ સમ્ભવન્તીહ કેવલં સુવિવેકિભિઃ ।

સિદ્ધાન્તાતુગતો યોડ્યઃ સોડસ્માદ્ ગ્રાધો ન ચેતરઃ ॥

—મસૂઅ, પ્રશસ્તિ, છો ૧-૨

૧ ‘આવચળિઓદણ્’તિ इह टीकाध्यासपा—આતન્યનિકોદકં
કુમ્ભકારસ્ય ચદ્રાજને સ્થિત તેમનાય (૧) મૃન્મિથં જલં તેન । — એ જ,
પૃ. ૬૮૪

ઘવચિટ્ટીકાવાક્યં ઘવચિદપિ વચ્ચચૌર્ણમનઘ

ઘવચિચ્છાચ્ચી વૃત્તિ ઘવચિદપિ ગમ વાચ્યવિપયમ્ ।

ઘવચિદ્વિદ્વદ્વાચ ઘવચિદપિ મહાશાસ્ત્રમપર

સમાધિત્ય વ્યાહયા શત દ્રહ કૃતા દુર્ગમગિરામ્ ॥

—એ જ, ૨૫મા શતકની વૃત્તિને અંતે

યદ્વાદ્મહામન્દરમન્યનૈન શાસ્ત્રાણવાદુચ્છલિતાન્યતુચ્છમ્ ।

ભાવાર્થરત્નાનિ મમાપિ દૃષ્ટો ચાતામિ તે વૃત્તિકૃતો જયન્તિ ॥

—એ જ, ૩૦મા શતકની વૃત્તિને અંતે.

૧૦ પ્રવ, ૧૯-છો, ૧૦૪-૧૩

૧૧ ઉદાહરણ તરીકે જુઓ કસુ, પૃ. ૨૦-૨૧; કલ્કિ, પૃ. ૧૨;
જેપ્રશા, પૃ. ૨૦૧.

૧૨ જુઓ જૈસાદ.

અમીચિ

સિન્ધુ—સૌવીરના રાજા ઉદાયનનો પુત્ર. ઉદાયન રાજાએ મહાવીર
પાસે દીક્ષા લેતાં પોતાના પુત્ર પ્રયેનો શ્રેયવુદ્ધિધો રાજ્ય તેને નહિ
આપતાં પોતાના ભાણેજ કેશોને આપ્યું હતું. આથી રિસાઈને અમીચિ
પોતાના અંતઃપુર સાથે સિન્ધુ—સૌવીરનું પાટનગર ચીતમય છોડીને
ચંપામાં કૂળિક રાજા પાસે ચાલ્યો ગયો હતો.’

આમાં આપનો કૂળિક તે મહાવીરનો સમકાલીન મગધનો રાજા,
જેને ચૌદ્ધો અજાતશત્રુ કહે છે. એનું ઐતિહાસિકત્વ નિ.સંદિગ્ધ છે.

આમાં આવતો વંઝો વ્યક્તિઓ કેશી, અમીચિ વગેરે પણ ઐતિહાસિક હોવા સંભવ છે.

૧ અમૂ. શતક ૧૩, ઉદ્દેશક ૬

અરિષ્ટપુર

મહારાષ્ટ્રનું એક નગર.^૧

પાલિ સાહિત્યમાં શિવિરાજાના રાજ્યની રાજધાની તરીકે એક અરિષ્ટપુરનો ઉલ્લેખ છે, પણ તે મિથિલાથી પાંચાલના માર્ગે ઉપર આવેલું હોય એમ જણાય છે.^૨ ‘પ્રશ્નચ્ચારુણહતિ’^૩ અને ‘વસુદેવહિંદી’માં^૪ અનુક્રમે અરિષ્ટપુર અને રિષ્ટપુરનો ઉલ્લેખ છે, પણ એનો સ્થાનનિર્ણય એ ઉપરથી થઈ શકતો નથી. અરિષ્ટપુર તે જ રિષ્ટપુર, એમ પણ પટલા ઉપરથી નિશ્ચિતપણે કહી શકાય નહિ.

કદાચ મયુરાની જેમ અરિષ્ટપુર પણ એ હોય—એક ઉત્તરમાં અને વીજું દક્ષિણમાં.

જુઓ રિષ્ટપુર

૧ અમ્યમસ્તિ મહારાષ્ટ્રેષ્વરિષ્ટપુરપત્તનમ્ !

તત્ર પ્રિલોચનો રાજા મમૂલ મુવિ વિધુતઃ ॥

—વંશ, પૃ ૬૭

૨ મલ્લસહેકર, ‘પાલિ શોધર નેમ્સ’

૩ પ્રશ્નચ, પૃ ૮૮

૪ વસુદેવ-હિંદી, પૃ. ૭૮

અર્કસ્થલી

આનંદપુરનું વીજું નામ.^૧ અર્કસ્થલી નામનું નિર્વચન એક જ રીતે રાખ્ય છે અને તે ૯ કે ફોર્ડે કાઢે અર્કસ્થલી પણ કોટચર્કની જેમ અર્ક-સ્થની પૂજાનું કેન્દ્ર હોય.

જિનપ્રમસૂરિના ‘વિનિય તીર્થસ્થ’માં વર્ણવેલાં મ્થુગનાં નોંધે પ્રમાણે પાંચ સ્થળોમાં એક અર્કસ્થલ છે—અર્કસ્થલ, વીરસ્થલ, વધ-

સ્થલ, કુશસ્થલ અને મહાસ્થલ:¹ જો કે આમાંનું અર્કસ્થલ એ આપણું અર્કસ્થલી નથી,

૧ સેતવિવજ્ઞાસો દુળામે કાળ, જહા-આણંદપુરં અક્ત્યર્ણી, અક્ત્યર્ણિ આણંદપુર, નિઘ્ન, ઉદે. ૧૧. જુઓ આનન્દપુર.

૨ 'વિવિધ તીર્થકલ્પ,' પૃ. ૧૮

અર્ધમાગધ

અર્ધમાગધ-ધી જેમ પ્રાકૃત ભાષાનું એક મિશ્ર સ્વરૂપ છે તેમ સ્થાપત્યની પણ એક પદ્ધતિ હોય એમ જણાય છે.² અમુક પ્રકારના મિશ્ર સ્થાપત્યને અર્ધમાગધ નામ આપવામાં આવતું હશે.

૧ જંપ્રની શૃત્તિમાં ઉતારેલો વર્ણક-ધવલહર અદ્દમાગધવિન્નમમેલદ્ધ-સેલસઠિધ...તથા એ ઉપર શાન્તિચન્દનો શૃત્તિ-ધવલગૃહ સૌંધ અર્ધમાગધ-વિન્નમાગ્ધિ-ગૃહવિશેષાઃ સેલસંસ્પિતાનિ પર્વતાકારાણિ ગૃહાણિ, જપ્પા, પન્ન ૧૦૭

અર્બુદ

ગુજરાતની ઉત્તર સરહદે આવેલો આવુનો પહાડ, જૈનોનાં મુલ્ય તીર્થો પૈકી એક.

પ્રમાસ તીર્થમાં અને અર્બુદ પર્વત ઉપર યાત્રામાં સંસ્કૃતિ (ઉજાળી) કરવામાં આવતી હતી.³

૧ કૉંઠલમેલ પમાસે, અબ્બુય ૦ ॥૩૧૫૦॥ પ્રમાસે વા તીર્થે અર્બુદે વા પર્વતે યાત્રાયાં સંસ્કૃતિઃ ક્રિયસે । ધૃત્તે, વિ. ૩, પૃ ૮૮૪. "પમાસે અબ્બુયે ચ પન્નવે અત્તાએ સલ્લડી કીરિતિ" ઇતિ ચૂર્ણા વિશેષચૂર્ણાં ચ । - એ જ, પૃ. ૮૮૩ ટિ.

અવન્તિ

અવન્તિની જે જનપદની રાજધાની હતું તે પ્રદેશનું-માઝ્યાનું, પ્રાચીન નામ.⁴ જો કે જૈનધર્મનું એ એક પ્રમુખ કેન્દ્ર હતું, પણ જૈન આગમ સાહિત્યમાં જે 'આર્યક્ષેત્ર' તથા એમાંના સાડીપચીમ આર્યદેશોનો સંલેખ છે તેમાં અવન્તિ નથી.⁵

જુઓ ઉજ્જયિની, માળવ

૧ ઉદાહરણ તરીકે—અવતીજગવણ ઉવ્જેનીએ નયરીએ બહુશુભાણે સાદુણો મમોર્ણિયા, અને, પૃ ૪; અવતીજગવણ વગ્ગોયસ્થ રણો મતી રાદકાણો નામ, વ્યમ, પૃ ૧૧, અનાર્ગો લોકાનાં પદાનિ અવસ્થાનાનિ ચેપુ તે અનવગા અવન્ત્યાદય ..., આશી, પૃ ૨૧૧, इत्यादि. જુઓ પુણ મો અવન્તિ

૨ જુઓ વૃક્ષમૂ, અને ૧, સૂ ૫૦ તથા એ ઉપરની ક્ષેમકીર્તિની શ્રુતિ

અવન્તિવર્ધન

ઉજ્જયિનીના પાલક રાજાનો પુત્ર. રાજાએ દીક્ષા લેતા અવન્તિ-વર્ધનને રાજ્ય સોંપ્યું હતું અને વીજા પુત્ર રાષ્ટ્રવર્ધન (રામ્યવર્ધન)ને યુવ-રાજ ચનાઓ હતો. અવન્તિવર્ધનને પોતાના માઈની સ્ત્રીને વશ કરવા માટે માઈને મારી નાખ્યો હતો; પણ પાઠ્ઠથી પધ્ધાત્તાપ થતાં માઈના પુત્ર અવન્તિસેનને રાજ્ય સાંપીને એણે દીક્ષા લીધી હતી

મહાવીરના સમકાલીન, ઉજ્જયિનીના રાજા પ્રયોતને બે પુત્રો હતા— પાલક અને મોષાલક. પાલક અને અવન્તિવર્ધન રાજાના ડાહ્યો પુત્રા-ણાદિમા પણ છે (જુઓ કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયા, વો. ૧, પૃ. ૩૧૧)

જુઓ પાલક, મણિમમ, રાષ્ટ્રવર્ધન

૧ આચૂ, ઉત્તર માગ, પૃ ૧૮૧-૧૦. વર્ણી વશ, પૃ, ૧૦-૧૨

અવન્તિમુકુમાલ

ઉજ્જયિનીની મદ્રા નામે શેઠાણીનો પુત્ર આર્ય સુહસ્તીં વિહાર કરતા અને યાનશાઝામા આવીને વસ્યા હતા એક વાર સંવ્યાકાળે અવન્તિમુકુમાલ પોતાની વગ્રીસ પત્નીઓ સાથે રમણ કરતો હતો ત્યારે નડિનીગુપ્ત અધ્યયનનુ આવર્તન કરતા આચાર્યને એણે સામઘ્યા. આથી એને જાનિસ્મરણ થયું અને એ આચાર્યનો શિષ્ય થયો પછી અવન્તિ મુકુમાલે આચાર્ય ૧ અનુજા હર્દ, સ્પશનમા હર્દ અનશનપૂર્વક કાપો-

સર્ગ કર્યો. એના મુકુમાર પગમાંથી લોહી ટપકતું હતું તેની વાસથી પોતાનાં બચ્ચાં સહિત આવેલી એક શિયાળળી અવંતિમુકુમાલનું શરીર સ્પર્શી ગઈ અને એ કાલધર્મ પામ્યા. એક સગર્ભા પત્ની સિવાય એમની એકત્રીય પત્નીઓ તથા માતાએ દીક્ષા લીધી. સગર્ભા વધુથી જન્મેલા પુત્રે પોતાના પિતાના મરણસ્થાન ઉપર એક દેવમંદિર કરાવ્યું, જે મહાકાલ તરીકે ઓળખાય છે.

૧ આચૂ, ઉત્તર નાગ, પૃ ૧૫૭. આગમસાહિત્યમાં અન્યથા અવંતિ-મુકુમાલના ઉલ્લેખો માટે જુઓ વ્યમ, પૃ. ૮૦, તથા મસ (ગા. ૪૩૫-૩૮), સપ્ર (ગા. ૬૫-૬૬) અને મપ (ગા. ૧૬૦). હેમચન્દ્રે આ પ્રસંગનું વર્ણન વધુ વિસ્તારથી કર્યું છે; જુઓ 'પરિશિષ્ટ પર્વ,' સર્ગ ૧૧, શ્લો. ૧૫૧-૭૭. અવંતિમુકુમાલના મૃત્યુનું સ્થાન આચૂમાં 'સ્મશાનમાં કધાર-કુડંગ' અને મસમાં 'વશકુડંગ' બતાવેલું છે. આજ પણ એ સ્થળે કુડંગેશ્વરનું સ્થાન છે એમ મસ (ગા. ૪૩૮) નોંધે છે. 'કુડંગેશ્વર,' 'કુડંગેશ્વર' અથવા 'કુડંગેશ્વર' એવાં નામે આ સ્થાનનો નિર્દેશ અનેક પ્રશ્નધાત્મક પ્રશ્નોમાં છે 'વિવિધતીર્થકવ્ય' (૧૪મો સૈકો)ની કોઈ કોઈ પ્રતોમાં અને 'કુડંગેશ્વર' એવો પૃથ છે (અરા, માગ ૩, પૃ. ૫૭૮). આ 'કુડંગેશ્વર' નામ રુદ્રપુરાણના આવનુયલ્લંઘના પણ છે એ સૂચક છે (પુણ, પૃ. ૩૦). મહાકાલ અને કુડંગેશ્વરની એકતા સંબંધમાં જુઓ 'વિક્રમસ્મૃતિપ્રશ્ન'માં ડૉ. શાલોટિ કાલકેનો લેખ 'જૈન સાહિત્ય ઔર મહાકાલ મંદિર.'

અશકટાપિતા

આમીર જાતિના એક સાધુ. એમનું નામ અશકટાપિતા પડ્યું એ વિશે આવી કથા આપનામાં આવે છે. ય્યારે ગૃહસ્થાવસ્થામાં હતા ત્યારે એમને ત્યાં અત્યંત રૂપરત્ની પુત્રી જન્મી હતી. એ મોટી થયા પછી એને ગાઢાની આગળ વેસાડીને એઓ જતા હતા, તે સમયે એ તરુણીને જોયા માટે પાછળ આવતા આમીર તરુણોએ આગળ પહોંચી જવાની સ્પર્શમાં પોતાનાં ગાઢાં ઉપર ચડી જતાં ગાઢાં ભાંગી ગયાં. આથી ઊંકોએ એ તરુણીનું નામ 'અશકટા' અને એના પિતાનું 'અશકટાપિતા'

પાહ્યું. આ પ્રસંગથી નિર્વેદ પામી અશકટાપિતાએ પોતાની પુત્રીને પરણાવીને ઢીંશા લીધી.’

૧ ડશા પૃ ૧૨૧-૩૦ (નિર્યુક્તિ ગા ૧૨૧), નિર્વ. ૩૨૦. ૧

અશ્વસેન વાચક

આ કોઈ દાર્શનિક છે, અને ‘વાચક’ પદ્યથી ઉપરથી જૈન હોય એમ અનુમાન થાય છે. વિક્રમના અગિયારમા શતકમાં થયેલા આચાર્ય શાન્તિમૂરિષ પોતાનો ‘ઉત્તરાન્યયન’ ટીકામાં ૫૫મનો મત રાંચ્યો છે, ‘एटले तेओ एथी प्राचीनतर छे. अश्वसेन वाचक मिसे कई मिशेण जाणवामां नथी.’

૧ ઉત્તં આશ્વસેનવાચકેન-‘આત્મપ્રત્યક્ષ અત્માવ’-મિત્યાદિ, અથાચ ન દામ્બોવર इति नास्तीत्युच्यते, नाग्रमप्यंगतो, यदस्तेनैवોक्तम्-‘न च नास्तीह तत् सर्वं चक्षुषा यच्च गृह्यते,’ इत्यादि, ડશા, પૃ ૧૩૨

આનંદપુર

ઉત્તર ગુજગતમાં આવેલું વડનગર. એનું વીંજું નામ અર્કસ્થલી હતું (જુઓ અર્કસ્થલી). જમીન માર્ગે વેપારનું એ મોટું મથક હોવાથી તેને સ્થલપત્તન રહ્યું છે.^૧ આ નગરનો ફિન્લો ફીટોનો બનેલો હતો.^૨ આનંદપુર જૈન ધર્મનું મોટું કેન્દ્રસ્થાન હોયું જોડે. આનંદપુરથી મથુરા અને મથુરાથી આનંદપુર જતા તેમ જ આનંદપુરમાં વસતા સાધુઓના અનેક ડબ્લેસ્કો મળે છે.^૩ વીરનિર્માણ સં. ૯૮૦માં (અથવા ૯૯૩માં) =ઈ. સ. ૪૫૪ (અથવા ૪૬૭)માં ધ્રુવસેન રાજાને પુત્ર વીરસેનના મરણથી થયેલો શોક શમાવવા માટે આનંદપુરમાં સભા સમક્ષ ‘કન્વ-સુત્ર’ વાચવામા આશ્યું હતું એમ ડબ્લેસ્ક ‘કન્વસુત્ર’ની વિનિધ ટીકાઓમાં છે.^૪

૧ પુષ્પમય મુકુટ આનંદપુરમાં સારા વનતા હતા તથા ‘વેદિમ’ (જે પ્રાકૃત શબ્દનું ‘વેદિમ’ એવું સંસ્કૃત રૂપ ટીકાકારો બાંધે છે) એટલે કે વસાવિના ચોળનથી ઘનાવેલી પૂતળીઓ વગેરે માટે પણ એ

પ્રસ્થાત હતું.^૬ આનંદપુરમાં થતી ચંદ્રજા જાણીતી હતી.^૭ આનંદપુરના લોકો શરદઋતુમાં પ્રાચીનવાહિની સરસ્વતીના કિનારે જઈને સંઘડિ-
—ઉજાળી કરતા હતા.^૮ પ્રાચીનવાહિની સરસ્વતી ઉત્તરગુજરાતમાં સિદ્ધપુર
પાસે છે, જ્યાં હજી પણ કાર્તિકી પૂર્ણિમાનો મોટો મેલો ભરાય છે અને
આસપાસના પ્રદેશના લોકો એકત્ર થાય છે. ચઢી^૯ ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખ
વતાવે છે કે આનંદપુર એ પ્રાચીનવાહિની સરસ્વતીથી અદૂરવર્તી હોવું
જોઈએ, જે હાલના વડનગર સાથે ઠીક વંચ વેસે છે.

આનંદપુરમાં પ્રચલિત કેટલાંક ધારાધોરણોનો પણ નિર્દેશ મળે
છે; જેમ કે કોઈના ઉપર સ્વદ્ગનો પ્રહાર થવાથી એ મરી જાય તો માર-
નારનો ઔશી રૂપક દંડ થતો,^{૧૦} પ્રહાર થાય પણ મરે નહિ તો પાંચ રૂપક,
અને મોટો કલહ કરવા માટે સાઢાતેર રૂપક દંડ થતો.^{૧૧}

આનંદપુર સંવંધમાં કેટલીક લોકવાર્તાઓ પણ આગમસાહિત્યની
ટીકાચૂર્ણિઓમાં સંઘરાઈ છે :

આનંદપુરમાં એક બ્રાહ્મણ પુત્રવધૂનો સહવાસ કરતો હતો અને
પછી ઉપાધ્યાયને કહેતો કે— આજે સ્વપ્નમાં મને પુત્રવધૂનો સહવાસ
થયો હતો.^{૧૨} આનંદપુરનો વોજો એક ચતુર્વેદી બ્રાહ્મણ કચ્છમાં ગયાનો
ઉલ્લેખ છે.^{૧૩} આનંદપુર બ્રાહ્મણોનું કેન્દ્રસ્થાન હતું એ વસ્તુ આમાંથી
પણ ફલિત થાય છે.

આનંદપુરનું ‘કાલનગર’ એવું પર્યાય નામ એક સ્થળે આપેલું^{૧૪} છે.

સેંકડો અને હજારો હાનીઓથી સંકુલ વિન્ધ્ય નામે અરણ્ય
આનંદપુરની પાસે આવેલું હતું એવો એક ઉલ્લેખ ‘પિંડનિર્યુક્તિ’ની
ટીકામાં છે.^{૧૫} આ આનંદપુર એ ઉત્તરગુજરાતનું વડનગર નહિ પણ
વિન્ધ્યાટવી પાસેનું થીજું કાઈ આનંદપુર હોવું જોઈએ

૧ એના દ્વારા વિવેની સાધારણ ચર્ચા માટે જુઓ પુણ્ય માં આનન્દપુર.
વિવિધ સાધનો ઉપરથી સંકલિત કરેલા વડનગરના સક્ષિત ઇતિહાસ માટે
જુઓ ડૉ. કર્નલાલ દવેદ્રત પુસ્તિકા ‘વડનગર.’

૨ યત્ર તુ સ્થલપથેન શક્યતાદૌ સ્થાપિત ભાણ્ડમાયાતિ તત્ સ્થલ-
પત્તનમ્, યથા આનન્દપુરમ્ । - વૃક્ષે, ગ્રન્થ ૨, પૃ ૩૪૨; વલી નિષૂ,
ભાગ ૨, પૃ ૪૧૧

૩ દ્વિષ્ટામય પ્રાપ્તો યગાડનન્દપુરે, વૃક્ષે, ગ્રન્થ ૨ પૃ ૨૫૧
૪ નિષૂ, ભાગ ૨, પૃ. ૪૩૪; વ્યમ, ભાગ ૩, પૃ. ૮૬; એજ,
(ઉદ્દે. ૮ ઉપરથી વૃત્તિ) પૃ ૪૭; સૂક્ષ્મ, પૃ. ૨૫૩

૫ કસ, પૃ. ૧૧૮-૧૧; વકિ, પૃ ૧૨૧-૧૨; કદી, પૃ. ૧૧૩-
૧૫; કસુ, પૃ. ૩૦૫-૩૦૮.

૬ દવેષૂ, પૃ. ૭૬; અગુદે, પૃ. ૧૩, અગુદા, પૃ ૭

૭ બાચૂ, પૃ. ૩૩૧

૮ વૃક્ષે, ગ્રન્થ ૨, પત્ર ૮૮૩-૮૪

૯ અશુદ્ધિઓથી મરેલી વ્યમ ની સુદિત પ્રતિમાં (ભાગ ૧, પૃ
૫-૬) 'રૂપકાનામશીતિસદ્દસદ્દો' પાઠ છે, પરંતુ પછીથી શીજા પદોના
જે આવઠા આવ્યા છે તેની તુલનાએ અહીં ૮૦ 'સદ્દસ' ન હોય; બાકી
'સદ્દસદ્દો' પાઠ સુધારીને 'સાદસદ્દો' લીધો છે

૧૦ વ્યમ, ભાગ ૧, પૃ ૫-૬

૧૧ આમ, પૃ ૫૮૫; પાય, પૃ. ૧૧

૧૨ બાચૂ ઉત્તર ભાગ, પૃ. ૨૯૧

૧૩ કસનિ, પૃ ૧૧૯, હુમો કાલનગર

૧૪ આનન્દ નામ પુર તત્ર ત્રિપુર્નમનો નામ રાજા, તમ્ય માર્યા
ધારિણી, તસ્ય ચ પુરસ્ય પ્રત્યાસન ગજપુલકતસદસસપુલ વિન્ધ્યમરમ્ય ।
વિનિમ, પૃ ૩૧

આમીર

[૧] દક્ષિણપથમાં કૃષ્ણા અને વેળા નદીનો આસપાસનો પ્રદેશ,
જેમાં અચલપુર,^૧ વેળાતટ,^૨ તગરા^૩ ચગેરે નગરો આવેલાં હતાં. આમીર
જાતિ ઉપરથી જેનું નામ પડેલું છે તેવા આમીર પ્રદેશ માટે જુદાં જુદાં
પુરાણોમાં જે મ્થનનિર્દેશ છે એ જાંતા લાગે છે કે આમીરોની વસાહતો
ઉત્તરોત્તર દક્ષિણ તરફ સ્થિત થતી હતી.^૪ જન આગમોમાં આમીરપ્રદેશ
દક્ષિણપથમાં હોવાનો નિર્દેશ છે. આયમમિત અને આયંરત્ર આ
પ્રદેશમાં ગણા હતા.^૫

‘કલ્પસૂત્ર’ની વિવિધ ટીકાઓમાં જુદાં જુદાં રાજ્યો અને દેશોનાં નામોની એક સૂચિ છે તેમાં ‘આમોર’ પણ છે.^૧

[૨] વર્તમાનકાલમાં ‘આમીર’ પ્રદેશનામ તરીકે રહ્યો નથી, ‘આહીર’ જાતિમાં ટકી રહ્યો છે. જુદા જુદા વર્ણો માટે સ્ત્રીજમાં વપરાતા શબ્દોનો નિર્દેશ કરતાં ‘સૂત્રકૃતાંગ સૂત્ર’ ઉપરની શીલ્પાક્રદેવની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે— વાહનને ‘ઢોહ,’ વાણિકને ‘કિરાટ’ તથા શૂદ્રને ‘આમીર’ કહેવામાં આવે છે.^૨

આમીર જાતિમાં પ્રચલિત દિયરવટાના રિવાજનું સૂચન પણ એક કથાનકમાં કરવામાં આવ્યું છે : સુરગ્રામમાં યશોધરા નામે કોઈ આમીરી હતી, તેનો યોગરાજ નામે પતિ અને વત્સરાજ નામે દિયર હતા. દિયરની પત્નીનું નામ યોધની હતું. એક વાર દૈવયોગે યોધની અને યોગરાજ સમકાળે મરણ પામ્યાં, એટલે યશોધરાએ પોતાના દિયર વત્સરાજ પાસે યાચના કરી કે ‘હું તમારી પત્ની થાઉં.’ પોતાની પત્ની મરણ પામી હતી એ વિચારીને વત્સરાજે પણ એનો સ્વીકાર કર્યો.^૩ કુલાચારની વાત કરતાં આમીરોની મંથનિકાશુદ્ધિનો સ્વાસ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે, એ વસ્તુ એમની ગોપાલનપ્રધાન જીવનપ્રથાની ઘોતક છે.^૪

કચ્છમાં જૈન ધર્મ પાઠ્યતા આમીરો હતા એમ એક સ્થલે કહ્યું છે. આનંદપુરનો એક દરિદ્ર ચતુર્વેદી બ્રાહ્મણ કચ્છમાં ગયો હતો અને ત્યાંના આમીરોએ એને પ્રતિયોધ પમાડ્યો હતો.^૫

૧ આમીરદેશેઽવલપુરાસન્ને કન્નાચિન્નાનયોર્મધ્યે પ્રજ્ઞદ્વીપે પચશતી સાપ્તાનામમૂત, કણ, ઇ. ૫૧૨, યદેજ જુદા શબ્દોમાં આ જ ઉલ્લેખ માટે જુઓ કલિ, ઇ. ૧૭૧ તથા કદી, ઇ. ૧૪૯.

૨ જુઓ ઘેનાતટ.

૩ જુઓ તગરા.

૪. જુઓ પુણ મા આમીર.

: ५ आचू, पृ. ३९७. वळी जुओ वज्र आर्य तदा समित आर्य.

६ कसु, पृ. ४५७; ककि पृ १५२; ककौ, पृ. १८१-८२.

७ जगत्पर्या जगदर्था ये यथा व्यवस्थिता पदार्थास्तानामावितु शीलमस्य 'जगदर्धभाषी, 'तद्यथा-त्रादूर्णं लोडमिति व्रूयत्तथा वणिजं क्रिराटमिति शूद्रमाभीरमिने भपाकं चाण्डालमिरथादि तथा काणं काणमिति' तथा खड्गं कुब्जं वडभमित्यादि तथा कुष्ठिनं दायिणं यो यस्य दीपस्त तेन स्वरूपं घृयात् य. स जगदर्धभाषी । सूक्ष्मी, पृ. २३४ जुओ 'भारतीय विद्या' मार्च-एप्रिल १९४७ मां मारो लेख 'ए नोट व्हान घी वर्डे क्रिराट-ए डिसीटफुल मर्चन्ट.' वळी जुओ गुजराती साहित्य परिषद प्रकाशित मारा वडे अनूदित 'पंचतत्र,' पृ. ११-१२, टिप्पण; तथा एनो उपोदघात, पृ. ४३-४४ टिप्पण.

८ तिनिम पृ ६४.

९ कुलघमय.—कुलाचारो यथा शकानां पितृशुदि; आभीरवाणा मन्यनिकाशुदि; सूक्ष्मी, पृ ११.

१० आचू, उत्तर भाग, पृ. २९१. जुओ कच्छ.

आपाढभूति

उज्जयिनीमां आपाढ अथवा आपाढभूति नामें आचार्य होता. कालधर्म पामता एक माधुने तेमणे कहुं हतुं के 'तुं देवलोक्रमां जाय तो मने दर्शन आपजे.' आ पठी उन्मार्गे जता आचार्यने देवलोक्रमां गयेला पेला साधुए नम कारपूर्वक प्रनिवेद्य पमाड्यो हतो, पवुं कथानक छे.

१ निचू, भाग १, पृ. १९-२०; आप्रर, पृ. ३०

इक्षुगृह उद्यान

आ उद्यान दशपुरमां आवेल्लें हतुं. त्यां गहीने आर्य रक्षिते चातु-र्मास कर्षो हतो.

'इक्षुगृह'नो शब्दार्थ 'शेरडीनुं घर' एवो याव. तो आ प्रदेशमां ए काळे शेरडीनुं वावेतर थतुं हशे एवी अटफळ कर्गो सकाय !
जुओ दशपुर.

१ वसु, पृ. ४१-४२

इन्द्रदत्त

चिरकाळप्रतिष्ठित मथुरा नगरीमां इन्द्रदत्त पुरोहित हतो. प्रासाद-
मां बैठेला एणे नीचे थईने जता जैन साधु उपर पग लटकतो राख्यो
अने ए रीते एने माथे पग मूक्यानो संतोष मेळव्यो. एक श्रावक
श्रेष्ठीए आ जोयुं, अने क्रोधायमान थईने एणे पुरोहितनो पग काप-
वानो प्रतिज्ञा करी. ए. माटे ए पुरोहितनां छिद्रो शोधवा लाग्यो,
पग एमां सकळता नहि मळनां एणे साधुने वात करी. साधुए
कळुं के 'आगां पूछवानुं शुं छे ? सत्कार-पुरस्कार परीपह तो सहन
करवो जोइए.' श्रेष्ठीए कळुं: 'पण में प्रतिज्ञा करी छे.' साधुए पूछ्युं:
'पुरोहितने घेर अत्यारे शुं चाले छे ?' श्रेष्ठीए उत्तर आप्यो: 'प्रासाद
कराव्यो छे; एना प्रवेशमहोत्सव वखते ए राजाने भोजन आपशे.'
आचार्य बोल्या: 'ज्यारे राजा प्रासादमां प्रवेश करतो होय त्यारे तमारे
एने हाथ खेंचीने आधो करवो अने कहेवु के-प्रासाद पडे छे. एदळे
ए समये हुं विद्याथी प्रासादने पाडी नाखीश.' पछी श्रेष्ठीए ए प्रमाणे
कर्युं अने राजाने कळुं: 'आ पुरोहित तो तमने मारी नाखवा इच्छतो
हतो.' क्रुद्ध थयैला राजाए पुरोहित श्रेष्ठीने सांपी दीधो. श्रेष्ठीए पुरो-
हितनो पग इन्द्रकीर्ण मूक्यो अने पछो कापी नाएयो.'

विक्रमना तेरमा सैरामां गुजरातमां मंत्री वस्तुपाले एक जैन
साधुनुं अपमान करनार, वीसलदेव राजाना मामानो हाथ कापी
नाएयो हतो-एवी प्रबन्धोमां मळती अनुश्रुति आ कथानक साथे
सरखाववा जेवी छे.

१ उशा, पृ. १२५-२६; उने, पृ ४९

इन्द्रपुर

मथुरानुं बीजुं नाम जो के मथुराथी मित्त एवुं इन्द्रपुर नामे

एक नगर हतु एवो उल्लेख पण अन्यत्र छे.^१ आ बीजुं इन्द्रपुर ते उत्तर प्रदेशमा बुलंदशहर जिल्लामां डिमाई पासे आवेल्ले इन्दोर होवुं घटे, ज्याथी स्कन्दगुप्तनुं गुप्त सं. १४६ (ई. स. ४६६)नुं ताम्रपत्र मळेल्ले छे. ए ताम्रपत्रमां ज ए स्थाननुं इन्द्रपुर नाम आयुं छे (जुओ दिनेशचन्द्र सम्कार, 'सिलेक्ट इन्सक्रिप्शन्स', नं. २७), जेमांथी प्रा. 'इन्दुर' द्वारा 'इन्दो' व्युत्पन्न थाय.

१ वृत्त महाराष्ट्र चैव बीय नाम इन्द्रपुरं ति । आचू, उत्तर भाग
पृ १९३

२ आचू, पूर्व भाग, पृ. ४४८-५०, आस, पृ. ४५३-५४

उग्रसेन

મોજવૃથિના પુત્ર અને કંસના પિતા. એમાં બીજાં સંતાનો અતિમુક્તક, રાજીમતી વગેરે હતાં, જેમણે દોષા લીધી હતી. જરાસંઘના મયથી નાસીને એ વૃથગની સાથે દ્વારકામાં આવ્યા હતા. ઉગ્રસેનનો વૃત્તાન્ત અનેક જૈન ચરિત્રપ્રસ્થોમાં આવે છે, પણ આગમસાહિત્યમાં તો એમને વિશેના કેવળ પ્રકોર્ણ પ્રાસંગિક ઉલ્લેખો જ પ્રાપ્ત થાય છે.^૧

૧ ઉદાહરણ તરીકે જુદ (પૃ ૩૮-૪૧) આદિમા દ્વારવતીનો વર્ણક; વસુની વિવિધ ટીકાઓમાં નેમિનાથનો ચરિત્રપ્રસન્ન, इत्यादि.

उज्जयन्त

ગિરનાર પર્વત. એના સ્થાન અને નામ વિશેની ચર્ચા માટે જુઓ પુણ્ડ્રમા 'ઉજ્જયન્ત'.

જૈન આગમ સાહિત્ય અનુસાર, ઉજ્જયન્તનું શિસ્તર ૨૨મા સૌધીકર નેમિનાથનાં દોષા, કેવલજ્ઞાન અને નિર્ગળથી પવિત્ર થયેલું છે.^૧ નેમિનાથના નિર્વાગના મમાવાગ સાંમઝોને દક્ષિણની પાટુમધુરા-માંથી મુરાર્દ ગાજુ આવેલા પાટવાં ઉજ્જયન્ત ઉપર ધાવી, પશું તપ કરીને સિદ્ધિમા ગયા હતા.^૨

उज्जयंत, वैभार वगेर पर्वतोने कीडापर्वत कहेवामां आग्या छे.^३ उज्जयंत उपर घर्णा प्रपात—जळधोव हता.^४ हाल तो गिरनार धोव माटे जाणीतो नथी, पग गिरनारनी तळेटीमां अशोके बंधावेलें सुदर्शन तळाव पुष्कळ पाणी भरावाने कारणे वारंवार फाटी जतुं एमां जूना काळना आ धोधनो पग हिस्सो होय.

उज्जयंतादि तीर्थोमां प्रतिवर्ष यात्राओ-उजाणीओ थती हर्ता.^५ ।

जुओ गिरिनगर तथा रैवतक

१ शाप, पृ. १२६-२७; यष्ट. पृ. ३०; आस, पृ. २१४; फसु, पृ. ३९९ थी आगळ; ककौ, पृ. १६९-७०, इत्यादि

२ शाप, पृ. २२६-२७

३ भसूअ, शतक ७, उदे. ६

४ वृक्षो, माप ३, पृ. ८२७; भाग ४, पृ. ९५७

५ उज्जंत नायसडे सिद्धसिळादीण चेव जत्तासु ।

समतभाविण्डु ण हुति मिच्छस्तदोसा उ ॥३१९२॥

उज्जयन्ते हातखण्डे सिद्धसिंहायमेवमादिषु तीर्थेषु या प्रतिवर्ष यात्राः—सहस्रद्वयो भरन्ति तामु गच्छतो मिथ्याविस्थिरीकरणादयो दोषा न भवन्ति । ए ज, भाग ३, पृ. ८९३

उज्जयिनी

अवन्ति जनपदनुं पाटनगर. सम्राट् अशोके पोताना पुत्र कुणालने उज्जयिनी कुमारभुक्तिमां आप्नुं हतुं,^१ अने कुणालचा पुत्र संप्रतिप त्यां रहाने आखा दक्षिणापथ तेम ज सुराष्ट्र उपर आधिपत्य जमायुं हतुं.^२

उज्जयिनीमां जीवंतस्वामीनी प्रतिमा हती, तेने वंदन करवा माटे आर्य मुहस्ती उज्जयिनी आग्या^३ हता. आ सिवाय आर्य महागिरि,^४ चण्डरुद्राचार्य,^५ आर्य रक्षित,^६ भद्रगुमाचार्य,^७ आर्य आपाढ^८ वगेर अनेक आचार्यो उज्जयिनीमां आवता हता. उज्जयिनीना

गर्दभिन्ल राजाए कालकाचार्यनी वहेन सरस्वतीनुं हरण कर्युं हतुं, तेथी कालकाचार्य शक लोकोने तेडी लाव्यां हता ए ऐतिहासिक अनुश्रुति पण जाणीती छे.' उज्जयिनीमां स्नपन नामे उद्यान आवेलुं हतुं, ज्यां साधुओ आश्रम करता.' उज्जयिनीमां एक काळे पांचसो उपाश्रयो हता.'"

पण उज्जयिनी केवल जैन धर्मनुं केन्द्र हतुं एम नहि. भारत-वर्षना हृदयभागमां आवेलुं होइ ए जेम एक संस्कृतिकेन्द्र हतुं तेम वेपारनुं पण मोटुं मथक हतुं. दूर दूरना प्रदेशना लोको कार्यवशात् उज्जयिनी आवता. उज्जयिनीना प्रद्योत राजानो आण भरुकच्छ उपर पण हती, एटले लाट अने उज्जयिनीनो संबंध तो स्वाभाविक छे. भरुकच्छमांथी एक आचार्य पोताना विजय नामे शिष्यने प्रयोजन-वशात् उज्जयिनी मोकन्यो हतो.' दुष्काळना समयमां मुराष्टूनो एक श्रावक उज्जयिनी जवा नीरुळचो हतो अने मार्गमां एने रक्तपट (बोद्ध) भिक्षुओनो संगाय थई गयो हतो.' आभीर देशना अचलपुर अने उज्जयिनी वच्चे पण एरो ज संबंध हतो अने एक समुदायना साधुओ आभीर देशनां नगरोमां तेम ज उज्जयिनी आस-पासना प्रदेशमां विहरता.' उज्जयिनी अने कौशांबी वच्चे पण अग्निजवरनो पणो संबंध हतो (जुओ उशा, पृ. १११). जो के मार्गमां गाढ अट्टरीमांथी पसार थगानुं होवाथी प्रशमनां विघ्न धगां हतां एम 'उत्तराव्ययन'नी नेमिबन्धनो वृत्तिमां तथा 'वसुदेवहिंटी'-मां आरता अगडदत्तना प्रवासवर्णन उपरथी जणाय छे.

'कुत्रिक' अर्थात् त्रिभुवनगी कोई पण वस्तु जेमां मळे एवा 'आपण' अर्थात् मोटा वस्तुभंडारो—'कुत्रिकापण' प्राचीन भारतनां वे महानगरो—उज्जयिनी तेम ज राजगृहमां हता.' राजा प्रद्योतना राभ्यकाळ दग्भियान उज्जयिनीमां नर कुत्रिकापण हता. आ भंडारोमां वस्तुनी क्षीनत ते रसोदनपूना सामाजिक दरजा प्रमाणे छेवामां

आवती, जे माणस दीक्षा लेवानो होय ते पोतानां जरूरी उपकरण, पोते सामान्य माणस होय तो कुत्रिकापणमांथी पांच रूपियानी फीमते खरीदी शकतो, जो ते इन्ध (लक्षाधिपति) अथवा सार्धमाह होय तो तेने एक हजार आपवा पडता अने जो ते राजा होय तो तेने एक लाख रूपिया आपवा पडता. एवो कथा छे के तोसलि नगरवासी एक वणिके उज्जयिनीना कुत्रिकापणमांथी ऋषिपाल नामे एक व्यंतर खरीदो हतो अने पछी तेने प्रसन्न करीने एनी पासे ऋषितडाग नामे एक तळान बंधायुं हतुं.^{१८} ए ज प्रमाणे भरुकच्छ-वासी बीजा एक वणिके कुत्रिकापणमांथी एक मृत खरीदो हतो अने तेनी पासे भूततडाग नामे तळाव बंधायुं हतुं.^{१९} त्रिभुवननी कोई पण सजीव के निर्जोव वस्तु-भूत मुद्दां-कुत्रिकापणमां अलभ्य नहोती एवं आ कथानको सूचवे छे अने लोकमानसमां उज्जयिनी अने राजगृह जेवां नगरांनी वाणिज्यसमृद्धि केवुं स्थान जमायुं हतुं ए बतावे छे.

प्राचीन भारतना सार्ध मार्गों-‘ट्रेड रूट्स’-ना एक महत्त्वना संगमस्थान उपर उज्जयिनी आवेछें हतुं

एक भोळा पतिने तेनी पुंथली पत्नी कंटनां लोंडां बेचवा माटे उज्जयिनी मोकछे छे अने पछी पोते विटसेवा करे छे एवं कथानक पण मळे छे.^{२०}

बैहिक समृद्धि साथे जोडायेला मोजशोख अने मोगविश्वास पण स्वामाविक्र रीते ज उज्जयिनीमां प्रवर्तमान हता. ‘बृहत्कल्पसूत्र’-वृत्तिमांना एक कथानक प्रमाणे-एक देवीए विधवानुं रूप धारण कर्युं अने दासीओथो वोंटायेली ते उपाश्रयमां आवी साधुने बंदन करीने वेठी. साधुए पूछुं के ‘श्राविका ! तूं क्यांथी आवी छे ?’ त्यारे ते बोली के ‘पाटलिपुत्रमां हुं जन्मी छुं अने साकेतना एक

શ્રેષ્ઠી સાથે મારું લગ્ન થયું હતું. પતિનું મરણ થતાં તીર્થયાત્રાના મિષથી વડાંલોની રજા લઈને ભોગની આકાંક્ષા કરતી હું ડઝયિની જાઉં છું. મેં સાંભળ્યું છે કે ડઝયિનીમાં પરીપહધી પરાજિત થયેલા ઘગા સાવુઓ છે. પણ હવે તમને જોયા પછી મારું મન આગઙ્ગ જવાનો ના પાડે છે. ^{૧૧}

સર્વગણિકાપ્રધાન દેવદત્તા ડઝયિનીની ગણિકા હતી અને પિટોમાં પ્રધાન મૂલદેવ પણ ડઝયિનીમાં વસતો હતો. ^{૧૨}

ડઝયિની, માહેશ્વરી, શ્રીમાલ વગેરે નગરીઓમાં લોકો ઉત્સવ-પ્રસંગોએ એકત્ર થઈને મદિરાપાન કરતા હતા. ^{૧૩} અને એવાં લોકોમાં પ્રાશ્નણોનો પણ સમાવેશ થતો હતો. ^{૧૪}

ડઝયિનીમાં અને તેની આસપાસમાં ગજાઓ અને ઘનિકોટું સમારાગ્ન કરનારા વર્ગોની પણ વસ્તી હતી ડઝયિનીની પાસે નટોટું એક ગામ હતું. ^{૧૫} ડઝયિનીગાસી અટ્ટળમલ્લનું કથાનક પણ આ દૃષ્ટિએ રસપ્રદ છે. ^{૧૬}

ડઝયિનીમાં એક વાર મોટી આગ લાગી હતી અને નગરનો ઘણો ભાગ વઝી ગયો હતો. આથી જે વેપારીઓએ નગરનો વહાર પોતાનો માલ મયોં હતો તેમણે અનેકગણા નાગોં ઉપજાવ્યાં હતા. ^{૧૭}

માલવ જાતિના આક્રમણકારો ડઝયિની અને આસપાસના પ્રદેશો ઉપર ઘણી વાર હુમલા કરતા અને માણસોનું હરણ કરી જતા તથા તેમને ગુલામ તરીકે વેચી નાસતા. ^{૧૮} સમય જતાં માલવ જાતિના લોકો અર્ધનિજનપદમાં વસ્યા હશે અને તેથી એ પ્રદેશ પણ પાટચ્ચી 'માલવ' નામથી ઓઝલાયો હશે સાતમા-આઠમા સૈકાથી અગ્નિ માલવ તરીકે ઓઝરાય છે, ^{૧૯} એવો કેટલાક વિદ્વાનોનો મત છે, પણ 'અનુયોગદ્વારસૂત્ર' માના એક ડગ્લેસનો વિચાર કરતાં આથી એ જૂના સમયથી અગ્નિ માટે 'માલવ' નામ પ્રચારમા હોવું જોઈએ. ^{૨૦}

નોંધ:—જુદા જુદા સાપનો ઉપરથી રચાયેલા ઉજ્જયિનીના કાલાનુ-
ક્રમિક ઇતિહાસ માટે જુઓ વિમલાચરણ લોકેશ 'ઉજ્જયિની ઇન
એન્સાઇક્લોપિડિયા' જો કે એ ઇતિહાસ મુરલિચંદ્ર બોદ્ધ અને બીજાં સાધનોને
આધારે લેવાયો છે જેનું સાધનમંત્રો એમના ધ્યાનમાં લેવાનાં છે એકા
આવ્યા જણાય છે

૧ બુદ્ધે, માગ ૨, પૃ ૧૧૭, અનુદા, પૃ ૧૦.

૨ એ જ. વલ્લી નિચૂ, માગ ૨, પૃ ૪૩૮

૩ બુદ્ધે, માગ ૨, પૃ ૧૧૮

૪ જુઓ મહાગિરિ આર્ય.

૫ જુઓ ચણ્ડકપ્પાચાર્ય

૬ જુઓ રક્ષિત આર્ય

૭ જુઓ મદ્રગુપ્તાચાર્ય

૮ જુઓ આપાદમૃતિ.

૯ જુઓ કાલકાચાર્ય.

૧૦ ઉને, પૃ ૪.

૧૧ જાચૂ, ઉત્તર માગ, પૃ ૧૧૬

૧૨ એ જ, પૃ ૨૦૧

૧૩ એ જ, પૃ ૨૭૮

૧૪ ઉશા, પૃ ૧૦૦

૧૫ બુદ્ધે, મા. ૪૨૧૯, બુદ્ધે માગ ૪, પૃ ૧૧૪૫. આ વિશે જુઓ
સાવત્રી લોરિયેન્ડલ કોન્ફરન્સમાં મારો લેખ 'એ નોટ ઓન ધી કુશિકાપણ'.
એના ગુજરાતી સાર માટે જુઓ 'ઇતિહાસની ઢેહી'માં 'કુશિકાપણ-પ્રાચીન
ભારતના જનરલ સ્ટોર્સ' એ લેખ, વલ્લી જુઓ કુશિકાપણ.

૧૬ બુદ્ધે, માગ ૪, પૃ. ૧ ૪૫-૪૬,

૧૭ એ જ.

૧૮ દેવેશ, પૃ ૫૭; સ્થાપ્ત, પૃ. ૨૬૧

૧૯ બુદ્ધે, મા. ૫૭૦૫-૬; બુદ્ધે, માગ ૫, પૃ ૧૫૦૯

૨૦ ઉશા, પૃ. ૨૧૮; જુઓ મૂલદેવ.

૧ આચૂ, एवं भाग, पृ. २८१; आनि, गा. ४६९-७१; वृकले, भाग ५, पृ. १४८९; कमु, पृ. ३०६-७; ककि, पृ. १०५; कशी पृ. ९०; निचू, भाग ४, पृ. ८२४ માં આ કથાનક છે, પણ ત્યાં 'કંબલ-સંબલ'નો નામનિર્દેશ નથી.

કસેરુમતી

ए नामनी नदी. ए घणी प्रसिद्ध होती. एने विशेषेण एक मात्र उपलब्ध उल्लेख उपरधी अनुमान थाय छे के कां तो एमां पाणी रहेतुं नहोतुं अथवा ए पाणी वेस्वाद हतुं.

આ નદીનો ઉલ્લેખ મરુકચ્છવાસી વજ્રમૂર્તિ આચાર્યના સંબંધમાં આવે છે.^૧ ઇથી છાટમાં અથવા આસપાસના પ્રદેશમાં તે આવેલી હશે.

રામશેખરની 'કાવ્યમીમાંસા' (ત્રીજી આવૃત્તિ, પૃ. ૯૨ તથા પરિશિષ્ટ પૃ. ૨૮૪)માં તેમ જ અન્યત્ર પૌરાણિક મૂળોઝ વર્ણવતાં ભારતવર્ષના નવ ભાગોમાં એક 'કસેરુમાન્' પ્રદેશનો ઉલ્લેખ છે; પણ એને આ કસેરુમતી નદી સાથે કંઈ સંબંધ હોય એમ લાગતું નથી.

१ दिङ्ग वि वषेष्मती, पीयं ते पानिय, वर तुह नाम न संस्रय ।
अत्र कठेरु नाम नदी । तस्या प्रसिद्धिरतीव । नवर न प्रसिद्धयनुरूप
तस्याः पानीयमिति क्षेप. । ध्यम (भा. गा. ५८-५९ उपरनी इति).

૨ જુઓ વજ્રમૂર્તિ આચાર્ય.

કાકિણી

एक नानो मिक्को. बीस कपर्देक-कोडी बराबर एक काकिणी थतो.^१ ए मिक्को तांबानो हतो अने दक्षिणापथमां एण तेनो व्यवहार चाल्तो हतो.^२ एक मिखारीए रूपक बटावीने काकिणीओ करी हती अने दररोज एक-एक काकिणी ते वापरतो हतो एवं कथानक 'उत्तराध्ययन मूल'नी शान्तिखूरीनी पृत्तिमां छे.^३ आम उतां राजपुत्रोनी बाबतमां 'काकिणी' शब्दनो अर्थ 'राज्य' एवो थतो हतो.^४ जैन

માન્યતા પ્રમાણે ચક્રવર્તીનાં રત્નોમાં 'કાકિણી' રત્નનો પણ સમાવેશ થાય છે.

કાકિણીની કીમત રૂપકના ઐશીમા ભાગ વરાવર હતી એમ ડૉ. યાકોબીએ કેટલી ટોકાઓને આધારે કહ્યું છે. 'કાકિણી'નું બીજું નામ 'બોડી' હતું એમ સં. ૧૪૪૯-૬૬ સ. ૧૩૯૩ માં પાટણમાં લખાયેલા 'ગણિતસાર'ના ગુજરાતી અનુવાદમાં આપેલાં તોલ, માપ અને નાણાનાં કોષ્ટકો ઉપરથી જણાય છે.^૧ હલકી કીમતના સિક્કા તરીકે આચાર્ય હેમચન્દ્રનાં અષ્ટાંશ અવતરણોમાં 'બોઢિ'નો પ્રયોગ છે.^૨

૧ 'કાકિણી' વિંશતિકર્પર્દકા, ઉશા, પૃ. ૨૭૨

૨ સાધ્મય વા નાણકં યદ્ વ્યવહિયતે યથા દક્ષિણાપયે કાકિણી ।
નૃકશે, ભાગ ૨ 'પૃ ૫૭૪

૩ ઉશા, પૃ ૨૭૬

૪ જુઓ કુણાલ.

૫ ડ. નો અંગ્રેજી અનુવાદ (સેક્રેટ ગુપ્ત ઓફ ધ ઇસ્ટ, પ્રગ્ર્થ ૪૫), પૃ. ૨૮

૬ '૨૦ કડદે કાકિણી તે અણીદ્ બોડી'—ધારમું ગુજ, સાહિત્ય-સંમેલન, અહેવાલ, ઇતિહાસ વિભાગ, પૃ. ૪૦

૭ 'કેસરિ ન લદદ્ બોઢિઅ વિ ગય લક્ષ્ણેહિ પેપતિ'—'પ્રાકૃત વ્યાકરણ,' ૪. ૩૩૫

કાનનદ્વીપ

જ્યાં જુદી જુદી દિશાઓમાંથી જલ્દમાર્ગે માલ આવતો હતો એવા જલપત્તન તરીકે કાનનદ્વીપનો નિર્દેશ છે.^૩ એમાં બહારથી નાવદ્વારા આવતું ધાન્ય સ્વાતું હતું.^૪ આ દ્વીપનું 'કાલ્પદ્વીપ' એવું નામ પણ પાઠકેરથી મળે છે.^૫

આ દ્વીપનું સ્થાન નિર્ણય થઈ શક્યું નથી.

૧ આસુપ્, પૃ ૨૮૧; ઉશા, પૃ. ૧૦૫ વચ્ચામાં આ ઘાયે સ્પલપત્તન તરીકે મયુરાનો ઉલ્લેખ છે.

૨ દસ્તે, માગ ૩, પૃ. ૧૮૩-૮૪

૩ આસુચ, પૃ ૧૮૧

કાન્યકુબ્જ

કનોજ શહેર. કાન્યકુબ્જ નગરના રાજા સાથે એક જૈન મૂરિનો ગોષ્ઠિપ્રબંધ 'આવસ્યક સૂત્ર' ઉપરની મહયગિરિની વૃત્તિમાં છે.^૧ પ્રસ્તુત રાજા તે કાન્યકુબ્જનો પ્રતિહારવંશીય આમ રાજા અથવા નાગમઝ્ઝ વોજો (સં. ૮૬૪-૮૯૦=ઈ. સ. ૮૦૮-૮૩૪)^૨ અને એ મૂરિ તે વપ્પમદ્દિસૂરિ હોવા ઘટે. મોઢેરાથી કાન્યકુબ્જ અને કાન્યકુબ્જથી મોઢેરાનાં વપ્પમદ્દિસૂરિનાં પર્યટનો તથા આમ રાજા સાથેની તેમની ગોષ્ઠિ શ્યાદિનું વર્ણન 'પ્રમાવકચરિત'—અંતર્ગત 'વપ્પમદ્દિસૂરિચરિત'માં પ્રાપ્ત થાય છે.

કાન્યકુબ્જ એ નિઃશંક રીતે મધ્યકાલીન ભારતનાં સૌથી સમૃદ્ધ નગરો પૈકી એક હતું. 'સૂત્રકૃતાંગ મૂત્ર' ઉપરની શીલાચાર્યની વૃત્તિમાં ઉદ્ધૃત કરવામાં આવેલા એક હાઝરડામાં નરપુર, હસ્તકમ્પ, ગિરિપત્તન, સિદ્ધપુર, કુક્ષિપુર, આયામુસ અને શૌરિપુગ્ની માથે કાન્યકુબ્જનો પણ નિર્દેશ છે. રટતા વાઝકને આ વધાં નગરોના રાજા તરીકે વર્ણવેને ઝાનું રાક્ષવાનો પ્રયાસ આમાં છે.^૩

૧ આમ, પૃ. ૧૨-૧૩

૨ મુનશી, 'ગ્લોરી ઓફ ગુર્જર દેશ,' વો ૩, પૃ ૫૧, ૭૫; બોસા, 'રાજપૂતાને કા ઇતિહાસ,' સંડ ૧, પૃ. ૧૯૭

૩ રાત્રાવપ્પુત્તિતા સન્તો રુદન્ત દારકં ધાત્રીવત્ સંસ્થાપયન્ત્યનેક-પ્રદારૈરહ્મણૈઃ તથા—“સામિઓ સિ નગરસ્સ ચ બદ્ધરસ્સ ચ હત્ય-કમ્પગિરિપટ્ઠણસીદ્ધપુરસ્સ ચ ઉણ્ણયસ્સ નિન્નસ્સ ચ કુચ્છિપુરસ્સ ચ વન્નાકુબ્જ-આયોમુહસોરિયપુરસ્સે ચ,” મુદ્દશી, પૃ. ૧૧૧

કાર્તવીર્ય

હસ્તિનાપુરનો રાજા, જે પુરાણો પ્રમાણે માહિષ્મતીના સહસ્રાર્જુન તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

જમદગ્નિ ઋષિની પત્ની રેણુકાનું હરણ કાર્તવીર્યનો પિતા અનંતવીર્ય કરી ગયો હતો, એથી જમદગ્નિના પુત્ર રામે-પરશુરામે એને માયો. આથી કાર્તવીર્યે જમદગ્નિનો વધ કર્યો; પરિણામે પરશુરામે સાત વાર પૃથ્વી નક્ષત્રી કરી, જેના बदलामां કાર્તવીર્યના પુત્ર સુભૂમે એકવીસ વાર બ્રાહ્મણોનો સંહાર કર્યો.^૧

સુભૂમે એકવીસ વાર બ્રાહ્મણોનો સંહાર કર્યો એ વસ્તુ પુરાણોમાં ક્યાંય નથી એ નોંધપાત્ર છે.

૧ સૂક્ષ્મી, પૃ. ૧૭૦

કાલકાચાર્ય-૧

તુરુમિણી નગરીમાં રહેતો ભદ્રા નામે બ્રાહ્મણીના તેઓ ભાઈ હતા. તેમનો ભાણેજ-ભદ્રાનો પુત્ર દત્ત એ નગરના રાજાને હાંકીને ગાદી પચાવી પડ્યો હતો. એણે ઘણા યજ્ઞો કર્યા હતા. તેની સમક્ષ કાલકાચાર્યે યજ્ઞોની નિન્દા કરવાથી દત્તે આચાર્યને કેદ કર્યા હતા. આચાર્યની ભવિષ્યવાણી અનુસાર, રાજા પાછલ્લથી મૂંઢે હાલે મરણ પામ્યો હતો.^૧ આ કાલકાચાર્યે ઇન્દ્ર સમક્ષ નિગોદના જીવો સંબધી વ્યાખ્યાન કર્યું હોવાનો પણ કથા છે.

આ કાલકાચાર્ય ગર્દભિલ્લનો નાશ કરનાર કાલકાચાર્યથી મિત્ર તેમ જ એમના પૂર્વવર્તી હોવાનો મુનિ કન્યાણવિજયજીનો મત છે.^૨ આ પ્રથમ કાલકાચાર્યનો સમય તેમણે વીરનિર્વાણ સં. ૩૦૦ થી ૩૭૬ (=ઈ. સ. પૂર્વે ૨૨૬ થી ૧૫૦)નો ગણ્યો છે.^૩

૧ આશ્વ, પૂર્વ માગ, પૃ. ૪૧૫-૧૬; આમ, પૃ. ૪૭૮-૭૯

૨ 'પ્રમાવકચરિત,' પ્રસ્તાવના, પૃ. ૨૩-૨૪

૩ એ જ

કાલકાચાર્ય-૨

ઉજ્જયિનીના ચિપચી રાજા ગર્દભિલ્લનો નાશ કરાવનાર તથા પર્યુપણપર્યંતે માદરવા-સુદ પાંચમમે बदले ચોથના દિવસે કરાવનાર

તરીકે આ આચાર્ય જૈન ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. પ્રથમ કાલકાચાર્ય બ્રાહ્મણપુત્ર હતા, ગ્યારે આ દ્વિતીય કાલકાચાર્ય, 'પ્રભાવકચરિત' અનુસાર, ધારાવાસનગરના ક્ષત્રિય રાજા બીરસિંહના પુત્ર હતા. 'એમનો જીવનકાળ મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજીના મત પ્રમાણે, વીરનિર્વાણની પાંચમી શતાબ્દીમાં અર્થાત્ ઈસવી સન પૂર્વે ૧લી સદીના અરસામાં છે.'

ઉજ્જયિનીના ગર્દભિલ્લ રાજાએ કાલકાચાર્યની યુવાન વહેન સરસ્વતી જે પળ સાધ્યો હતી તેનું હરણ કરીને એને અંતઃપુરમાં દાસલ કરી હતી. આથી કાલકાચાર્ય પારસકુલ-ઈરાનને કિનારે જઈને શકોને હિન્દુકદેશ-હિન્દ (જુઓ હિન્દુકદેશ) ઉપર આક્રમણ કરવા માટે તેડી લાવ્યા હતા. પહેલાં તો તેઓ વધા મુરાર્દ્રમાં આવ્યા. વરસાદનો સમય હોવાથી ત્યાં રોકાઈ જવું પડ્યું. પછી ચોમાસું પૂરું થતાં કાલકાચાર્યે શકોને ગર્દભિલ્લ ઉપર આક્રમણ કરવા માટે પ્રેર્યા. છાટના રાજાઓ જેમનું ગર્દભિલ્લે અપમાન કર્યું હતું તેઓ પણ સાથે મળ્યા; અને વધાએ મઠી ઉજ્જયિનીને ઘેરો ઘાલ્યો. આ બાજુ, ગર્દભિલ્લ રાજા ગર્દભીવિયાની સાધના કરતો હતો. ગર્દભીના સ્વરૂપમાં એ વિદ્યા આવીને મોટો અવાજ કરતી, ઇટલે શત્રુસૈન્યમાં જે કોઈ એનો અવાજ સાંભળે તે રુધિર ઓકતો ધરતી ઉપર પડતો. કાલકાચાર્યે આ રહસ્ય જાણીને અનેક ઘાળાવઘી યોદ્ધાઓને તૈયાર રહેવો કહ્યું કે 'ગર્દભી પોતાનું મોં પહેઠું કરીને શબ્દ કરે ત્યાર પહેલાં તમારે તે ઘાળવપાંથી પૂરી દેવું.' તેઓએ તેમ કર્યું, ઇટલે ગર્દભી ક્રોધાયમાન થઈ ગર્દભિલ્લ ઉપર વિદ્યામૂવ્ર કરી, તેને છાત મારીને ચાલી ગઈ. અચ્છ ઘનેલા ગર્દભિલ્લનો નાશ કરીને ઉજ્જયિની કબજે લેવામાં આવી, તથા કાલકાચાર્યે પોતાની વહેનને પાછી સંયમમાં સ્થાપિત કરી.^૨

પર્યુષણર્ષેના તિથિપરિવર્તન સંવંધમાં આગમોક્ત કથાનક આ પ્રમાણે છે: મરુકપ્ષમાં^૩ ચલમિત્ર રાજા હતો, અને તેનો માઈ માનુમિત્ર

युवराज हतो. तेमनी वहेन भानुश्री नामे हती, जेनो पुत्र बलमानु हतो. कालकाचार्य एक वार विहार करता त्यां आव्या अने तेमनी देशना सांगळी बलमानुए दीक्षा लीधी. आधीं रुष्ट थयेला बलमित्र—भानुमित्रे कालकाचार्यने निर्वासित कर्या. वळी बीजा एक प्राचीन परंपरा प्रमाणे, बलमित्र—भानुमित्र कालकाचार्यना भाणेज हता. तेमणे पोताना पुरोहितनो शिखवणीथो तेमने निर्वासित कर्या हता. ज्यारे श्रीजा एक मत प्रमाणे, राजाए आखा शहेरमां अनेपणा करावी हती—एटले आचार्यने क्यांयथी भिक्षा मळती नहोती. आधीं तेमणे नगर छोडी दीधुं. वर्षाक्रात्रमां ज आचार्य प्रतिष्ठान जवा नीकळ्या अने त्यांना संपने तथा भ्रावक राजा सातवाहनने अगाउथी पोताना आगमननी खबर आपी. त्यां जईने आचार्ये भादरवा सुद पांचमने दिवसे पर्युषण करवानुं कळुं, त्यारे राजाए कळुं, 'ते दिवसे तो मारे लोकखुदि अनुसार इन्द्रमहोसव करवानो होय छे, माटे पर्व आपणे छठने दिवसे करीए.' आचार्य बोल्या के 'पर्वनुं अतिक्रमण न थई शके.' आधी राजाए चोथनुं सूचन कर्युं अने ते आचार्ये स्वीकार्युं. त्यारथी चोथना दिवसे पर्युषणनी उजवणी शरू थई.

अविनीत शिष्यना परित्यागनुं एक कथानक पण कालकाचार्यना संबंधमां छे. ए समये कालकाचार्य उज्जयिनीमां रहेता हता. तेमनो कोई शिष्य भणवा इच्छतो नहोतो; आधी नाराज थईने, एमना बहुश्रुत प्रशिष्य सागरश्रमण सुवर्णभूमिमां निहरता हता त्यां, कोईने खबर आप्या सिंयाय तेओ चाल्या गया हता. सागरश्रमणे कालकाचार्यने ओळख्या विना गर्वधी व्याख्यान करवा मांड्युं. पाठळथो बीजा साधुओ आवी पहुँचतां रहस्यफोटन थयुं अने कालकाचार्ये सागरश्रमणने प्रज्ञापरीपह सहन करवा—ज्ञाननो गर्व नहि करवा विशे उपदेश आप्या. कालकाचार्य आजोवको पासे अष्टांग महानिमित्तनो अभ्यास करवा माटे गया होवानो उल्लेख संवत्सगणिना 'पंचकल्प'

માપ્યમા છે;” એટલે યીજા અનેક પ્રાચીન જૈન આચાર્યોની જેમ તેઓ નૈમિત્તિક-ઝ્યોતિષી હતા. ઘટ્ટી નિમિત્તશાસ્ત્રમા જૈન આચાર્યો કરતા પળ એ કાળે આજીવકો નિહાયાતા હતા એમ આ ઉલ્લેખ પુરવાર કરે છે.

કાલકાચાર્ય એક પ્રમુખકાર પળ હતા એનો પુરાવો મળે છે. સુપ્રસિદ્ધ જૈન કથાપ્રમુખ ‘વમુદેવ-હિંડી’ના પ્રારંભમાં ‘પ્રથમાનુયોગ’નો આધાર ટાક્યો છે અને ‘વમુદેવ-હિંડી’નો કથાનો સારાંશ ‘પ્રથમાનુયોગ’ પ્રમુખમાથી ઉદ્દત થયો હોવાનું સૂચન ત્યા કરવામા આવ્યું છે. સંઘદાસગણિના ‘પંચકલ્પ’ માપ્ય પ્રમાણે ‘પ્રથમાનુયોગ’ના કર્તા આર્ય કાલક હતા. ચારમા અંગ ‘દષ્ટિવાદ’—અર્થાત ‘મૂલ પ્રથમાનુયોગ’ જેનો સચિત્તર ઉલ્લેખ ‘નંદિમૂત્ર’માં શ્રુતજ્ઞાનનું સ્વરૂપ વર્ણવતા કરેલો છે તે મુસંબદ્ધ પ્રમુખરૂપે નષ્ટ થતા તેનો પુનરુદ્ધાર આર્ય કાલકે કર્યો હોય એમ અનુમાન થાય છે પણ આર્ય કાલકનો પુનરુદ્ધત ‘પ્રથમાનુયોગ’ પળ આજે ઘણા સૈકા થયા નાશ પામી ગયેલો છે.”

કાલકાચાર્ય વિશેના પ્રાસંગિક ઉલ્લેખો પળ આગમ સાહિત્યમાં અનેક સ્થલે છે.

આગમોત્તર સાહિત્યમા પળ કાલકાચાર્યની કથા એ સાહિત્યરચના માટે એક સ્ત્રૂવ જ લોકપ્રિય વિષય રહ્યો છે. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત તેમ જ જૂની ગુજરાતીમા-મધ્યમા તેમ જ પદ્યમા મોટી સંખ્યામા જુદા જુદા જ્ઞાત તેમ જ અજ્ઞાત લેલકોને હસ્તે કાલકાચાર્યનો કથાઓ રચાઈ છે અને ‘કલ્પસૂત્ર’ તેમ જ ‘ઉત્તરાયન’ જેવા આગમસાહિત્યના પવિત્ર પ્રમુખોની જેમ ‘કાલકાચાર્ય કથા’ની પળ સચિત્ર હસ્તપ્રતો મળે છે.”

‘પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર’ના કર્તા આર્ય શ્યામને કેટલાક વિદ્વાનો કાલકાચાર્યથી અભિન્ન ગણે છે.”

ઉપર્યુક્ત બે કાલકાચાર્ય ઉપરાત એ જ નામના યીજા એક

આચાર્ય પણ થયા હોવાનું અનુમાન જૈન શાલો અને સ્થવિરાવલીઓ ઉપરથી કેટલાક વિદ્વાનો કરે છે.^{૧૨}

૧ પ્રવ, ૪-પ્લો. ૩-૭.

૨ પ્રવ (અનુવાદ), પ્રસ્તાવના પૃ ૧૩-૧૪,

૩ નિષ્, માગ ૩, પૃ. ૫૭૧-૭૨

૪ નિષ્ણની ટાઈપ કરેલી પ્રતમા ઘણી મહત્ત્વને યક્ષે લગ્ગયિની છે, પણ અન્ય મૂળ પ્રત્યોમા મહત્ત્વ છે એટલે નિષ્ણના ૫૭મા કંઈક ભટતા હોવાનું અનુમાન થાય છે.

૫ નિષ્, માગ ૩, પૃ. ૬૩૩

૬ ઉચ્, પૃ. ૮૩-૮૪; ઉચ્, પૃ ૧૨૫ (સિ. ગા. ૧૨૦);
ઉને, પૃ. ૫૦

૭ પ્રવ (અનુવાદ), પૃ. ૨૩

૮ 'વસુદેવ-દિંદી' (અનુવાદ) પૃ. ૩૬

૯ વ્યમ (ઉદે. ૧૦), પૃ. ૯૪; શુક્લે, માગ ૫, પૃ ૧૪૭૮ તથા ૧૪૮૦; શુક્લ, માગ ૧, પૃ ૭૩-૭૪; વસુ, પૃ. ૫૧૪-૨૫; કરી, પૃ ૧૧૩-૧૫, વકિ, પૃ ૧૭૩. ૧૭૬-૭૯; વડી, પૃ. ૩-૫; વસવિ, પૃ ૧૧૮-૧૯, આપ્ર, પૃ ૭, इत्यादि

૧૦ કાલકાચાર્ય વિશેની જૂની કથાઓ માટે જુઓ સારામાઈ નવાલ-પ્રકાશિત 'ધોકાલક-કથાસમૂહ' એમા નથી સંપર્કાઈ એવી સોઝમા સૈકાની ગુજરાતી ગદ્યમા લખાયેલી કથા માટે જુઓ 'પ્રસ્થાવ,' ફાગળ-ચૈત્ર, સ ૧૯૮૮ મા મારો લેખ 'કાલકાચાર્યકથા' કાલકથાની હાથપ્રતોમા મહત્તા ચિત્રોના અભ્યાસ માટે જુઓ નોર્મન બ્રાઉનકૃત 'સ્ટોરી ઓફ કાલક'

૧૧ જુઓ રૂપામ અર્ચ.

૧૨ પ્રવ (અનુવાદ), પ્રસ્તાવના, પૃ. ૨૩; 'કાલકથાસમૂહ,' પ્રસ્તાવના, પૃ ૫૨-૫૩.

કાલણદ્વીપ

જુઓ કાનનદ્વીપ

કાલનગર

આનંદપુરનું બીજું નામ. ત્યાં ધ્રુવસેન રાજાનો પુત્રમરણનો શોક સમારવા માટે 'કલ્પવૃક્ષ'ની વાવના થઈ હતી.^૧

જુઓ આનંદપુર

૧ ધ્રુવસેનનૃપસ્ય પુત્રમરણાર્તેસ્ય સમાધિમાધાતુમાનંદપુરે, સંપ્રતિ કાલનગરમદ્વાસ્થાનામ્યયા સ્તે સમાસમશ્વમય પ્રન્થો વાવયિતુમારન્ધ્ર इति । કસંચિ, પૃ. ૧૧૮-૧૧. આ ઉલ્લેખને શબ્દશઃ સ્વીકારીએ તો કસંચિના વર્તા બિનપ્રમણુરિના સમયમાં (૧૪ મી સદી) આનંદપુર 'કાલનગર' તરીકે જાણીતુ હતું. આ ઉલ્લેખ વિચારણીય એટલા માટે છે કે જૈન કે અન્ય સાહિત્યમાં સ્પષ્ટપણે ઘટાં આનંદપુરનાં અનેક નામોમાં આ નામ નથી.

કાલવેશિક

મથુરાના જિતશત્રુ રાજાના કાઝા નામે વેશ્યાથી થયેલા પુત્ર. દીક્ષા લીધા પછી વિહાર કરતા તેઓ મુદ્ગશૈલપુર શ્યાંના હત્તશત્રુ રાજા સાથે તેમની વહેન પરણાવી હતી ત્યાં ગયા હતા. ત્યાં પ્રતિમા-કાયો-ત્સર્ગ ધ્યાનમાં^૨ રહેલા હતા ત્યારે એક શિયાળળીએ તેમને ફાઢી સ્વાથા હના.^૩

'ભગવતો સૂત્ર' (શતક ૧, ઉર્દે ૦ ૧)માં પાર્શ્વોપત્ય કાલાસ્ય-વેશિપુત્ર અળગારનો વૃત્તાન્ત આવે છે તે આથી ભિન્ન છે કે કેમ એ કહેવું મુશ્કેલ છે

૧ આ જૈન પારિભાષિક શબ્દ છે, અને મૂર્તિવાચક સર્વસ્થાપારણ 'પ્રતિમા' શબ્દથી ભિન્ન છે.

૨ ઉશા, પૃ. ૧૨૧; ઉને, પૃ. ૪૭.

કુડ્ઢળ

જુઓ કોઢ્ઢળ

કુંજરાવર્ત

કુંજરાવર્ત અને રથાવર્ત એ બે પર્વત પાસે પાસે આવેલા હતા.

જુઓ રથાવર્ત્તગિરિ

કુડ્ઝેશ્વર

ઉજ્જયિનીમાં અવંતિસુકુમાલના દેહો સર્ગના સ્થાન ઉપર તેના પુત્રે વંધાવેલું મંદિર.

જુઓ અવન્તિસુકુમાલ

કુળાલ

સમ્રાટ અશોકનો પુત્ર. અશોકે તેને ઉજ્જયિની કુમારસુક્તિમાં આપ્યું હતું. તે આઠ વર્ષનો થયો ત્યારે અશોકે તેના ઉપર એક પત્ર પાઠવ્યો અને તેમાં લખ્યું કે—‘અધીયતાં કુમારઃ’ (કુમાર વિદ્યાભ્યાસ કરે). પણ કુળાલની અપર માતાએ એ ઉપર અનુસ્વાર મૂકીને ‘અંધીયતાં કુમારઃ’ (કુમારને અંધ બનાવવામાં આવે) એમ કરી દીધું. કુળાલે તો પિતાની આજ્ઞા શિગેવાર્ય ગણીને તપાવેલી સઢીથી આંસો આંજી અને અંધ બન્યો. આ વાત જાણીને રાજાએ ઉજ્જયિની અન્ય કુમારને આપી, અને કુળાલને વીજાં ગામડાં ભાપ્યાં. કુળાલ સંગીતવિદ્યામાં નિપુણ હતો. એક વાર અશોક પાસે આવીને પઢદા પાઠવેલો ગાન કરીને તેણે અશોકને પ્રસન્ન કર્યો. અશોકે પૂછ્યું, ‘તને શું આપું?’ ત્યારે કુળાલ બોલ્યો:

ચંદ્રગુપ્તપુત્રો ય ચિંદુસારસ્સ નત્તુઓ ।

અસોગસિરિણો પુત્તો અંધો જાયડ કાકિણિ ॥

(ચંદ્રગુપ્તનો પ્રપૌત્ર, ચિંદુસારનો પૌત્ર અને અશોકશ્રીનો અંધ પુત્ર કાકિણો માગે છે.)

અશોકે પુત્રને ઓછાણ્યો અને આલિંગન કર્યું. અમાલ્યોએ કહ્યું કે ‘રાજપુત્રોની ચાચતમાં કાકિણીનો અર્થ રાજ્ય થાય છે.’ પછી કુળાલના પુત્ર સંપ્રતિને રાજ્ય આપવામાં આવ્યું.

આ ઘટનાંતમાંની વધી વ્યક્તિઓ ઐતિહાસિક છે.

જુથો સંપતિ

૧ જુથો કાકિણી. 'કાકિણી' માં રાજ્યનો અર્થ તો કેવલ સક્ષણાધી જ ધારી શકે

૨ શુકમા, ગા, ૨૧૨-૧૪; શુકમ, માગ ૧, પૃ ૮૮-૮૯; શુકમે, માગ ૩, પૃ. ૧૧૦; અનુહા, પૃ. ૧૦-૧૧; કાકિ, પૃ ૧૬૪-૬૫, इत्यादि.

કુળલમેળ

કુંડલમેળ નામે વ્યંતરની યાત્રામાં મરુકચ્છની આસપાસના ઘણાં લોકો સંઘડિ-ઝાણી કરતા હતા.^૧

૧ કોંડલમેળ પમાણે. શુકમા, ગા. ૨૧૫૦. તથા કુળલમેળનામ્નો વાનમંતરસ્ય યાત્રાયાં મરુકચ્છપરિસરવર્તી મૂયાન્ લોકઃ સંઘડિ કરોતિ । શુકમે, માગ ૩, પૃ. ૮૮૩-૮૪. વઢી જુથો ત્યાં જ ટિપ્પણમાં આપેલું ચૂર્ણ અને વિશેષચૂર્ણનું । અવતરણ—“અહ્યા કોંડલમેળે કોંડલમેળો વાનમંતરો । દેવદોળી મહ્યચ્છાહરણીએ, તત્ય યાત્રાએ મહુજનો સંઘડિ કરેદ । ...’ इति चूर्णं विशेषचूर्णं च ।

કુત્રિકાપણ

કુત્રિકા પટલે ગ્રણે મુવનની તમામ વસ્તુઓ જેમાં મળે એવો આપણ પટલે દુકાન તે કુત્રિકાપણ.^૧ કુત્રિકાપણમાં વસ્તુનું મૂલ્ય સ્વરીદનારના સામાજિક દરજ્જા પ્રમાણે લેવામાં આવતું. જે માણસ દીક્ષા લેવાનો હોય તે પોતાનાં જરૂરી ઉપકરણ, પોતે સામાન્ય માણસ હોય તો પાંચ રૂપિયાને કીમતે સ્વરીદી શકતો, જો શૂન્ય (લક્ષાધિપતિ) અથવા સાર્ધગ્રાહ હોય તો તેણે એક હજાર આપવા પડતા, અને જો તે રાજા હોય તો તેણે એક લાખ આપવા પડતા.^૨ ‘રાજગૃહમાં શ્રેણિકના રાજ્યકાઠમાં ધનિક શ્રેણીપુત્ર શાન્તિમદ્દે દીક્ષા લેતી વખતે પોતાનું રજોહરણ અને પાત્ર કુત્રિકાપણમાંથી દરેક માટે એક લાખ આપીને સ્વરીવાં હતાં.’^૩ મહાવીરસ્વામીના જમાઈ ક્ષત્રિયકુમાર જમાલિયે દોક્ષા

लोधी त्यारे^१ तेम ज राजा श्रेणिकना पुत्र मेघकुमार दीक्षा लोधी त्यारे^२
पण एटली ज कीमते पात्र अने रजोहरण कुत्रिकापणमाधी खरीदवामां
आव्या हता

राजा चंडप्रघोत ज्यारे अवन्तिजनपद उपर राय करतो हतो
त्यारे उज्जयिनीमा आया नव कुत्रिकापण हता, तथा राजगृहमा
श्रेणिकना रायकाळमा पण कुत्रिकापण हतो.^३ बळी कुत्रिकापण साथे
केटलीक लोकमार्ताओ पण जोडाई छे, जेमा कुत्रिकापणमा भूत पण
मळता एम कह्युं छे.^४ आ प्रकारनी लोकप्रसिद्ध वृत्ताओ कुत्रिकापणना
वृत्तान्त साथे बणाई गई छें ए वस्तु ज बतावे छे के कुत्रिकापण
ज्यारे केवल भूतकाळनी वस्तु बनी गयो हतो त्यारे पण लोकमानसे
एनी स्मृति केपी रीते संघरी राखी हती.

कुत्रिकापण जेम त्रिभुवननी सर्व वस्तुओनो भंडार हतो तेम
इच्छित वस्तु संपादित करवानी लक्ष्मिबाळा अथवा सकल गुणना
भंडार साधुने 'कुत्तियापणभूआ' ('कुत्रिकापण जेवा') कहा छे^५

[नोट —कुत्रिकापण विशेषा आगमसाहित्यना केटलार प्रातर्गिक
उल्लेखो माटे जुगो 'अभिधानराजनेन्द्र,' ग्रन्थ ३ वली सातमी अक्षिठ
भारत प्राच्यविद्या परिषदना अहवालमा मारो लेख 'ए नोट ओन घी
कुत्रिकापण' तथा 'इतिहासनी कैंडी मा ग्रन्थस्य थयलो लेख
'कुत्रिकापण अर्थान् प्राचीन भारतना जनरल स्टोर्स' जोको]

१ बृहमा, गा ४२१४ तथा ते उपरधी क्षमकासिनी वृत्ति;
भसूअ, शतक ९, उद्दे. ३३

२ बृहमा, गा ४२१५ तथा ४२२०-२२, वृक्षे, माग ४,
पृ ११४४-४६.

३ एज

४ भसू, शतक ९, उद्दे. ३३

५ हाथ, पृ ५३

६ बृहमा, गा. ४२२०, वृक्ष, पृ ११४५-४६. ।

૫ જુઓ ટક્કરિયો

૮ તે ઈ કાલે મં તે ઈં સમયે ણં પાસાવકિચ્ચમા ચેરા મગવંતો
 કુત્તિપાવળમૂઆ, ચહુસુયા, ચહુરિવારા પચ્છિં અગગારવણ્ણિં સદ્ધિં
 સંવરિયુદ્ધા...મસુ. શાક ૨, ૩૨. ૫. જુઓ એમાંના અપોરેસ્તિત શબ્દ
 ઉપરની અમવદેવસુરિની કૃત્તિ—x x 'કુત્તિઆવળમૂય'ત્તિ કુત્રિકં
 સ્વર્ગ-માર્ગ-પાતાલલક્ષ્યં ભૂમિશ્રવં, તસ્મિન્નવ વસ્તુ અપિ કુત્રિકમ્, તન્નંનાદક
 આત્મો ૬૬. કુત્રિકાવળઃ—તત્પ્રમા : । સમીહિત્તાર્થસંવાદનલ્લિચ્ચુક્કવેન
 ચકલગુણોપેતત્ત્વેન વા તદુપમા : ।

કુમારપાલ

ગુજરાતનો પ્રસિદ્ધ ચૌહાણવંશીય રાજા (સં. ૧૧૯૯-૧૨૨૯
 =ઈ. સ. ૧૧૪૨-૧૨૭૨). જૈનધર્મ પ્રત્યેનું એનું વલણ જાણીતું છે.
 કુમારપાલનાં બહેન અને બનેલી એકવાર પૂત સ્મતાં હતાં તેમા બનેલીએ
 'મૂંડિયાને માર' એમ કહીને જૈન સાધુની મરકરી કરી હતી એમાંથી
 ધોર વેરનાં બીજ વધાયાં હતાં.

૧ ધાત્ર, પૃ. ૧૨૫.

કુંભકારકટ

ચંપાનગરીના (કેટલાકના મત મુજબ, શ્રાવસ્તીના) સ્કન્દક રાજાએ
 પોતાની બહેન પુરંદરચંદ્રા કુંભકારકટના રાજા દંડકી સાથે યરણાલી
 હતી. કેટલાક સમય પછી સ્કન્દકે દીક્ષા લીધી અને વિહાર કરતાં તે
 કુંભકારકટ સર્જી પહોંચ્યો, ત્યાં દંડકીના આદેશથી એનો વધ કરવામાં
 આવ્યો. સ્કન્દક મરીને અગ્નિકુમાર દેવ થયો અને તેણે આત્મું એ નગર
 બાઢીને મસ્ત કરી નાણું. આમ કુંભકારકટ નગરને સ્થાને અરણ્ય
 બન્યું અને દંડકના નામ ઉપરથી દંડકારણ્ય તરીકે ઓળખાયું.

દક્ષિણ ગુજરાતમાં ઢાંગથી શરૂ થતા અને મોટાવરી નદીની
 આસપાસ મુઘી ત્રિ-અરણ્યને દંડકારણ્ય ગણવામાં આવે છે.
 વઢી કુંભકારકટ પાત્ર કુત્રિક તો 'કટ' પદાન્ત નોંધપાત્ર છે. જો કે જૈન
 લેખીયા હતા. મહાવીરસ્વામી પ્રાકૃતમાં એનું 'કહ' એવું રૂપ અપાય

છે, છતાં મૂળે તે સંસ્કૃત 'કૃત'માંથી વ્યુત્પન્ન થયેલ છે. પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ભારતમાં સંખ્યાબંધ નગરોનાં નામને અંતે 'કટ' પદાન્ત મળે છે, જેમકે કોષકટ,^૧ મોગકટ,^૨ વંશકટ,^૩ વેળાકટક,^૪ इत्यादि. પંચાસરના જયશિખરી ઉપર આક્રમણ કરનાર મુવડ કલ્યાણકટકનો રાજા હતો એ જાણીતું છે. ઓરિસાના પાટનગર 'કટક' નું નામ આવી રીતે મૂળ કોઈ આસ્તા નામનો સંક્ષેપ હશે—જેમ 'અળહિલવાડ પાટણ'નો સંક્ષેપ 'પાટણ' છે તેમ. જાવા વગેરે ભારતની પ્રાચીન વસાહતોમાં 'જોમ્યકર્ત', 'જકર્ત' વગેરે નગરોમાં નામોને અંતે 'કર્ત' પદાન્ત છે, એ સંસ્કૃત 'કૃત'માંથી છે,^૫ જેમાંથી ઉપર્યુક્ત 'કટ' પણ વ્યુત્પન્ન થયેલો છે. ગુજરાતનાં 'કઢું' 'કડી' વગેરે સ્થલનામોની વ્યુત્પત્તિ આ રીતે કૃતકમ્ 7 કટકમ્ 7 કડકં 7 કડું તથા *કૃતિકા 7 કટિકા 7 કડી એમ સાધી શકાય. સંસ્કૃતમાં 'કટક'નો એક અર્થ 'સૈન્યની છાવણી' એવો થાય છે, એ આ સાથે સરખાવી શકાય. જો કે ત્યાં પણ એ શબ્દ પ્રાકૃતમાંથી સંસ્કૃતમાં લેવામાં આવ્યો હોય એ જ સંભવિત છે.

જુઓ દણ્ડકારણ્ય

૧ વૃકમા, ગા. ૩૨૭૪; ઉચ્ચ, પૃ. ૭૩; ઝને, પૃ. ૩૬; ઝગા, પૃ. ૧૧૪-૧૬; નિચ્ચ, પૃ. ૧૧૧૩.

૨ કડી, પૃ. ૧૧૮

૩ ઝગા, પૃ. ૮૫

૪ 'ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો,' માગ ૧ નં. ૫૪, ૬૦, ૮૮

૫ 'તંત્રોપાખ્યાન,' પૃ. ૧૨; 'પંચતન્ત્ર' (અનુવાદ), ઉપોદ્ગાત, પૃ. ૩૧.

૬ વેટરજી, 'ઇન્ડો-આર્યન ઍન્ડ હિન્દી,' પૃ. ૬૧.

કુમ્ભકારપ્રક્ષેપ

વીતમય નગરનું વીજું નામ. એ સિનવહીમાં આવેલું હતું. સિન્ધુ—મૌર્યોનો હઠાવત નજા જે સાધુ બની ગયો હતો તેને અહીં એક

૪ નિચૂ, માગ ૧, પૃ ૪૬.

૫ વૃક્ષા, ગા. ૨૮૫૫; ઘૃક્ષો, માગ ૩, પૃ. ૮૦૭ ચૂર્ણિ અને શિષેપચૂર્ણિનુ ધવતરણ પળ ત્યાં આપેડ છે.

૬ સ્યાસૂઅ, પૃ ૪૧૦; પાય, પૃ ૫૦.

૭ આહે, પૃ ૫૫; આમ, પૃ ૫૧૨

૮ આરી, પૃ. ૩૭૧.

૯ નિચૂ, પૃ ૮૨૭,

૧૦ તત્ત્વ જો આસાસદીવો ઓ ડુવિઘો-સદીળો અસદીળો ૪, તત્ત્વ સદીળો ણામ જો જટેળ છાદેજ્જતિ, ઓ ણ બીવિતત્ત્વસતાણાય, જો પુણ ઓ વિચિછળ્ણસત્ત્વેણ ઓસિસત્ત્વેણ ચ જટેળ ણ છાદેજ્જતિ ઓ જીવિતત્ત્વીણ ત્રાણાય, અસદીળો દીવો જહા કોંકળદીવો, ઓચૂ, પૃ ૧૧૪-૧૫.

૧૧ આચૂ, ઉત્તર માગ, પૃ. ૭૭; પાય, પૃ ૫૬; વસુ, પૃ. ૯; કકિ, પૃ. ૫; કોંકળાર્યના માત્ર સૂત્રનરૂપ નિર્દેશ માટે જુઓ જીકચૂ, પૃ ૧૦, ૧૪, ૧૫ તથા જીકચૂડ્યા, પૃ ૪૩

૧૨ આચૂ, ઉત્તર માગ, પૃ ૨૮૨-૮૩, આમ, પૃ. ૧૩૬; ઘૃક્ષમ, માગ ૧, પૃ ૫૫

કોઢ્ઢળક

પૃક્ષ અનાર્ય જાતિ, 'કુકળા' નામથી ઓઢ્ઢલાતી આદિવાસી પ્રજા સુરત, થળા, પશ્ચિમ રાનદેશ, યુગેરે જિલ્લાઓમા વસે છે તેને જ આ 'કોંકળક' ગળતી જોઈએ. 'કોંકળ' એ પ્રદેશનામ આ જાતિ નામ ઉપરથી પડ્યું હશે.

૧ પ્રગ્યા, પૃ. ૧૪.

૨ પ્રસૂ, પૃ. ૫૪.

કોટિપતાકા

કરોડપતિઓ મહોસપ્રસંગે પોતાના મકાન ઉપર સમૃદ્ધિસૂચક કોટિપતાકા ચઢાવતા.

૧ આચૂ, પૂર્વ માગ, પૃ. ૪૭૭-૪૮; આમ, પૃ. ૪૫૨.

કોટયાચાર્ય

જિનમદગણિકૃત 'ત્રિશેષાવશ્યક માખ્ય'ના વિવરણકાર. એમને 'આચારાંગ,' 'સુત્રવૃતાંગ' આદિ ઉપર ઘૃત્તિઓ લખનાર શીલાચાર્યથી અભિન્ન ગણનામાં આવે છે.

જુઓ શીલાચાર્ય

કોરંટક ઉદ્યાન

મરુકચ્છનું એક ઉદ્યાન. વોસમા તીર્થંકર મુનિસુવ્રતસ્વામી ત્યા ઘળી વાર સમોસર્યા' હતા. કોરંટક આદિ ઉદ્યાનોમાં જડીને દેવતાની સમક્ષ આલોચના કરી પ્રાયશ્ચિત્ત લેવાનું વિધાન છે. વાદી દેવસૂરિકૃત 'સ્યાદ્વાદરત્નાકર'ના મંગલાચરણ ઉપરથી જણાય છે કે આ ઉદ્યાન મરુકચ્છના ઈશાન ધ્રુવે આવેલું હતું.

કોરંટ અથવા કોરંટક એક વનસ્પતિવિશેષ છે અને પ્રાકૃત સાહિત્યમાં એના ઉલ્લેખો છે (જુઓ 'પાદ્મ સદ મહાવૃત્તો'). દેવચન્દ્રના 'નિર્ધંદુશેષ'માં ગુલ્મકાંડમાં, નરહરિકૃત 'રાજનિર્ધંદુ'માં તેમ જ અન્ય નિર્ધંદુઓમાં તેનો 'કુરંટક' તરીકે ઉલ્લેખ છે. આ 'કોરંટક' કે 'કુરંટક'ને ગુજરાતીમાં 'કાંટાસેરિયો' કહે છે. એની જુદી જુદી ચાર જાતો છે. 'નિર્ધંદુ આદર્શ'ના કર્તા શ્રી. શાપાલાલ ગ. વૈદ્ય એ વિશે તા. ૧૪-૧૨-૫૦ ના પત્રમાં મને લખે છે "આપ કોરંટક નામે ઉદ્યાનની ઘાત કરો છો એ મારે માટે નરો માહિતી છે, પરંતુ આવો ઉદ્યાન હોય તો નવાઈ જેવું ન કહેવાય. આ છોડ અને તેમાં એ એની ચારે જાતો ઉદ્યાનમાં હોય તો એનું દૃશ્ય સ્વરૂપ રમણીય લાગે તેવું છે જ. પરંતુ આ છોડ છે. વધુ સારું પોષણ મળે તો ગુલ્મની કોટિમાં આવે, પરંતુ વૃક્ષ તો આ નથી જ—સઘન છાયાદાર વૃક્ષ તો નથી જ પરંતુ મરુચ્છના ઈશાન ધ્રુવના કોરંટક નામે ઉદ્યાન હતો એ માહિતી મને યાદ જ ગમી છે. ઉદ્યાનમાં ઘીજા વૃક્ષો તો હોય જ, પરંતુ આ

કમનીય છોડોળ કોઈ રસિક કવિ કે ચોજાનો દટિ રેંચો લાગે ડે
અને-પટલે જ આ નામ ઉદ્યાનને આપું લાગે છે.”

૧. તીર્થંકરના મહામંડલ આગમન માટે પ્રયોજાતુ ક્રિયાપદ ‘સમોસરણ’
અને નામ ‘સમોસરણ’ છે. ૯. જૈન પારિમાણિક શબ્દ છે. ૯ની વ્યુત્પત્તિ
સસ્ટત ઇમ્ + અવ + ચ્ચ ઉપરથી છે

૨ વ્યમ, વિમાન ૧, પૃ. ૧૨૭.

૩ ‘નિષદ્ધ આદર્શ,’ ઉત્તરાર્ધ, પૃ. ૨૧૯-૨૪.

કોસુંવારણ્ય --

एक अरण्य, ज्यां जराकुमारनुं बाण वागवाधी कृष्ण वासुदेव
मरण पाમ्या हता.

દ્વેપાયન નામે પરિગ્રાજક જે સાંચ આદિ સુરામત્ત યાદવકુમારોને
હાથે મરણ પામી અગ્નિકુમાર દેવ થયો હતો. તેણે દ્વારકાનું દહન કર્યા
પછી બલરામ અને કૃષ્ણ સુરાષ્ટ્ર દેશ છોડીને પાંડવો પાસે દક્ષિણ
મથુરા તરફ જતા હતા. દ્વારકાથી પૂર્વ તરફ નીકળી તેઓ હસ્તિકન્પ
નગરમાં આવ્યા, ત્યાંના રાજા અષ્ટદંતને હરાવી દક્ષિણ તરફ જતાં
તેઓ કોસુંવારણ્ય (પ્રા. કોસુંવારન્ન) નામે અરણ્યમાં આવ્યા. ત્યાં
કૃષ્ણને તરસ લાગતાં બલદેવ પાણી લેવા ગયા. એ સમયે કૃષ્ણના
મોટા ભાઈ જરાકુમાર, જેઓ એમને હાથે કૃષ્ણનું મરણ થશે એવી
અવિધ્યવાળી નેમિનાથે ખાલી દોડાને કારણે દ્વારકાનો ત્યાગ કરીને
અરણ્યમાં જઈને રહ્યા હતા તે શિકારીરૂપે આવ્યા અને ઢોંચળ ઉપર
એક પગ રાखીને મૂતેલા વાસુદેવને મૃગ ધારી તેમના પગ ઉપર મર્મસ્થાને
ચાળ મારી તેમના મૃત્યુનું કારણ બન્યા.

હસ્તિકન્પ એ ભાવનગર પાસેનું હાથવ હોવા સંભવ છે. કોસું-
વારણ્ય એ ઉપર્યુક્ત વર્ણન પ્રમાણે, સુરાષ્ટ્રમાંથી દક્ષિણ તરફ જતાં આવે
છે, અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં આવેલા કોસંવા આસપાસનો વિસ્તાર જે
સાજે પગ ગુજરાતનો સમૃદ્ધ અરણ્યપ્રદેશ છે તે જ એ હોઈ શકે.

મરુકચ્છથી દક્ષિણપથ જવાના માર્ગમાં 'મહ્લીગૃહ' નામથી ઓઝાલાતું એક મંદિર હતું અને એમાં મન્લી-વાળથી ઘોંઘાયેલા પગવાળી કૃષ્ણ વાસુદેવની મૂર્તિ હતી, એમ 'નિશીથચૂર્ણ' નોંધે છે, તેથી આ વિધાનને સવલ્લ અનુમોદન મળે છે.^૧

વહ્લી આર્ય મહાગિરિ અને આર્ય મુહસ્તી એક વાર વિહાર કરતા 'કોસંવાહાર'માં આઘ્યા હતા, એમ સંપ્રતિ રાજાના પૂર્વજન્મના વર્ણન-પ્રસંગમાં 'નિશીથચૂર્ણ' (ભાગ ૨, પૃ. ૪૩૭) નોંધે છે.^૨ પણ અહીં 'કોસંવાહાર' એ 'કોસંવી આહાર'—'કોશાંવી આહાર'નો અપભ્રંષ પાઠ છે, અને ઉપર્યુક્ત ગુજરાતના કોસંવા સાથે એને સંબંધ નથી, એમ 'બૃહત્કલ્પસૂત્ર' (ક્ષેમકીર્તિની દૃત્તિ, ભાગ ૩, પૃ. ૧૧૭-૨૧), 'પરિશિષ્ટપર્વ' (સર્ગ ૧૧) આદિ ગ્રંથોમાંના વર્ણનની એની સાથે તુલના કરતાં જણાય છે.

૧ અને, પૃ. ૪૦-૪૧; વદ્ર, પૃ. ૬૭-૬૯. વહ્લી જુઓ અદ, પૃ. ૧૫-૧૬; સ્યાસૂત્ર, પૃ. ૪૩૩. અદમા આ સ્થાનતુ નામ 'કોસમ્બવનકાણ' (=કોસામ્બવનકાનન) અને સ્યાસૂત્રમાં 'કોશાંબકાનન' આપ્યું છે.

૨ જુઓ દક્ષિતકલ્પ.

૩ જુઓ મહ્લીગૃહ.

૪ અન્નયા તે દો વિ વિશ્વતા કોસંવાહાર ગતા । નિચૂ, 'ભાગ ૨, પૃ. ૪૩૭.

કૌમુદિકા

કૃષ્ણ વાસુદેવની એક મેરી (પ્રા. કૌમુદિકા). સામુદાયિક ઉત્સવોની ઘોષણા કરવાના પ્રસંગે વગાડવાનું એ ઉત્સવવાદ્ય હતું.^૧

પુરાણોમા ચતુર્ભુજ વિષ્ણુના આયુધો પૈકી એક કૌમોદકી ગદા છે, એ અહીં નામવું જોઈએ.

૧ શાષ, પૃ. ૧૦૦-૧૦૧; શાષમ, પૃ. ૧૦૧.

ક્ષેમકીર્તિ

વૃદ્ધ તપાગચ્છના સ્થાપક વિજયચંદ્રસૂરિના ગ્રંથ શિષ્યો-વજ્રસેન, પદ્મચંદ્ર અને ક્ષેમકીર્તિ નામે આચાર્યો હતા એ પૈકી ક્ષેમકીર્તિએ ‘વૃહત્ કલ્પસૂત્ર’ ઉપરની વૃત્તિ જે પૂર્વકાલોન આચાર્ય મલયગિરિએ અધૂરી મૂકી હતી તે’ સં ૧૩૩૨ (ઈ. સ. ૧૨૭૬)ના વર્ષમા પૂર્ણ કરી. એ વૃત્તિનો પ્રથમાદર્શ નયપ્રભ આદિ સાધુઓએ લખ્યો હતો.^૧

૧ જુઓ મલયગિરિ

૨ શુક્લે, વિભાગ ૬, પૃ ૧૭૧૦-૧૨, પ્રસસ્તિ

ક્ષેમપુરી

સુરાષ્ટ્રનું એક નગર. ત્યાના શ્રાવક રાજા તારાચંદ્રના કુમાર નરદેવની ધર્મકથા ‘વન્દારુવૃત્તિ’મા છે.^૧

ક્ષેમપુરીનો સ્થાનનિર્ણય થઈ શક્યો નથી.

૧ ક્ષેમપુર્યાં સુરાષ્ટ્રાણુ તારાચંદ્રસ્ય ભૂમુજા ।

પદ્મવ પદ્મનામસ્ય પ્રિયા પદ્માવતીત્યભૂત ॥

પ્રનાયેતાં તયો પુત્રી રૂપલાવન્ધ્યતયુતૌ ।

તત્રાથો નરદેવાલ્યો દેવચંદ્રો દ્વિતીયક ॥ વૃદ્ધ, પૃ ૮૬.

સ્વળઢકર્ણ

ઉજ્જયિનીના રાજા પ્રલોત્તનો મંત્રી એક સહસ્રયોધી મઠ પ્રલોત્તના દરબારમા આવ્યો હતો અને પોતાની સેવા બદલ એક હજાર ચોદ્ધાઓને અપાય એટલા વેતનની તળે માગણી કરી હતી સ્વંડકર્ણની સૂચનાનુસાર એના સાહસની પરીક્ષા કર્યા પછી એની માગણી મુજબ વૃત્તિ વાધી આપવામા આવી હતી.^૧

૧ જ્યમ, વિભાગ ૩, પૃ ૯૩

સ્વપુટાચાર્ય

એક પ્રભાવક આચાર્ય. ‘આવશ્યસ્મૃત્ત’ની વૃત્તિ અને વૃત્તિમા

प्राप्त यथा एवमा वृत्तान्तनो सार आ प्रमाणेऽष्टे : खण्डाचार्य एक विद्यासिद्ध आचार्य होता. तेमनो एक भाणेज तेमनो शिष्य हतो. ते सांमन्त्र्या मात्रथी विद्याओ शीखी जतो हतो. हवे, गुडशख नगरमां एक बौद्धाचार्य जैन साधुओ वडे वादमां पराजित थया पड़ी काल करीने वृद्धकर नामे व्यंतर थयो हतो, ते साधुओने उपद्रव करतो हतो. आथी खण्डाचार्य पोताना भाणेज शिष्यने भरुकच्छमां बीजा साधुओ पासे राखीने गुडशखमां गया. त्यां यक्षना मन्दिरमां प्रवेशी चन्न ओट्टी सूई गया. पजारी आव्यो, पण तेओ ऊठ्या नहि. पड़ी राजानी आज्ञाथी तेमना उपर अनुचरो लाकडीओनो प्रहार करवा मंड्या, तो ए प्रहारो ऊठ्या अंतपुरमांनी राणीओने वाग्या. आथी राजा आचार्यने करगरवा लाव्यो. पछी आचार्य ऊठ्रीने चान्या अने यक्ष तथा बीजी मूर्तिओने पोतानी पाळळ चालया कहुं, एटले ते पण चालवा मांडी, वे मोट्टी पापाणनी कुंडीआने पण ए रीते पाळळ चलावी. गामना सीमाडे आवीने यक्ष अने बीजा व्यंतरोने मुक्त कर्या, एटले तेमनी मूर्तिओ पोतपोताने स्थाने गई, परन्तु वे कुंडीओ त्यां ज रहेवा दीवी.

बीजी बाजू, आचार्यने खबर पडो के तेमनो शिष्य—भाणेज विद्याप्रभावथी श्रावकोने घेरथी स्वादिष्ट खोराक आकाशमार्गे ऊडतां पात्रोमां मंगारीने खाय छे तथा बौद्धोमां भल्ली गयो छे. भरुकच्छना संघ तरफथी पण आचार्य उपर संदेशो आव्यो. आचार्य भरुकच्छ गया. पेलां ऊडतां पात्रोओ आगळ तेमणे एक शिला मोट्टयी, एटले यथा पात्रोओ तेनी साथे अथडाईने मूळो थई गयो, अने शिष्य डरीने नासी गयो. पछी आचार्य बौद्धो पासे गया. बौद्धोए तेमने कहुं के 'भगवान बुद्धने पगे पडो.' थारे आचार्य बोल्या, 'आव वस्त, बुद्धोदनसुत ! मने वंदन कर !' एटले बुद्धनी मूर्ति तेमने पगे पडी. त्यां द्वार आगळ एक स्तूप हतो तेने पगे पडवा कहुं, एटले ते पण नमी

પડ્યો પછી બુદ્ધના મૂર્તિને ઝઠવા યાત્રુ, એટલે તે અર્ધનત અવસ્થામાં રહી, અને 'નિર્મર્યાદામિત' એવા નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ'

'પ્રભાવકચરિત'ના 'પાદલિપ્તમૂર્તિચરિત'માં સ્વપુટાચાર્યનો વૃત્તાંત આપ્યો છે ત્યાં તેમને મૃગુકચ્છના રાજા વન્મિત્ર-માનુમિત્ર તથા કાલકાચાર્યના સમકાલીન કહ્યા છે^૧ એ સ્તંભેશ્વરને જો ઐતિહાસિક વસ્તુસૂચક ગણીએ તો, કાલકાચાર્ય વિશેનો મુનિ કન્યાણ-વિજયનો સમય નિર્ણય ધ્યાનમાં લેતા, તેઓ વીરનિર્ગળ પછી ચોથા સૈકામાં થયેલા ગણાય 'પ્રભાવકચરિત' અનુસાર, બૌદ્ધોએ મૃગુકચ્છના અશ્વાવબોધ તીર્થનો કબજો લઈ લીધો હતો તે તાર્થ સ્વપુટાચાર્યે 'વિલાડા પાસેથી દૂધ મુકાવવામાં આવે તેમ' છોડાવ્યું હતું^૨ 'આવશ્યકમૂત્ર'ની ચૂર્ણિ અને વૃત્તિમાં બૌદ્ધોના સ્વપુટાચાર્યે કરેલા પરાજયનો જે નિર્દેશ છે તે અશ્વાવબોધતીર્થ વિશેનો હશે^૩ વઝી 'પ્રભાવકચરિત' કહે છે કે આર્ય સ્વપુટની પાટ તેમના શિષ્ય ઉપાધ્યાય મહેન્દ્ર વેઠા હતા, અને અશ્વાવબોધતીર્થમાં તેમની પરપરા હજી પણ (એટલે કે 'પ્રભાવકચરિત'ના રચનાકાળ, સ ૧૩૩૪=ઈ સ ૧૨૭૮ માં) વિદ્યમાન છે^૪

ઉપર્યુક્ત પરપરાગત વૃત્તાન્તોમાંથી ચમકારનું તત્ત્વ વાદ કરાવે તો એટલું સ્પષ્ટ છે કે સ્વપુટાચાર્યનો વિહારપ્રદેશ મુલ્યવે છાટ આસપાસનો હતો, મરૂચમાં એ કાલે બૌદ્ધો અને જૈનોની મોટી વસતી હતી તથા તેમની વચ્ચે સ્પર્ધા ચાલતી હતા, એક બૌદ્ધ સ્તૂપ પણ મરૂચમાં હતો, સ્વપુટાચાર્યનો એક શિષ્ય બૌદ્ધો સાથે મઢી ગયો હતો, બૌદ્ધોએ આચાર્યની ગેરહાજરીમાં જૈનોના અશ્વાવબોધ તીર્થનો કબજો લઈ લીધો હતો, પણ આચાર્યે યુક્તિપ્રયુક્તિથી બૌદ્ધોને દૂર કર્યા હતા અને પાતાની પટ્ટપરપરા ત્યાં પુનઃ સ્થાપિત કરી હતી ।

(શા ૫૫૧૨) તથા શ્લોકે (માગ ૫, ટ. ૧૪૮૦) માં 'વિચાવતી' તરીકે રાપુડાચાર્યનો ઉલ્લેખ છે.

૨ પ્રષ, ૫-શ્લો. ૧૪૩-૪૬. જુઓ ઘલમિત્ર-ભાનુમિત્ર અને કાલકાચાર્ય.

૩ પ્રષ, ૫-શ્લો. ૨૨૪.

૪ શકુનિકાવિહાર, જેના ઉપર વસ્તુપાલ-તેજપાલે સુવર્ણના ધ્વજદંડો કાઢ્યા હતા તે, અશ્વાવયોધતીર્થમાં હતી (જુઓ એ પ્રસંગના સ્મારકરૂપે રચાયેલી જયસિંહસૂરિની 'વસ્તુપાલ-તેજપાલપ્રશસ્તિ'), શકુનિકાવિહારની પાછળથી મરિચદ વની ગઈ છે, પણ એનું બાલેશ્વરન કરતાં કિલ્લો બાણુ ઉપરના તેજપાલના મંદિરમાં છે. (અશ્વાવયોધતીર્થ તથા શકુનિકાવિહારના પરંપરાગત શિલ્પકલા તથા એ શિલ્પનાં ચિત્ર માટે જુઓ મુનિ જયગત-વિજયજીકૃત 'બાણુ,' પૃ. ૧૦૬-૧૫. વળી 'ત્રિપષ્ટિશાલાકાપુર-પ્રશસ્તિ' પર્વ ૭, તથા 'વિવિધતીર્થકલ્પ' માં 'અશ્વાવયોધકલ્પ.')

૫ ટિ. ૪ માં નિર્દિષ્ટ જયસિંહસૂરિ (ઈ. સ નો હોમો સેકો), જેઓ આ તીર્થમાં આવેલા મુનિ સુવ્રતચૈત્યના આધિષ્ઠાત્વક હતા તેઓ રાપુડાચાર્યની પરંપરામાં થયેલા હોવા જોઈએ.

સેટ

[૧] જેની આસપાસ ધૂલ્લનો પ્રાકાર હોય એવા ગામને સેટ અથવા સેડ કહેવામાં આવે છે.

[૨] સમય જતાં 'સેટ' એ સામાન્ય નામમાંથી વિશેષ નામ વની ગયું. સંહ્યાચંધ ટીકાપ્રત્યોમાં મળતા એક કથાનક પ્રમાણે, સેડનો ચત્તની રુદ્ર નામે બ્રાહ્મણ સેતર સેડતો હતો ત્યારે તેનો એક વઢદ ગલિયો થઈ જવાથી તેણે વઢદને નિર્દયપણે માર માર્યો અને પરિણામે વઢદ મરણ પામ્યો, આથી તેની જ્ઞાતિએ તેને પંકિ બહાર કર્યો હતો."

-આ સેટ અથવા તેનો તદ્દભવ શબ્દ જેના નામમાં અંગમૂત હોય એવાં ગામો અનેક સ્થળે છે, જેમકે ગુજરાતનાં સેડા, સેડબ્રહ્મા, સંસેડા, ચાનસેડા,

આદિ; મહારાષ્ટ્રનાં સેડેગાવ, આદિ. આથી ઉપર્યુક્ત કથામાંનું 'સેટ' કયું ગામ હશે એ કહી શકાય નહિ. 'ઉજડ સેડે વાગ્યો ઢોલ' એ અસ્વાની પંક્તિમાં તથા 'ઉજડ સેડાં ફરી વસે નિર્ધનિયાં ધન હોય' એ સુમાપિતમાં 'સેટું' શબ્દ 'ગામડા'ના અર્થમાં છે. મરાઠી 'સેટે,' તથા હિન્દી-પંજાબી 'સેડા' પણ આ જ અર્થમાં છે.

૧ પાશુપાત્રાકારવદ સેડ, આથી, પૃ ૨૫૮; ધૂલપ્રાસારોપેત સેટ એજ, પૃ. ૨૯૯. આ પ્રકારના બીજા ઉલ્લેખો માટે જુઓ ડશા, પૃ ૬૦૫; શાધઅ, પૃ ૫૫, ૧૪૦; ચૂકમા તથા ચૂકશે, ભાગ ૨, પૃ. ૩૪૨, इत्यादि.

૨ વસુ, પૃ ૫૦૫-૮૬; કકિ, પૃ. ૧૯૯; ફરી, પૃ. ૨૨; ફરી, પૃ. ૨૩૪.

૩ સેડા માટે જુઓ પુણી માં સેટક.

સેટ આહાર

સેટઆહારનો ઉલ્લેખ વલમીનાં દાનપત્રોમાં અનેક વાર આવે છે.^૧ ગુજરાતના સેડા આસપાસનો એ પ્રદેશ હતો. આહાર એ એક વહીવટી એકમ છે. વડો વલમીના લેખોમાં આહાર અથવા આહરણીનો ઉલ્લેખ પર્યાય તરીકે કર્યો જણાય છે. (જુઓ હસ્તકૃત્ત્વ ટિ. ૬) 'આવશ્યકચૂર્ણિ' ઉત્તર ભાગ પૃ. ૧૫૨-૫૩ માં મરુકચ્છ 'આહરણી'નો નિર્દેશ છે તે આ દ્રષ્ટિએ રસપ્રદ છે. અહીં મહાન સહાયક ફલહી મહા મરુકચ્છ આહરણીના એક ગામનો ('મરુકચ્છાહરણીએ ગામે') હતો એમ ત્યાં કહ્યું છે. 'ઉત્તરાધ્યયન'ની શાન્તિસૂરિની (પૃ. ૧૯૨) તથા નેમિચન્દ્રની વૃત્તિ (પૃ ૭૯)માં 'મરુકચ્છાહરણીગામે' એવો પાઠ છે તે દેસીતિ અશુદ્ધિ છે.

ધાન્ય, રૂંધનાદિ પૂર્ણ પાકવા વહે જે પ્રદેશ જે નગરને મા ઉપમોગ્ય વને તે એનો આહાર ગણાય એવો નિર્દેશ આગમસાહિત્ય

છે. આહારનાં ઉદાહરણ તરીકે મથુરાહાર, મોઢેરકાહાર, ચેટાહાર વગેરે આપેલાં છે.^૨

૧ પુગ, પૃ ૭૧.

૧ ક્ષેત્રાહારસ્તુ યસ્મિન્ ક્ષેત્રે આહારઃ ક્રિયતે ઉત્પશ્યતે વ્યાખ્યાયતે (!) યદિ વા નગરસ્ય ચો દેશો ધાન્યેન્ધનાદિનોપભોગ્યઃ સ ક્ષેત્રાહારઃ, તથા —મથુરાયાઃ સમાસન્નો દેશઃ પરિભોગ્યો મથુરાહારો મોઢેરકાહારઃ ચેટાહાર ઇત્યાદિ, સૂક્રશી, પૃ. ૩૪૩; ચેટાહારો જો જસ્ટ નગરસ્સ આહારો, આહાર્યત ઇત્યાહારઃ, વિસંધો આહારોસ્તિ હુચ્ચતિ, જહા મથુરાહારો ચેટાહારો, સુક્રચૂ, પૃ. ૩૭૬. સુક્રચૂનાં 'આહાર' અને 'વિપય' ને પર્યાય ગણ્યા છે એ સૂચક છે.

ગજસુકુમાલ

કૃષ્ણ વાસુદેવના નાના માઈ. તેમનાં લગ્ન દ્વારકાના સોમિલ નામે એક બ્રાહ્મણનો પુત્રી સાથે નક્કી થયાં હતાં, પણ ગજસુકુમાલે તીર્થંકર નેમિનાથનો ઉપદેશ સાંભળીને દીક્ષા લીધી, અને રાત્રે સ્મશાનમાં જઈ કાંયોત્સર્ગ ધ્યાનમાં રહ્યા. આ વાતનો સોમિલ બ્રાહ્મણને સ્વપ્ન પડતાં તેને ગજસુકુમાલ ઉપર ઘણો ક્રોધ ચઢ્યો અને રાત્રે સ્મશાનમાં જઈ ગજસુકુમાલના માથા ઉપર ચઢતાં લાકડાં મૂકીને તેણે તેમનો વધ કર્યો. એ સમયે જીવલ ધ્યાનમાં રહેલા ગજસુકુમાલને કેવલ જ્ઞાન થયું. શ્રીકૃષ્ણને આ વાતની સ્વપ્ન પડતાં તેમણે સોમિલ બ્રાહ્મણને દેહાન્ત દંડ કર્યો.^૩

૧ ઔદ પૃ. ૫-૧૪, આચૂ, પૂર્વ ભાગ, પૃ ૩૫૫-૫૬; આમ, પૃ. ૩૫૬-૫૯. ગજસુકુમાલ વિશેના પ્રાસંગિક ઉલ્લેખો માટે જુઓ શુક્ષ્મા, ગા. ૬૧૨૬ તથા શુક્ષ્મે, ભાગ ૬, પૃ. ૧૬૩૭, વ્યમ, વિભાગ ૪, પેટા વિભાગ ૧, પૃ ૨૮, ઇત્યાદિ.

ગજાગ્રપદ

દશાર્ણપુર પાસેના દશાર્ણકૃટ પર્વતનું આ બીજું નામ છે. એક વાર ત્યાં મહાવીર સ્વામી સમોત્તર્યા ત્યારે રૂદ્રે ઐરાવત ઉપર વેસીને,

મારે સમૃદ્ધિપૂર્વક ત્યાં આવીને તેમને વંદન કર્યા હતાં. એ સમયે દશાર્ણકૂટ ઉપર ઐરાવતનાં પગલાં પડવાથી તે પર્વત ગજામપદ નામથી ઓઝસાથો.^૧ આર્ય મહાગિરિ ત્રિદિશામાં જિનપ્રતિમાને વંદન કરીને ગજામપદ તીર્થનાં યાત્રા માટે એલકચ્છ (દશાર્ણપુર) ગયા હતા.^૨

જુઓ એલકચ્છ, દશાર્ણપુર

૧ ધામ, પૃ. ૪૬૮.

૨ આચૂ, ઉત્તર ભાગ, પૃ. ૧૫૬-૫૭.

ગન્ધહસ્તી

એક પ્રાચીન આચાર્ય. ‘આચારાંગ સૂત્ર’ના ‘શસ્ત્રપરિજ્ઞા’ અધ્યયન ઉપરના તેમના વિવરણનો ડાહ્યો એ સૂત્ર ઉપરની શીલાચાર્યની ટીકામાં છે.^૧ ‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’ના ટીકાકાર તરોકે પણ અન્યત્ર તેમનો ડાહ્યો છે.^૨ ‘જીતરૂપમાધ્ય’માં ગંધહસ્તીનો શ્રુતધર તરીકે નિર્દેશ છે.^૩ ‘ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર’ ઉપરની શાન્તિસૂરિની વૃત્તિમાં તથા ‘આવશ્યક’ ઉપરના મલ્હારી હેમચન્દ્રના ટિપ્પણમાં પણ ગંધહસ્તીનો મત ટાંકેલો છે.^૪

ગંધહસ્તી કોણ એ વિશે કેટલોક મતમેદ છે. પ્રસિદ્ધ સ્તુતિકાર સ્વામી સમંતભદ્ર એ ગંધહસ્તી અને તેમણે ‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’ ઉપર રચેલ માધ્ય એ જ ગંધહસ્તિમહામાધ્ય એવી માન્યતા દિગંબર સંપ્રદાયમાં સામાન્ય રીતે છે, જ્યારે વૃદ્ધવાદિશિષ્ય સિદ્ધસેન દિવાકર એ ગંધહસ્તી અને ‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’ ઉપર તેમણે વ્યાખ્યા લખી હતી એવી માન્યતા સામાન્ય રીતે શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં છે.^૫ પણ પં. સુસ્તલાલજી અને પં. વેચરદાસે ‘સન્મતિતર્ક’ની તેમનો પ્રસ્તાવનામાં સપ્રમાણ બતાવ્યું છે કે ગંધહસ્તી એ સિંહસૂરિના પ્રશિષ્ય અને માર્વાતીના શિષ્ય, ‘તત્ત્વાર્થ-માધ્ય’ની વૃત્તિના કર્તા સિદ્ધસેન છે.^૬ આ વૃત્તિમાં સિદ્ધસેને અકલંકના ‘સિદ્ધિવિનિશ્ચય’માંથી અવતરણો આપ્યાં છે, એટલે તેઓ રૂઝવણી સનના સાતમા સૈકાથી તો અવાંચીન છે.

- ૧ શાસ્ત્રપરિણાધિવરણમતિગદ્ધનમિતીવ કિલ પૃત્તં પૂજ્ય- । , . . .
શ્રીગન્ધર્વરિતમિધિર્વિષ્ટનોમિ તત્તોઽદમવસિષ્ઠમ્ ॥ બાણી, પૃ ૭૪.
- ૨ ચદાહ તત્ત્વાર્થમૂલટીકાકુલ્લ મન્ધહસ્તી, જપ્રશા, પૃ. ૩૦૬.
- ૩ જીકમા, પૃ. ૧૧
- ૪ હશા, પૃ ૫૧૧; બાહે, પૃ. ૧૧૧
- ૫ 'સન્મતિતર્ક', પ્રસ્તાવના, પૃ. ૫૧.
- ૬ એ જ, પૃ. ૫૯-૬૦.

ગમ્ભૂતા

ઉત્તર ગુજરાતમાં પાટણ પાસેનું ગાંભૂ ગામ. ત્યાં રહીને શીલાચાર્યે
'આચારાંગસૂત્ર'ની વૃત્તિ રચી હતી'

જુઓ શીલાચાર્ય

૧ બાણી, પૃ ૨૮૮

ગર્દભ

ઉજ્જયિનીના ચવ રાજાનો સુવરાજ. એણે પોતાનો વહેન અઢોલિ-
કાને વિષયસેવન માટે ભોંયરામાં પૂરી હતી.'

કાલકાચાર્યની વહેન સરસ્વતીનું અપહરણ કરનાર ઉજ્જયિનીના
રાજા ગર્દભિહ્નનું બા સ્મરણ કરાવે છે. ગર્દભ અને ગર્દભિહ્ન એક જ
જણાય છે.

જુઓ કાલકાચાર્ય અને ગર્દભિહ્ન

૧ વૃક્ષે, ભાગ ૨, પૃ ૩૫૨

ગર્દભિહ્ન

ઉજ્જયિનીનો રાજા. એણે કાલકાચાર્યની વહેન સરસ્વતીનું અપ-
હરણ કર્યું હતું, તેથી કાલકાચાર્યે શકોને બોલાવી ગર્દભિહ્નનો ઉચ્છેદ
કર્યો હતો.

જુઓ કાલકાચાર્ય અને ગર્દભ

ગિરિનગર

જૂનાગઢ, ગિરિની તલ્લેટીમાં આવેલું હોવાથી તે 'ગિરિનગર' કહેવાય છે.

ગિરિનગરમાં એક અગ્નિપૂજક વણિક દરવર્ષે એક ઘરમાં રત્નો ભરીને પછી એ ઘર સઠગાવો અગ્નિનું સંતર્પણ કરતો હતો. એક વાર તેણે ઘર સઠગાવ્યું, એ સમયે સ્વપ્ન પડન વાયો, તેથી આશુ નગર વઢી ગયું. બીજા એક નગરમાં એક વણિક આ પ્રમાણે અગ્નિનું સંતર્પણ કરવાની તૈયારી કરે છે એમ ત્યાંના રાજાએ સાંભળ્યું, એટલે ગિરિનગરની આગનો પ્રસંગ યાદ કરીને તેણે એનું સર્વસ્વ હરી લીધું. ગિરિનગરનો ત્રણ નવ-પ્રસૂતા સ્ત્રીઓ ઉજ્જયંત ઉપર ગઈ હતો ત્યારે ચોગે તેમનું હરણ કરી ગયા હતા અને પારસકૃત-ઈરાની અસ્થાતના કિનારા ઉપર તેમને વેચી દીધી હતી એવું પણ એક કથાનક છે.^૧

‘સૂત્રતાંગ’ની શીઝાચાર્યની વૃત્તિમાં ઉદ્ભૂત થયેલા એક હાલરડામા રડતા વાઙ્કરને ગિરિનગર આદિ નગરોનો રાજા કહીને છાનું રાખવાનો પ્રયાસ છે.^૨

વિશિષ્ટ પર્વતનાં ‘ગિરનાર’ શબ્દ ગિરિનગર, ગિરિનઅર, ગિરનાર એ ક્રમે વ્યુત્પન્ન થયેલો છે. ગુજરાતમાં ‘નાર’ પદાન્તવાઙ્કાં ઘોઝાં પણ સ્થલ્લનામો છે, જે આ સાથે સરસાવી શકાય, દા. ત. નગર-નઅર-નાર (પેટલાદ પાસેનું), કોટિનગર-કોટિનઅર-કોટિનાર, इत्यादि.^૩ ‘ગિરનાર’ની વાચતમાં, ‘નગર’ પદાન્તવાઙ્કું નામ પર્વત માટે રૂઢ થયું એટલું જ નહિ પણ ‘ઉજ્જયંત’, ‘રૈવતક’ આદિ પર્યાયોને તેણે સ્થાનભ્રષ્ટ કરી દીધા એ વસ્તુ શાસ્ત્રોની અર્થસન્ક્રાન્તિની દૃષ્ટિએ નોંધ-રાત્ર છે.^૪

જુઓ ઉજ્જયન્ત અને રૈવતક

^૧ આદ્ય, પૂર્વ ભાગ, પૃ ૭૧; આમ, પૃ. ૮૮, વિકો, પૃ. ૨૭૮; અનુહા, પૃ. ૧૮; અનુદે, પૃ ૨૭.

૨ આચૂ, ઉત્તર ભાગ પૃ ૨૮૯

૧ જુઓ કાન્યકુબ્જ ધીના વેટલાક ઉત્તેજો માટે જુઓ અગ્ર,
પૃ ૧૫૯, આસુવુ, પૃ. ૩૩૯, જીમ, પૃ ૫૬, ફાયાદિ

૪ જુઓ 'ઈતિહાસની કેડી મા ગ્રન્થસ્થ થયેલો 'ગુજરાતનાં સ્થળ-
નામો' એ મારો લેખ

ગિરિનાર

સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલો પર્વત, જેને પ્રાચીનતર સાધનગ્રન્થોમાં 'ઉજ્જયત'
કહ્યો છે એ માટે 'ગિરિનાર' એવું તુલનાપૂર્વક અર્વાચીન નામ 'કલ્પ-
સૂત્ર' ની 'કૌમુદી' ટીકામાં મળે છે.

જુઓ ઉજ્જયન્ત અને ગિરિનગર.

૧ તત પ્રમુરગ્યથ્ર વિહત્ય પુનરપિ ગિરિનારે સમવચ્ચત, તદા
સ્થનેમિદીક્ષાં જપાહ । કઠ્ઠી, પૃ ૧૬૯

ડિશસ્ત્ર નગર

આ નગર લાટદેશમાં મરુકુચ્છથી વહુ દૂર નહિ એવે સ્થળે આવ્યું
[૨], કેમકે સ્વપુટાચાર્ય પોતાના શિષ્યને મરુકુચ્છમાં રાખીને વૃદ્ધકર
ચતુરનો ઉપદ્રવ શમાવવા માટે ગુડશસ્ત્રમાં ગયા હતા, અને પોતાનો
ગ્રંથ સિથિલાચારી થઈને બૌદ્ધોમાં મઝી ગયા હોવાના સમાચાર મળતાં
પાઠા મરુકુચ્છ આવ્યા હતા

વધુ માટે જુઓ સ્વપુટાચાર્ય

૧ આચૂ, પૂર્વ ભાગ પૃ ૫૪૨, આમ, પૃ ૫૧૪

ગુર્જર

ગુજરાતનો વાસો

જુદા જુદા પ્રકારના વૈપરીત્યના ઉદાહરણ આપતા ગુર્જરો મધ્ય
દેશની માળા બોલે અને માળાવૈપરીત્ય કહ્યું છે આવા વૈપરીયથી
હાસ્યસ્થ નિષ્પન્ન થાય છે 'કલ્પસૂત્ર' ની ટીકાઓમાં 'રાગ્યદેશ

નામ 'આપ્યાં છે તેમાં અંગ, વંગ, કલિંગ, ગોડ, ચૌડ, કર્ણાટ, લાટ, સૌરાષ્ટ્ર, કાશ્મીર, સૌવૌર, આમીર, ચીન, મહાચીન, વંગાલ, શ્રીમાલ, નેપાલ, જહાલ (કકૌનો પાઠ સૂચવે છે કે 'ઢાહલ' જોડે), કૌશલ, માલવ, સિંહલ અને મરુથલની સાથે ગુર્જર પણ આવ્યું છે. "

૧ રૂપવયોવેશમાયાણાં હાસ્યોદ્ગાદનાયં વૈપરીત્યેન ચા રિઢમ્બના-
નિર્વર્તના તસ્યમુત્પન્નો હાસ્યો રસો ભવતીતિ સયોગ', તથા પુરુષાદેર્વૈદાદિ-
રૂપકરણ રૂપવૈપરીત્ય, તદ્ગાદેર્વૈદાદિમાવાપાદનં વયોવૈપરીત્ય, રાજપુત્રાદેર્વૈણિ
પાદિવેશધારણં વેશવૈપરીત્ય, ગુર્જરાદેમ્નુ મત્યદેશાદિમાયામિધાનં માપાવૈપરીત્ય,
અગ્રહે, પૃ ૧૩૧. અર્થાન્ અહીં 'વૈપરીત્ય' ને હાસ્યોદ્ગાદનનુ એક નિમિત્ત
કહ્યું છે. એને માટેનો સમુચિત અંગ્રેજી શબ્દ Incongruency છે,
જે વર્તમાન સાહિત્યવિવેચનમા પણ હાસ્યનું એક નિમિત્ત ગણાય છે.

૨ રમ્ભ, પૃ. ૪૫૭; કલિ, પૃ ૧૫૨. કકૌ (પૃ. ૧૮૧-૮૨) મા
'મોટ' નામ વધારાનું છે.

ગોપાલગિરિ

વસતિવાળા પર્વતોમાં ગોપાલગિરિ, ચિત્રકૂટ આદિનો ઉચ્ચેસ છે. '
'પ્રવચ્ચકોશ' અનુસાર ગોપાલગિરિ કાન્યકુબ્જ દેશમાં આવેલો છે. '
પણ વિશેષ પુરાવાને અભાવે એનો ચોક્કસ સ્થાનનિર્ણય થઈ શકે
એમ નથી.

૧ ઘૃણન્તિ શત્ત્વાત્મ્યે જનનિશ્ચમ્ભૂતત્વેનેતિ મિત્ય ગોપાલગિરિ-
ચિત્રકૂટપદ્મતયઃ । મમૂષ, શ્લોક ૭, ઉદ્દે. ૬ ઉપરની વૃત્તિ.

૨ કન્યકુબ્જદેશે ગોપાલગિરિર્ગિર્ગરે વધોર્વર્મનૃપતે 'સુયશાદેવીકુશિ-
જન્મા મન્દનોઽહમ્ । 'પ્રવચ્ચકોશ', પૃ. ૨૭.

ગોવિન્દાચાર્ય

ગોવિન્દ નામે એક વૌદ્ધ મિત્રુ હતો તેને. એક જૈન આચાર્યે
વાદમાં અરાઢ વાર પરાજિત કર્યો હતો. આથી તેણે વિચાર કર્યો કે
'જ્યાંસુધી હું જૈન સિદ્ધાન્તનું સ્વરૂપ નહિ સમજું ત્યાંસુધી જૈન
આચાર્યને પરાજિત કરી શકીશ નહિ.' આમ વિચારી, તેણે, એ જ

આચાર્ય પાસે દીક્ષા લીધી. ત્યાં અભ્યાસ કરતાં એને, સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયું. ગુરુ પાસેથી વ્રતો લીધાં અને વધી વાત નિસ્વાલસપ્ને કરી. પછી તેણે એકેન્દ્રિય જીવની સિદ્ધિ કરતો ‘ગોવિન્દનિર્યુક્તિ’ નામે ગ્રન્થ રચ્યો.

‘ગોવિન્દનિર્યુક્તિ’ ઉપલબ્ધ નથી. ‘બૃહદ્કમ્પસૂત્ર’ ના વૃત્તિકાર આચાર્ય ક્ષેમકોત્તિષ્ણ શાસ્ત્ર તરીકે ‘સન્મતિતર્ક’ અને ‘તત્ત્વાર્થ’ ની સાથે ‘ગોવિન્દનિર્યુક્તિ’ નો સવહુમાન ઉચ્છેદ્ય કર્યો છે. ‘આવશ્યક-પૂર્ણિ’ માં પણ ‘ગોવિન્દનિર્યુક્તિ’ ને દર્શનપ્રભાવક શાસ્ત્ર કહ્યું છે. ‘ગોવિન્દનિર્યુક્તિ’ ની રચના ‘આચારાંગસૂત્ર’ ના ‘શસ્ત્રપરિજ્ઞા’ અધ્યયનના વિવરણરૂપે થઈ હોવી જોઈએ તથા ગોવિન્દાચાર્ય વિક્રમના પાંચમા સૈકામાં વિદ્યમાન હતા એમ પૂ. મુનિશ્રી પુણ્યરિજયજીએ સાધાર રીતે પ્રતિ-પાદન કર્યું છે.

૧ નિષ્ક, ઉદે. ૧૧, ધાપર, પૃ. ૨૭. ધાપર માં ગોવિન્દને ‘વાચક’ કહ્યા છે.

૨ વૃક્ષો, ભાગ ૩, પૃ. ૮૧૬; ભાગ ૫, પૃ. ૧૪૫૨.

૩ આત્મ, પૂર્વ ભાગ, પૃ. ૩૫૩. ‘ગોવિન્દનિર્યુક્તિ’ માંની કેટલીક દાર્શનિક ચર્ચાના સક્ષિપ્ત નિર્દેશ માટે જુઓ એ જ, પૃ. ૩૧.

૪ ‘મહાવીર’ જન વિદ્યાલય રચત મહોત્સવ ગ્રન્થ, પૃ. ૧૧૧-૨૦૧.

ગોષ્ઠામાહિલ

આર્ય રક્ષિતસૂરિના મામા તેમ જ તેમના પરિવારના એક સાધુ. એમણે મયુરામાં એક અક્રિયાવાદીને વાદમાં પરાજિત કર્યો હતો. આચાર્યે ગચ્છાધિપતિ તરીકે તેમને ઘડેલે દુર્બલ પુણ્યમિત્રનો અભિપેક્ષ કર્યો તેથી વિરુદ્ધ પડો તે સાતમા નિહનવ—સાચા ધર્મના સંઘર્ષમાં તડ પડાવનાર મિથ્યાવાદી બન્યા. ‘વીર નિર્વાણ સં. ૫૮૪=ઈ. સ. ૫૮માં દશપુરમાં આ નિહનવ ઉપન્ય થયો. એમનો મત ‘અધદ્વિફ’ તરીકે જાણીતો છે. ‘કર્મોનો આત્મા સાથે સ્પર્શ જ થાય છે, અને યૌ આત્મા કર્મથી ઘેરાતો નથી’ એમ માનનારો એ મત છે.

જુઓ રક્ષિત આર્ય

૧ આચૂ, પૂર્વ ભાગ, પૃ. ૪૧૧; બામ, પૃ. ૩૯૬-૪૦૧; ડશા, પૃ. ૧૭૨-૮૮.

૨ વિમા, ગા. ૩૦૦૧

૩ એજ, ગા. ૩૦૦૧-૫૦ તથા વિકો, પૃ. ૫૨-૨૧૪; આચૂ, પૂર્વ ભાગ, પૃ. ૪૧૩-૧૫; બામ, પૃ. ૪૧૫-૧૮.

૪ એચ. ઘડી અશ્વિન મતના સરલ ગુજરાતી નિરૂપણ માટે જુઓ મુનિ ધુરધરવિજયજીકૃત 'નિહનવવાદ', પૃ. ૧૬૫-૮૨.

ગૌરીપુત્ર

‘ગૌરીપુત્રો’ તરીકે ‘મિશ્નાકો’ પ્રસિદ્ધ છે’ એવો ટંકેસ ‘કન્પસૂત્ર’ના ટીકાકારો કરે છે; એટલે ‘ગૌરીપુત્ર’ તરીકે તેઓને સમાજનો કોઈ ચોક્કસ ધર્મ ડિદિષ્ટ છે. ‘કન્પસૂત્ર’ની ટીકાઓના રચયિતાઓ ચૌદમા સૈદ્ધાંતી માંડી ગુજરાતમાં થયા છે. ગુજરાતમાં મધ્યકાલથી માટચારગો ‘દેવીપુત્ર’ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, તો ટિકાકારોએ નોંધેલ ‘ગૌરીપુત્રો’ માટ-ચારણો કેમ ન હોય !

૧ મિશ્નાકા ગૌરીપુત્રકા ઇતિ પ્રસિદ્ધાઃ. કથં, પૃ. ૮૫; કઠી, પૃ. ૭૩.

ચંડમધોત

જુઓ પ્રધોત

ચંડરુદ્રાચાર્ય

અમને વિશેનું કથાનક નોંચે પ્રમાણે છે : ટંકચિનોમાં સ્તવન ડધાનમાં એક ઘાર સાધુઓ સમોસર્વા હતા. એક ડદાત્તવેશો યુવાને મિત્રો સહિત ત્યાં આર્ચનું પોતાને ડીક્ષા આપવા માગણી કરી. ‘આ અમરો પરિહાસ કરે છે’ એમ માનીને સાધુઓએ તેને ચંડરુદ્રાચાર્ય નામના કોપશીલ આચાર્ય પાસે મોકલ્યો. ચંડરુદ્રાચાર્યે મત્તમ મંગાવી, લોચ ફરી તેને ડીક્ષા આપી. મિત્રો પાછા ગયા. પછી પરોડમાં વિહાર કરતાં આચાર્યે શિષ્યને આગલ ચાલવા કહ્યું. માર્ગમાં

एक ठूँठा उपर आचार्य पडी गया; आर्थी क्रोध करीने तेमणे शिष्यना माथा उपर दंडनो प्रहार कर्गो पोतानुं मारुं फूटी जवा छनां शिष्ये सम्यक्पणे ते सहन कर्गु प्रभातमां शिष्यनुं लोहोथो खरडायेरुं मायुं जोईने आचार्यने पोताना दुर्वर्तननुं भान थयुं, अने क्षपकश्रेणि उपर आरूढ थतां तेमने केवल ज्ञान थयुं^१

कोपशील गुरुने पण विनयशील शिष्य प्रसन्न करी शके ए विषयमां चंडरुद्राचार्यनुं दृष्टान्त आपवामां आवे छे. आ आचार्यनुं खरुं नाम रुद्र हरो, पण चंड प्रकृतिना होवाथी तेओ चंडरुद्र तरीके ओळखाया हरो—जेम अवंतिनो राजा प्रघोत चंडप्रघोत कहेवाथो हतो तेम.

१ धातू, उत्तर भाग, पृ. ७७-७८; उचू, पृ. ३१; उशा, पृ. ४९-५०; उने, पृ. ४-५; बुकभा, गा. ६१०३-४; बुकसे, पृ. १६१२-१३; पाय, पृ. ५६-५७.

चित्रकूट

आ मेवाडनो चितोडगढ होवा संभव छे. चित्रकूटमां तपश्चर्या करता मुकोशल मुनिने एक वाघणे फाडी खाधा हवा.^१ वसतिवाळा पर्यतोमां गोपालगिरि, चित्रकूट आदिनो उल्लेख करेलो छे.^२ आगमोना पहेला संस्कृत टीकाकार याकिनो महत्तरासूनु हरिभद्रसूरि चित्रकूटना विद्वान ब्राह्मण हता^३

१ मस, गा. ४६६

२ शृणन्ति शब्दायन्ते जनिवासभूतत्वेनेति गिरयः गोपालगिरि-
चित्रकूटप्रसृतयः । भसू, दातक ७, उदै. ६ उपरनी

३ जुओ हरिभद्रसूरि.

चौलुक्य

एक क्षत्रिय जाति. कुलकथाना उदाहरण तरीके ए विशेष नीचेना

આશયનો એક શ્લોક ઉદ્વત્ત કરવામા આવે છે—‘અહો ! ચૌલુક્ય પુત્રીઓનું સાહસ જગતમા સૌથી નિરોપ છે, કેમ કે પ્રેમરહિત હોય તો પણ તેઓ પતિનુ મૃત્યુ થતા અગ્નિમા પ્રવેશે છે.’

૧ એવ ઉપાદિકુલોત્પન્નાઃમન્યતામાયા ચત્ પ્રશસાદિ સા કુલકથા, યથા—“અહો ચૌલુક્યપુત્રીણા સાહસ જગતોઽધિકમ્ । પત્યુર્મૃત્યૌ વિશન્ત્યગ્નૌ યા પ્રેમરહિતા અપિ ॥” સ્થાસૂત્ર, પૃ ૨૧૦, વઢી પુત્રો પ્રવ્યાઘ, પૃ ૧૩૯ તથા પાવ્ય, પૃ ૪૮

જાણ

જુઓ યવન

જયવિજય

તપાગચ્છના વિજયાનંદમૂરિના શિષ્ય વાચક વિમલહર્ષના શિષ્ય તેમણે સં ૧૬૭૭=ઈ સ ૧૬૨૧ મા ‘કલ્પસૂત્ર’ ઉપર ‘દીપિકા’ નામે ટીકા રચી હતી આ ટીકાનું સંશોધન ભાવવિજય-ગણિએ કર્યું હતું, અને તેનો પ્રથમાદર્શ કર્તાએ પોતે પોતાના શિષ્ય વૃદ્ધિવિજયની પ્રાર્થનાથી તૈયાર કર્યો હતો

૧ કદી, પ્રશસ્તિ

જિનદત્ત

સોપારકવાસી શ્રાવજ તેની પત્નીનું નામ ઈશ્વરી હતું વજ્રસ્વામીના શિષ્ય વજ્રસેન સોપારકમા આવ્યા ત્યારે જિનદત્ત અને ઈશ્વરી વન્નેએ પોતાના ચાર પુત્રો નામે ડ્ર, ચ ડ્ર, નિર્વૃત્તિ અને વિદ્યાધરની સાથે દીક્ષા લીધી હતી નામે ડ્ર ચ ડ્ર, નિર્વૃત્તિ અને વિદ્યાધર એ પ્રમાણે સાધુઓની ચાર શાસ્ત્રાઓ આ ચારથી પ્રવર્તી

જુઓ વજ્રસેન

૧ કદુ પૃ ૫૧૩, કદિક પૃ ૧૦૧, કદી, પૃ ૧૫૧

‘જિનદાસ

મધુગનો શ્રાવક, એની પત્નીનું નામ સાધુદાસી હતું. તેમની પાસે કંબલ-સંબલ નામે બે ઉત્તમ વઢદો હતા. એક વાર મધુરામાં મંડીર ચલેની યાત્રા હતી ત્યારે જિનદાસનો એક મિત્ર એ વઢદોને ગાઢે જોડી લઈ ગયો, અને તેણે વઢી ચીજાને આપ્યા. ત્યારે પાછા લાવવામાં આવ્યા ત્યારે કંબલ-સંબલ ખૂબ થાકી ગયા હતા, અને થોડા સમય પછી તેઓ અનશન કરીને મરણ પામ્યા, એવી કથા અનેક ટીકા-પ્રત્યોમાં છે.

જુઓ કમ્બલ-સમ્બલ

૧ આપૂ, પૂર્વ ભાગ, પૃ ૨૮૧; આનિ, ગા. ૪૬૯-૭૧; વૃક્ષે, માષ ૫, પૃ ૧૪૮૯; કમ્બ, પૃ. ૩૦૬-૭; કાકિ, પૃ. ૧૦૫; વૃક્ષી, પૃ. ૯૦.

જિનદાસગણિ મહત્તર

પરંપરા પ્રમાણે, આગમો ઉપરની ‘જૂર્ણિ’ નામથી પ્રસિદ્ધ સંખ્યાબંધ પ્રાકૃત ટીકાઓના કર્તા. ‘નંદિસૂત્ર’ ઉપરની તેમની ‘જૂર્ણિ’ શક સં. ૫૯૮-૬૬ સ. ૬૭૬ મા રચાયેલી છે, ‘પટલે’ તેમનો સમય ઈસવી સનના સાતમા સૈકામાં નિશ્ચિત છે. ‘નિશીથસૂત્ર’ ઉપરની વિશેષ નામે ‘જૂર્ણિ’ પણ તેમની કૃતિ છે. ‘અનુયોગદ્વારસૂત્ર’ ‘જૂર્ણિની’ પ્રતોને અંતે જિનદાસગણિનો કર્તા તરીકે નામોલ્લેખ છે. ‘આ ઉપરાંત’ ‘આવશ્યક’ અને ‘ઉત્તરાધ્યયન’ની ‘જૂર્ણિ’ઓ પણ તેમની કૃતિઓ ગણાય છે. ‘ઉત્તરાધ્યયન’ ‘જૂર્ણિ’ને અંતે કર્તા પોતાનું નામ આપ્યું નથી, ‘પણ’ પોતાના ‘શુરુ’ તરીકે મોવાલિય મહત્તરનો નામોલ્લેખ કર્યો છે. ‘ઉત્તરાધ્યયન’ ‘જૂર્ણિ’ના ‘કર્તા મોવાલિય મહત્તરના શિષ્ય જિનદાસગણિ મહત્તર છે. એન’ દ્વીકારીએ તો, ‘જૂર્ણિ’માંના ઉલ્લેખ અનુસાર તેઓ વાણિજ્ય કુંડ, કોટિક ગણ અને ધનશાસ્ત્રના સાધુ હતા એમ માનેવું પ્રાપ્ત થાય છે.

ઉપર્યુક્ત ચૂર્ણિઓનુ નર્તવ્ય જિનદાસગણિ ઉપર આરોપિત કરવા માટેના પ્રમાણ અહીં જણાવ્યા છે, પણ એ સિવાયનો ચૂર્ણિઓ જેમા કર્તાના નામ નથી, તે પૈકા કેટલીના તઓ સ્વંસ્થર કર્તા છે મના પુરાના તપાસ-શ્વાની ભરૂર છે અહીં એ પણ યાદ થાવતુ જોઈએ કે કેટલીક ચૂર્ણિ ઓમા કર્તા તરીકે 'અય પ્રસિદ્ધ ઇન્ધ્રકારોનો ઉલ્લેખ છે તા ત સિદ્ધસેનગણિ 'જીતરૂપસૂત્ર' ઉપર ચૂર્ણિ રચી છે (જુઓ સિદ્ધસેન ગણિ), અને 'શાદ્ધપ્રતિક્રમણ સૂત્ર' ઉપરની વિજયમિહસૂત્રિની ચૂર્ણિનો ઉલ્લેખ રત્નશેષરસૂત્રિએ કર્યો છે (જુઓ વિજયમિહસૂત્રિ)

પછીના સમયમા થયેલા સંસ્કૃત ટીકાકારોએ ચૂર્ણિઓનો ઉપયોગ વ્યાપક પ્રમાણમા કર્યો છે અને પ્રાકૃત કથાનકો તો ઘણો વાર ચૂર્ણિ-માથી જ 'શબ્દશ' ઉદ્ધૃત કર્યા છે

૧ શકરાજ પચસુ વર્ષશતેષુ વ્યતિક્રાન્તેષુ અટનવતિષુ નન્દાપ્દયન-ચૂર્ણિ સમાપ્તા । નચૂ, અતમાગ

૨ 'અન્મતિતર્ક', પ્રસ્તાવના, પૃ ૩૫-૩૬

૩ હિતિ શ્રીન્વેતામ્બરાચાર્યજિનદાસગણિમહત્તરપૂજ્યપાદાનામનુયોગ દ્વારાણી ચૂર્ણિ ॥ અનુચૂ, પૃ ૯૧

૪ વાણિજકુલમખૂમ્મી ચોલિયગણિઓ ૩ વપરસાદોતો ।

ગોવાત્તિદમહત્તરઓ વિક્ષ્યાઓ આસિ લોગમિ ॥

સસમવપરસમસવિક્ક બોવસી દિત્તિમ સુગંભીરો ।

હીસગણસપરિકુડી વપ્પાણરતિાપ્પઓ બાહી ॥

તેસિ હીસેણ દમ ઉત્તરપ્પયણાણ સુણિણહ તુ ।

રદય બણમહથ્થ હીસાણ મદ્ધુદ્ધીણ ॥ ૩૮૩, પૃ ૨૮૩

જિનપટાચાર્ય

'વિશેષાવસ્યક માન્ય' ઉપરની કોટાચાર્યની શ્રુતિમા જિનમટા-ચાર્યનો મત बहुमानपूर्वक રાકેલો છે 'ય'કિની મહત્તરાપ્પનુ હરિમટ સૂત્રિ જે ગચ્છમા જૈન દીક્ષા લીધી હતી તેના અધિપતિ આચાર્યનુ નામ જિનમટ હતુ' મળ્યુ જ નહિ, હરિમટસૂત્રિએ 'આવસ્યક મૂત્ર'નો

ટીકાને અંતે સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે પોતે એની રચનામાં જિનમટના અભિ-
પ્રાયને અનુસર્યા છે.^૧ આનો અર્થ એ થયો કે જિનમટાચાર્યે 'આવશ્યક
સૂત્ર' ઉપર એક ટીકા રચી હતી, જે અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી. 'વિશેષા-
વશ્યક માપ્ય' ઉપરની કોટ્યાચાર્યનો દુત્તિમા સ્થલે સ્થલે 'મૂલ-
ટીકા' અને 'આવશ્યક મૂલટીકા'માંથી ઉદ્ધરણો આપ્યા છે^૨ તે
જિનમટાચાર્યની ટીકામાંથી હોવા જોઈએ.

૧ વિકો (મા ગા ૪૯૮ ઉપરની શ્રુતિ), પૃ ૧૮૬.

૨ પ્રવ, ૧-૪૦ ૩, ૩૦, ૧૮૧

૩ સમાપ્તા ચેય શિષ્યહિતા નામ આવશ્યકશ્રુતિટીકા । શ્રુતિઃ
સિતામ્બરાચાર્યજિનમટનિમદાનુદારિણી વિદ્યાધરજીવલિલ્લાચાર્યજિનદેસ-
શિષ્યધર્મતોયાકિનીમહત્તરાસૂનોરત્નમાતુરાચાર્યહરિભદ્રસ્ય । આહ, અત્તમાગ. '

૪ આકો, પૃ ૬૦૩, ૬૭૪, ૬૭૫, ૭૨૩, ૮૪૬, ૮૫૫
હયાદિ. જુઓ પ મગવાનદાસની પ્રસ્તાવના, પૃ, ૧-૪

જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ

'આવશ્યક સૂત્ર'ના સામાયિક અધ્યયનની ભદ્રબાહુની નિર્યુક્તિ
ઉપર ગાથાવદ્ધ 'વિશેષાવશ્યક માપ્ય' તથા બોજા અનેક પ્રૌઢ ગ્રંથો
રચનાર આચાર્ય, એ મહાન માપ્યપ્રબંધને અનુલક્ષીને આચાર્ય મલયગિરિ
જિનભદ્રગણિને 'દુષ્પમાન્ધકારનિમગ્નજિનવચનપ્રદીપ' કહ્યા છે.^૩
જેસલમેર મંડારનો એક પ્રાચીન તાડપત્રીય પ્રતને આધારે આચાર્ય
જિનવિજયજીએ 'વિશેષાવશ્યક માપ્ય'નો રચનાકાળ શકાબ્દ ૫૩૧=ઈ.
સ ૬૦૯ હોવાનું નિશ્ચિતપણે પુરવાર કર્યું છે.^૪

જિનભદ્રગણિએ પોતે 'વિશેષાવશ્યક માપ્ય' ઉપર એક ટીકા
રચી હતી. એ અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી, પણ કોટ્યાચાર્યે^૫ તથા મલગારી
દેમચંદ્રે^૬ પોતાનાં વિવરણોમાં એનો નિર્દેશ કર્યો છે. પછીના સમયનાં
થયેલા આગમસાહિત્યના અનેક ટીકાકારોએ જિનભદ્રગણિના અભિપ્રાયો

ટાંક્યા છે અથવા, તેમની રચનાઓમાંથી માનપૂર્વક. અવતરણો આપ્યાં છે.^૧

હરિમદ્, હેમચન્દ્ર અને અમ્યદેવની જેમ જિનમદ્ નામ પણ જૈન સાધુઓમાં વ્યાપક પ્રચાર પામ્યું હતું, અને જિનમદ્-નામધારી અનેક પ્રત્યક્ષાઓ આપણે જોઈએ છીએ.^૨

૧ આદિ ચ દુષ્યમાન્ધકારનિમાનજિનવચ્ચનપ્રદીપો જિનમદ્ગણિ-ક્ષમાશ્રમણ : x x x નમ, પૃ. ૮૭.

૨ 'ભારતીય વિદ્યા', ભાગ ૩, સિંધી સ્મૃતિ ઓળખાં 'થીજિનમદ્-ગણિ ક્ષમાશ્રમણનો સુનિશ્ચિત સમય' એ લેખ.

૩ ક્ષમાશ્રમણટીકાયાં „ત્રિવચ્ચ...વિકો, પૃ ૨૬૫; ક્ષમાશ્રમણ ટીકાડપીચં, ૧ જ, પૃ ૩૭૩ વલી પૂગ્યાસ્તુ વ્યાચક્ષતે (પૃ. ૮૫૧) એ પ્રમાણે જિનમદ્નો મોઘમ. ડાલેલ પણ છે.

૪ જુઓ વિકો ની પ. મગવાનદાસની પ્રસ્તાવના.

૫ ઉદાહરણ તરીકે-અસૂઅ, ભાગ, ૧, પૃ ૧૨૯; નહા, પૃ. ૫૨; વૃક્ષે, ભાગ ૧, પૃ. ૨૫૬; ભાગ ૨, પૃ ૪૦૦; જીવચ્ચ, પૃ. ૧, ૩૯, ૬૬, પૃ ૧૧૫; ધાર, પૃ. ૧, ૨૮, इत्यादि

૬ જૈસાદ, પૃ. ૮૪૬.

હિમ્મરેલક

મહિરાવણમાં પૂર આવે ત્યારે હિમ્મરેલક પ્રદેશમાં ધાન્ય વચાય છે, એવો ઉલ્લેખ છે.^૧

હિમ્મરેલક કોંઠણમાં અથવા આસપાસના પ્રદેશમાં, આવ્યું હશે, કેમ કે 'પુરાતન પ્રવચ્ચસંપ્રહ'માં કોંઠણના રાજા મન્નિકાર્જુનને 'મહિ-રાવણાધિપતિ' કહ્યો છે.^૨

૧ કવચિદતિપૂર્વેણ, યથા ક્ષમાશ્રમણ પૂરાદવરિચ્ચમાનાયાં તતપૂર-પાનીયમાવિતાયાં શેત્રમ્મી ધાન્યાનિ પ્રકોર્દન્તે, યથા હિમ્મરેલકે મહિરાવણ-પૂરેણ ધાન્યાનિ વપન્તિ !, વૃક્ષમા, મા. ૧૨૩૯ ના વિવરણમ્પે વૃક્ષે, ભાગ ૧, પૃ. ૨૮૩-૬૪.

તગરા,]

૨ અન્યદા કુટુંબે જાલપતને શ્રુત્વા મહિરાવળાભિપતિ મહિરાજેન,
પ્રતિ દત્ત પ્રાદિજોત્ । 'પુરાતનપ્રવચ્ચસમદ્,' પૃ ૩૯

ઢંઢળકુમાર

કૃષ્ણ વાસુદેવનો ઢંઢળા નામે રાણીથી થયેલો પુત્ર. એને વિશે -
આ પ્રમાણે કથાનક મળે છે: તેણે તીર્થંકર નેમિનાથનો ઉપદેશ -
સાંભળીને, દીક્ષા લીધી હતી, પણ પૂર્વકર્મના -ઉદ્ધવને કારણે એમને -
આહાર પ્રાપ્ત થતો નહોતો. આથી પોતાની લલ્ચિથી આહાર મળે તો,
જ સ્વીકારવો એવો અભિપ્રદ્ય તેમણે લીધો હતો. હવે, એક વાર ઢંઢળ
મુનિ દ્વારકામાં ગોચરી માટે નોકલ્યા ત્યારે માર્ગમાં કૃષ્ણે તેમને વંદન
કર્યું, આથી 'આ કોઈ પ્રભાવશાળી મુનિ છે' એમ ધારીને એક ગૃહસ્થે
તેમને લાડુ વહોરાવ્યા. પછી ઢંઢળ મુનિએ નેમિનાથ પાસે જઈને પોતાની
લલ્ચિથી લાડુ મલ્લ્યાની વાત કરી, ત્યારે નેમિનાથે કહ્યું કે 'એ આહાર
તો વાસુદેવની લલ્ચિનો છે.' આથી કયા પૂર્વકર્મને કારણે પોતાને
આહારપ્રાપ્તિ થતી નથી એ વિશે ઢંઢળ મુનિએ નેમિનાથને પ્રશ્ન કરતાં,
તીર્થંકરે તેમનો પૂર્વભવ કહ્યો અને અનેક લેહ્યો અને વલ્લદોને તેમણે
આહારનો અંતરાય પાડ્યો હતો એ વાત કરી. આ સાંભળી ઢંઢળમુનિએ
લાડુને પરઠવી દીધા અને પદ્માત્માની માયના માયતાં તેમને કેવલ-
જ્ઞાન થયું.

૧ ઉગ્રા, પૃ. ૧૧૮-૧૧૯.

તગરા

'અનુયોગદ્વાર સૂત્ર'માં 'સમીપનામત્'નાં ઉદાહરણ આપતાં
કહ્યું છે કે ગિરિ પાસેનું નગર તે ગિરિનગર, વિદિશાની પાસેનું નગર તે
વૈદિશનગર (વિદિશા), વેળા પાસેનું નગર તે વેળાતટ અને તગરા
પાસેનું નગર તે તગરાતટ. આમ તગરાતટ નગર તગરા-નદીને કિનારે
આવેલું હતું. ટીકાઓમાં એનો સંક્ષેપ કરીને માત્ર 'તગરા' તરીકે
ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. રાધ આચાર્ય વિહાર-સ્મૃતિ તગરામાં

આઝ્યા હતા અને તેમના શિષ્યો ઉન્નયિનીધી તગરામા તેમની પાસે આગ્રી પહાંધ્યા હતા^૧ અરહમિત્ર નામે વીજા એક આચાર્ય પણ તગરામા રહેતા હતા^૨ એક તગરાવાસી આચાર્ય પાસે સોઝ શિષ્યો હતા, જેમાના આઠ વ્યવહારી (વ્યવહારક્રિયા-પ્રવર્તક) અને આઠ અવ્યવહારી હતા એ આઠ વ્યવહારી શિષ્યોના નામ પુષ્યમિત્ર, વીર, શિવ-કોષ્ઠક, આર્યાસ, અર્હતક, યર્માન્વગ, સ્કન્દિલ અને ગોપેન્દ્રદત્ત એ પ્રમાણે હતા^૩

તગરા નગર જામીર દેશમા આવેલું હતું વિ સ ૧૮૧૨=ઈ સ ૧૩૩ મા નઢવાણમાં રચાયેલા, દિગર આચાર્ય હરિપેળદત્ત 'બૃહત્ કથાકોશ'મા 'તરા' (તગરા-તયરા-તહરા-તેરા) નગરને 'આમો-રાણ્ય મહાદેશ'મા વર્તવેલું છે^૪ દિગર કવિ કનકામરે જાગિયારમા શતકમાં રચેલા અપભ્રંશ કાવ્ય 'કરકડચરિત' (૪-૫)મા તેરાપુરનું તમ ત્યાંનાં મુક્તામદિરનું વર્ણન છે, તથા એ જ કાવ્ય જૈન ધાર્મિક દષ્ટિએ તેરાપુરનો કેટલોક ઇતિહાસ પણ આપે છે

હૈદરાબાદ રાજ્યના ઉસ્માનાબાદ જિલ્લામા તીર્ણા નદીના કિનારે આવેલું તેરા નામનું ગામડું બા ઐતિહાસિક તગરા નગરીનો અવશેષ છે એમ માનવામા આવે છે અત્યારે પણ ત્યાં પ્રાચીન જૈન મુખાઓના અવશેષ વિદ્યમાન છે^૫

જુઓ આમીર

૧ છે કિં ત સમાવનામે ૨ ૧ ગિરિસમીવે જયર ગિરિજયર વિદિસાસમીવે જયર વેદિસ જયર વેન્નાણ સમીવે જયર વેન્નાણડ તગરાણ સમીવે જયર તગરાણડ, છે ત સમાવનામે । અનુ, પૃ ૧૪૧.

૨ ૨ ડશા, પૃ ૨૦૦,

૩ ડનિ, પ ૧૨, ડશા, પૃ ૧૦

૪ વ્યમ, વિમાગ ૪, પટા વિમાગ ૨, પૃ ૧૮-૫૦

૫ આમીરાહ્યમહાદેશે તેરાહ્યનગર પરમ્ ।

તદા નીલમહાનીલૌ પ્રયાતૌ વિજિતીપત્તિ ॥

‘વૃહત્-કથાકાશ,’ ૫૬. ૫૨

૬ ‘કરપદ્ધચરિત્ર,’ પ્રતાવના, પૃ. ૪૧-૪૮.

તરજ્જવતી કથા

પાદલિપ્તાચાર્યકૃત એક ધર્મકથા.

જુઓ પાદલિપ્તાચાર્ય

તામ્રલિપ્તિ

તામ્રલિપિને ‘દ્રોણમુખ’ કહેવામાં આવ્યું છે. જલ અને સ્થંભ એમ બન્ને માર્ગોએ જ્યાં જઈ શકાય તે દ્રોણમુખ. એના ઉદાહરણ તરીકે મરુકચ્છ અને તામ્રલિપિનાં નામ આપવામાં આવે છે. ‘સિન્ધુ, તામ્રલિપિ આદિ પ્રદેશોમાં મચ્છર પુષ્કળ હોય છે એવો સ્તંભેસ ‘સૂત્ર-કૃતાંગ સૂત્ર’ની ચૂર્ણિમાં છે.”

તામ્રલિપિને સાધારણ રીતે બંગાળનું તામ્રલુક ગણવાનો મત પુરાતોમાં છે,^૧ પણ ગુજરાતના સ્તંભતીર્થ-સ્તંભાતને પણ પ્રાચીન કાલથી તામ્રલિપિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે એના મજબૂત પુરાવા છે,^૨ અને જૈન આગમપ્રત્યો ઉપરની ટીકાચૂર્ણિઓ ગુર્જર દેશમાં રચાયેલી હોઈ એમાં બંગાળના તામ્રલિપિ કરતાં ગુજરાતના જ મોટા વેપારી મથક તામ્રલિપિ (સ્તંભાત)નો દ્રોણમુખ તરીકે નિર્દેશ હોય એમ માનવું વધારે સમ્યક્ છે.

પ્રમાચન્દ્રસૂરિના ‘પ્રભાવકચરિત’ (ઈ. સ. ૧૨૭૮)ના ‘દેમા-ચાર્યચરિત’ (સ્ત્રો. ૩૨-૪૧) માં ‘સ્તંભતીર્થ’ અને ‘તામ્રલિપિ’ એ બન્ને નામો પર્યાયો તરીકે વાપરેલાં છે એ વસ્તુ પણ અહીં નોંધવી જોઈએ.

જુઓ સિન્ધુ

૧ દોહિ ગમ્પતિ જલેય વિ થલેય વિ દોણમુદં ચદ્દા મહ્યચ્છ .
તામ્રલિપ્તી એવાદિ, આસુચ્છ, પૃ. ૨૮૨.

द्रोणो-नावो मुखमस्येति द्रोणमुख-जलस्थलेनिर्गम-प्रवेशं यथा
शृणुकच्छं ताम्रलिपिर्वा, १८५, पृ. ६६५.

१ द्रोणमुखं जलस्थलेनिर्गमप्रवेश, यथा भद्रकच्छं ताम्रलिपिर्वा, भाटी,
पृ. २५८. बळी जुओ प्रम, पृ. ४८.

जुओ भद्रकच्छ.

२ सूक्ष्म. पृ. १०१

३ ज्योति, पृ. २०३.

४ 'खमातनो इतिहास,' पृ. १८-१९; तथा पुत्रमां स्तम्भतीर्थ.

तुम्बवनग्राम

अवन्ति जनपदमां तुम्बवनग्राममां धनगिरि-धने सुनंदा ए
दंपतीना, पुत्र तरीके वज्रत्यामी जन्म्या. हता.

१ जुओः वज्र-आर्य

१ आचू, पूर्व भाग, पृ. ३९०; आम, पृ. ३८७.

तोसलिपुत्राचार्य

'तोसलिपुत्राचार्य दशपुरमां आद्या त्यारे तेमनो पोसे आर्यः रक्षिते
दीक्षा लोधी हती. रक्षित विद्वानः होई राजाना प्रीतिपात्र हता; 'तेथी
राजा फदाच दीक्षा नहि 'लेवा दे एम' घासीने आचार्य 'तेमने लईने
अन्यत्र चा-या गया हता. 'जैन अनुश्रुति प्रमाणे आ पहेली शिष्यचौरी
('पढमा सेहनिप्पेदिआ') हती.'

१ आम, पृ. ३९४-९५; उने, पृ. २४; ककि पृ. १७२-७३; इत्यादि.

थावच्चापुत्र

एने विशेषी कथा आ प्रमाणे छे: द्वारका नगरनी समृद्ध-सार्थ-
वाही थावच्चानो ए. पुत्र हतो युवावस्थामा आवतां इम्यकुलनी वग्रीस
कन्याओ साये तेनुं लग्न थयुं हतुं. एक बार अरिष्टनेमि तीर्थकर
द्वारकामां सुरप्रिय उद्यानमां समोमयां हता. कृष्ण घामुदेव प्रजाजनो
साये तेमने वंदन करवा माटे आया. तेमनो उपदेश 'सांभळनि

થાવચ્ચાપુત્રને પ્રવ્રજ્યા લેવાની ઇચ્છા થઈ. માતાએ તથા વાસુદેવે ઘણું સમજાવ્યા છતાં ડ્યારે એનો નિશ્ચય ચલાવમાન થયો નહિ ત્યારે વાસુદેવે ઘોષણા કરાવી કે ‘જેઓ મૃત્યુભયનો નાશ કરવા ઇચ્છતા હોય છતાં સંવંધીઓના યોગક્ષેમની ચિન્તાથી તેમ કરી શકતા ન હોય તેઓ થાવચ્ચાપુત્રની સાથે દીક્ષા લે; એમના સંવંધીઓનો નિર્વાહ હું કરીશ.’ આથી કેટલાક વિચારક યુવાનોએ થાવચ્ચાપુત્રની સાથે દીક્ષા લીધી. પછી થાવચ્ચાપુત્રે તીર્થંકરના સ્થતિરો પાસે ચૌદ પૂર્વોનું અવ્યયન કર્યું. પોતાના અંતેવાસી વધા યુવાનોને તીર્થંકરે થાવચ્ચાપુત્રને એમના શિષ્ય તરીકે સોંપી દીધા. પછી વિહાર કરતાં થાવચ્ચાપુત્રે શૈલકપુરના શૈલક રાજાને ઉપદેશ આપ્યો અને ૫૦૦ મંત્રીઓ સહિત તેને શ્રમણો પાસક બનાવ્યો. સૌગંધિકા નગરીનો નગરશેઠ સુદર્શન શુક નામે પરિવાજકના ઉપદેશથી તેના શૌચમૂલક પ્રવચનમાં માનતો હતો તેને પણ થાવચ્ચાપુત્રે શ્રમણોપાસક બનાવ્યો, એટલું જ નહિ, સુદર્શનનો ગુરુ શુક પણ થાવચ્ચાપુત્રની વાણી સાંભળી પોતાના હજાર તાપસો સહિત તેમનો શિષ્ય થયો. છેવટે થાવચ્ચાપુત્ર પોતાના પરિવાર સહિત પુંડરીક (શાંત્રુજય) પર્વત ઉપર ગયા અને અનશન કરીને સિદ્ધ, બુદ્ધ અને મુક્ત થયા.’

૧ શાષ, શ્રુ. ૧, અધ્ય ૫ (શૈલકજાત)

દળદકારણ્ય

જુઓ કુમ્ભકારકટ

દશપુર

માલ્લવામાં આવેલું મંદસોર.’

દશપુરનો સ્થાપના કેવી રીતે થઈ એનો પરંપરાગત ઇતિહાસ આમ આવવામાં આવે છે: ચીતમય નગરના રાજા ઉદાયન પાસે જીવંતસ્નામી મહાવીરની મોશીર્પચંદનની સુન્દર કાષ્ઠપ્રતિમા હતી તે ઉજ્જયિનીનો

राजा प्रद्योत उठात्री गयो हतो. ते पाछी मेळववा माटे उदायने दश राजाओने साथे लई प्रद्योत उपर आक्रमण कर्यु. प्रतिमा तो एने स्थानेथी ऊखडी नहि, पण प्रद्योतने केद पकडीने उदायन पाछो वळ्यो. वर्षाकतुने कारणे मार्गमां तेओ पडाव नाखीने रखा. कोई शक्य आक्रमणनो प्रतिकार थई शके ए माटे दश राजाओए छावणीनी आसपास घूलनो प्राकार बांध्यो. वर्षाकाळ पुरो थया पछी उदायन त्यांथी गयो, पण एना सैन्य साथे जे वणिक्वर्ग आब्यो हतो ते त्यां ज वस्यो. दश राजाओए प्राकार बांध्यो होवाने कारणे नगरनुं नाम दशपुर पड्युं.^१

आर्य रक्षितसूरि दशपुरना पुगेहित सोमदेवना पुत्र हना. दीक्षा पहेलां ग्राहण शाखोनो विशेष अभ्यास करवा माटे तेओ दशपुरथी पाटलिपुत्र गया हता अने दीक्षा छीधा पछी पूर्वोनो अभ्यास करवा माटे आर्य वज्र पासे उज्जयिनी गया हता.^२ सातमो निहन्न गोष्टा-माहिल दशपुरमां धयो हतो.^३

१ ज्योति, पृ. ५४.

२ आचू, पूर्व भाग, पृ. ३९७-४०१; आन, पृ. ३९२-९४; निभा, गा. ३१७३; निचू, भाग ३, पृ. ६४६; उने, पृ. २३; इत्यादि.

३ जुओ उपर्युक्त आचू, आन

४ स्पामू, पृ. ४१०. जुओ गोष्ठामाहिल. वळी दशपुर गिरेना प्रदीर्घ उत्सेसो माटे जुओ कनौ, पृ. २३४; ककि पृ. १७२-७३, १९९; करी, पृ. २३; कसू, पृ. ५८७-८८.

दशार्णपुर

दशार्णपुर एलकच्छपुर तरीके पण ओळखातुं हतुं, तथा गजाम-पद तीर्थ एनी पासेना दशार्णकूट पर्वत उपर हतुं. दशार्णपुरमां दशार्णमठ राजा राय करतो हतो.^१

जुओ एलकच्छपुर, गजाग्रपद

૧ ષાત્, પૂર્વ ભાગ, પૃ. ૪૭૧; આમ, પૃ. ૪૬૮.

દશાર્દ

અંધકવૃણિના દશ પુત્રો, જેમાં નૈમિનાથના પિતા સમુદ્રવિજય સૌથી મોટા હતા તેઓ દશાર્દ અથવા દસાર રાજાઓ તરીકે જાણીતા છે. ૧ દશાર્દો પૈકી સૌથી નાના વસુદેવના પુત્ર કૃષ્ણ વાસુદેવ હતા. એમનાં નામ—સમુદ્રવિજય, અક્ષોભ, સ્તિમિત, સાગર, હિમવાન, અવલ, ધરણ, પૂરણ, અભિચંદ્ર, વસુદેવ. ૧ કુન્તી અને માત્રી એ દશાર્દોની વહેનો હતી.

૧ દ્વૈષ્ટ, પૃ. ૪૧.

૨ અંદ, વર્ગ ૧-૨.

દેવદ્વિગણિ ક્ષમાશ્રમણ

દૂષ્યગણિના શિષ્ય. ૧ પરંપરાનુસાર તેઓ 'નંદિમૂત્ર'ના કર્તા છે. ચોરનિર્ગાળ સ. ૯૮૦=ઈ. સ. ૪૫૪ (વિ. સં. ૫૧૦) અથવા ૯૯૩=ઈ. સ. ૪૬૭ (વિ. સં. ૫૨૩)માં તેમની અધ્યક્ષતા નીચે વલમીમાં એક પરિપદ મળી હતી અને તેમાં જૈન શ્રુતની છેવટની સંકલના કરવામાં આમો હતી. એમાં આર્ય સ્કન્દિલે તૈયાર કરેલી જૈન શ્રુતની માથુરો ઘાચના દેવર્ષિગણિએ મુદ્દય વાચના તરીકે સર્વ-સંમતિથી ચાલુ રાખી હતી, અને આર્ય નાગાર્જુનનો વલમી વાચનાના મુદ્દય પાઠભેદો 'વાયળંતરે' અથવા એવા અર્થની નોંધ સાથે સ્વીકાર્યા હતા. વલમી વાચનાના વિશેષ ભેદો ટીકાકારોએ 'નાગાર્જુનીયાસ્તુ પટન્તિ' એવા ટિપ્પણ સાથે ટાંચ્યા છે, એટલે અધ્યયન-અધ્યાપનમાં વલમી વાચનાનું મહત્ત્વ સ્વીકારવામાં આવતું હતું એ નિશ્ચિત છે. ૨ દેવર્ષિગણિએ જૈન શ્રુતની એક નવી વાચના તૈયાર કરી એમ ન કહેવાય, પણ તેમણે એક પૂર્વકાલોન વાચનાને સર્વમાન્ય બનાવવાનું તેમ જ ચોક્કી વાચનાના મુદ્દય પાઠભેદો સાચવી રાખવાનું મહત્ત્વનું કાર્ય કર્યું. વલ્લી

तमाम उपलब्ध आगमग्रन्थोने तेमना नेतृत्व नीचे एक चोक्रम पढनि अनुसार एक साये लिपिवद्ध करवामां आग्या ए पण जैन इतिहासमां एक घणा महत्वनो बनाव गणाय.

। 'नंदिसूत्र'ना प्रारंभमां देवर्षिगणिनी गुरुपरंपरा आपत्तामां आरी छे. ए प्रमाणे तेओ महावीरथी चरीसमा युगप्रधान आचार्य छे. ए पद्यावलि नीचे प्रमाणे छे : महावीर पछी आर्य सुधर्मा, जंजुस्वामी, प्रभवस्वामी, शम्यंभव, यशोभद्र, संभूतिविजय, भद्रबाहु, स्थूलभद्र, महागिरि, सुहस्ती, बलिस्सह, स्याति, श्यामार्य, शांडिन्य, समुद्र, मंगू, आर्य धर्म, भद्रगुप्त, वज्र, रक्षित, नंदिल, नागहन्ती, रघुतिनशत्र, ब्रह्मद्वीपक सिंह, स्कन्दिलाचार्य, हिमवंत, नागार्जुन, गोविन्द, भूतदिन्न, लौहित्य, दूम्यगणि, देवर्षिगणि.^१ 'कल्पसूत्र' अंतर्गत स्थविरावली अनुसार देवर्षिगणि महावीरथी ३२मा नहि, पण ३४मा पुरुष हता.^२ त्यां देवर्षिगणिनी गुरुपरंपरा नीचे मुजय आपेली छे—महावीर पछी सुधर्मा, जंजु, प्रभर, शम्यंभव, यशोभद्र, संभूतिविजय—भद्रबाहु, स्थूलभद्र, सुहस्ती, सुरिथत—सुप्रनिबुद्ध, इन्द्रदिन्न, दिन्न, सिंहगिरि, वज्र, रथ, पुष्यगिरि, फल्गुमित्र, धनगिरि, शिवभूति, भद्र, नक्षत्र, रत्न, नाग, जेहिल, विष्णु, कालक, संपलित—भद्र, वृद्ध, संधर्षाश्रित, हस्ती, धर्म, सिंह, धर्म, शांडिन्य, देवर्षि.

जुओ नागार्जुन, भट्टि आचार्य, मथुरा, बलभी

१ नम, पृ. ६५.

२ कस, पृ. ११८-१९; ककि, पृ. १२९-३२; कसू, ३७५-७८; ककौ, पृ. १५६; कही, पृ. ११३-१५; इत्यादि.

३ नैसू, स्थविरावली, भा. १-४१.

। ४ विविध पद्यावलीओमा प्राप्त देवर्षिगणिनी गुरुपरंपरानी तुलनामक खर्चा माटे जुओ मुनि—कल्याणविजयजीकृत 'वीरनिर्वाण सप्त ओर

જેન કાલગણના, પૃ. ૧૧૧ પી બાગઢ.

દેવિલામ્બુત

ડઝવિમીનો રાજા. એની કથા આ પ્રમાણે છે: પોતાના કેશમાં પલ્લિયા જોઈને તેણે રાગીની સાથે તાપસ તરીકે દીના લીધી હતી. રાણી પણ સમયે સગર્ભા હતી. યથાસમયે તેણે પુત્રીને જન્મ આપ્યો, પણ પ્રસૂતિ-કાળે તે મરણ પામી. પુત્રીને વીજી તાપસીઓ પડેલી. પડી સમય જતાં યુગ્મસ્થામાં આવેલી પુત્રીને જોઈને દેવિલામ્બુત મોહિત થયો અને તેને આશ્લેષ કરવા જતાં મોય ઉપર પડી ગયો. પોતાના દુર્વર્તનનું ફળ અહીં જ પ્રાપ્ત થયું છે, એમ સમજીને તેણે પુત્રી સામ્બીએને આપી અને પોને વિરક્ત થઈને સિદ્ધિમાં ગયો.^૧

૧ આચૂ, ઉત્તર ભાગ, પૃ ૨૦૨-૩.

દેવેન્દ્રસૂરિ

તપાગચ્છના સ્થાપક જગન્નંદ્રસૂરિના શિષ્ય અને પટધર. તેમણે ‘શ્રાદ્ધપ્રતિજ્ઞમણ સૂત્ર’ ઉપર ઘટ્ટિ લખી છે, જે ‘વૈદારુઢિ’ નામે પ્રસિદ્ધ છે.^૨

દેવેન્દ્રસૂરિ મંત્રી વસ્તુપાલના સમકાલીન હોઈ ઈ. સ. ના તેરમા શતકમાં વિવશાન હતા. સંમાતમાં તેમનું વ્યાખ્યાન સાંમલ્લનાર થોતાઓમાં વસ્તુપાલ પણ એક હતો. દેવેન્દ્રસૂરિ પણ પ્રાચીન કર્મગ્રન્થોનો ઉદ્ધાર કરીને ‘કર્મવિપાક,’ ‘કર્મસ્તવ,’ ‘વંધસ્વામિત્વ,’ ‘પડશીતિ’ અને ‘શતક’ નામે નવ્ય કર્મગ્રન્થો તથા તે ઉપરની સ્વોપજ ટીકાઓ રચી. આ સિવાય પણ વીજા કેટલાક ગ્રન્થો તેમણે રચેલા છે, જે પૈકી પ્રાકૃત ‘સુદર્શનાચરિત્ર’ના સહકર્તા તેમના શુરુમાર્દિ વિજયેન્દ્રસૂરિ હતા. દેવેન્દ્રસૂરિનું અવસાન સં. ૧૩૨૭=ઈ. સ. ૧૨૭૧માં થયું હતું.^૩

૧ વપ્, પૃ. ૧૬.

૨ જૈસાદ, પૃ. ૪૦૭-૮.

દ્રોણાચાર્ય

‘ઓપનિર્યુક્તિ’ ના ટાંકાકાર. નવાંગીકૃત્તિકાર અમયદેવમૂરિ-
કૃત ધૃત્તિઓનું સંશોધન દ્રોણાચાર્ય જેમાં મુદ્ય હતા એવી એક
પટિતપરિપદે ‘કર્યુ હતું.’ દ્રોણાચાર્ય પૂર્વાશ્રનમા ધૃત્રિય હતા તથા
અગદિલપાટના ચૌદ્રક્ય રાજા भीमदेव પહેલાના મામા હતા.^૧
તેમનો સમય વિક્રમના ૧૨મા શતકના પૂર્વાર્ધમાં અર્થાત્ ઈ. સ. ના
૧૧મા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં નિધિત છે. એમનું મુદ્ય પ્રવૃત્તિક્ષેત્ર
અગદિલપાટ હતું.^૨

૧ જુઓ અમયદેવમૂરિ.

૨ પ્રતાપાકાન્તરાજન્યચક્રચક્રેધરોવમ્ ।

શ્રીમોમભૂતિસ્તપ્રામવદ્ દુ શામનાર્દનઃ ॥

શાસ્ત્રશિક્ષાગુરોદ્રોણાચાર્યઃ સત્યાયુત્તમતઃ ।

અસ્તિ ક્ષાત્રકુલોત્પન્નો નરેન્દ્રસ્યાસ્ય માતુલ ॥

પ્રચ, ૧૮—છો. ૫-૬.

૩ જુઓ અગદિલપાટક.

દ્વારકા-દ્વારવતી

દ્વારકાના સ્થાન વિશે સાગર ચર્ચા માટે જુઓ પુગુ માં દ્વારકા.

સાહોપચોસ આર્ય દેશો પૈકી મુરખાટનો રાજધાની તરીકે દ્વારવતીનો
ઉલ્લેખ છે.^૧ આ નગરને નવ યોજન પહોળું અને ચાર યોજન લાંબું
વર્ણવવામાં આવેલું છે.^૨ એની આસપાસ પથ્થરનો પ્રાકાર હતો^૩ ।
દર્શાવતો ઉલ્લેખ વસ્તુરિચિતિનો સૂચક છે, જો કે અન્યથા એને સુવર્ણન
પ્રાકારવાળી વર્ણવી છે.^૪ એનાથી ઈશાનમાં રૈવતક નામે પર્વત હતો
એમાં નંદનવન, નામે ઉદ્યાન હતું અને ત્યાં સુરપ્રિય યક્ષ
આયતન હતું.^૫

જુદે જુદે પ્રસંગે અંધકૃષ્ણિ, કૃષ્ણ વાપુદેવ તથા બલદેવને
દ્વારકાના રાજા તરીકે વર્ણવેલા છે.^૬ બન્ની દ્વારકાના વિસ્થાપ

નિયાસીઓમાં સમુદ્રવિજય પ્રમુખ દશ દશારો, ચલદેવ પ્રમુખ પાંચ મહાવીરો, ઉપસેન પ્રમુખ સોઠ હજાર રાજાઓ, પ્રધુન્ન પ્રમુખ સાઢાણ કરોડ કુમારો, માંવ પ્રમુખ સાઠ હજાર હુદાંત પુરુષો, વીરસેન પ્રમુખ ઇકગ્રીસ હજાર વીર પુરુષો, રક્ષિમણી પ્રમુખ સોઠ હજાર દેવોઓ, અનેગસેના પ્રમુખ અનેક ગણિકાઓ^૧ તથા યોજા અનેક સાર્થકો આદિ હતા.^૨ આ ઉપરથી યાદવોની રાજવંશતિ વચ્ચી, લિચ્છવી આદની જેમ ગણસત્તાક હતી અને તેમાં અનેક યાદવ-વિશેષો રાજા નામ ધારણ કરી શક્તા હતા એમ અનુમાન થાય છે.^૩

પ્રતિવાનુદેવ જરાસંધના મયથી યાદવોનો સમૂહ મથુરાથી દારકા બાજ્યો હતો.^૪ દારકાના નાશ માટે આગમસાહિયમાં નીચે પ્રમાણે કથા આવવામાં આવે છે. યાદવકુમારોણ દારૂ પીને દ્વૈપાયન કૃષિને માર્યા હતા. આથી બાલતપ કરીને, દારવતીવિનાશનું નિદાન કરીને મરણ પામી દ્વૈપાયન અગ્નિકુમાર દેવ તરીકે રૂપાન્ન થયા હતા. અગ્નિકુમાર દારવતી બાઝીને મસ્મ કરી લીધી હતી. માત્ર ધલ્લરામ અને કૃષ્ણ એ જ જળ વચ્ચીને નીકળ્યા હતા.^૫

૧ પ્ર. પૃ. ૫૫; મુદ્રની, પૃ. ૧૨૩; શુદ્ધે, ભાગ ૩, પૃ. ૧૧૨-૧૪.

૨ શાપ, પૃ. ૧૧ તથા ૧૦૧; શુદ્ધ, પૃ. ૩૮-૪૧; ક્ષત્રિયો, ભાગ ૨, પૃ. ૨૫૧.

૩ પાપાનમયઃ પ્રાકારો વધા દ્વારિકાયામ્, શુદ્ધે, ભાગ ૨, પૃ. ૨૫૧.
૪ દા ત. દારવઈ નામ નગરી હત્યા...આમીયરવરવાનારાણા-
મણિપદ્મનકવિસીસકલોહિયા, શાપ, પૃ. ૧૧.

૫ અદ, પૃ. ૧, શુદ્ધ, પૃ. ૩૮-૪૧, શાપ, પૃ. ૧૧; બામ્, પૃ. ૩૫૬; ક્ષત્રિયો.

૬ દા ત. તત્થ જ દારવતીનયરીણ કલ્હે નામ વાસુદેવે રાયા પરિવર્તિ, અદ, પૃ. ૨.

૭ તત્થ જ દારવતીણ નયરીણ અધમવન્દી નામ રાયા પરિવર્તિ,
પ જ, પૃ. ૨.

ગોષ્ઠિમાં ભોજન વિનોદ કમગવાપૂર્વક ઉપદેશ આપોને તેની પાસે મૃગયા તથા યજ્ઞમાં પશુવધનો ત્યાગ કરા યો હતો.^૨

૧ આપ્ર, પૃ ૧૧૮

૨ એહ, પૃ. ૪૧. ધનપાલ તથા તેની કૃતિઓ માટે જુઓ 'જૈન ચાહિલ સસોધર,' ગદ ૨, અંક ૩ તથા જૈસાદ, પૃ ૨૦૦-૨૦૬

ધનમિત્ર

આ નિર્દેશી કથા નીચે પ્રમાણે છે : ઉજ્જયિનીના ધનમિત્ર નામે વળિકે પુત્ર ધૂનશર્મા સાથે દીક્ષા લીધી હતી. તેઓએ એક વાર મધ્યાહ્નકાળે વિહાર કર્યો હતો. ક્ષુદ્ધક (વાઙ્મસાધુ) ધનશર્મા તૃપાતુર થતાં પિતાએ માર્ગમાં આવતી એક નદીમાંથી પાણી પીવા કહ્યું ધનશર્માએ પાણીની અંજલિ ડુંધી કરી, પળ વિચાર કરીને પાણીને સન્નિત જાણીને ન પીધું અને પિપાસા પરીવહ સહન કરીને મરણ પામ્યો.^૩

૧ ઉચા, પૃ ૮૭; અને, પૃ ૧૨. આ સીમી કૃતિમા કથાનો કેટલોક ચમત્કારપૂર્ણ વિસ્તાર આપવામા આવ્યો છે.

ધન્વન્તરિ

દ્વારકામાં કૃષ્ણ વામુદેવના વે વૈષ્ણો હતા—ધન્વન્તરિ અને વૈતરણિ. એમાંનો ધન્વન્તરિ અભવ્ય—મુક્તિને અયોગ્ય હતો, ગ્યારે વૈતરણિ ભવ્ય—મુક્તિયોગ્ય હતો, ધન્વન્તરિ સાધુઓને સાતઘ ઔપધ બતાવતો, ગ્યારે વૈતરણિ પ્રામુક—નિર્દોષ ઔપધ સૂચવતો ધન્વન્તરિને જાનું કારણ રૂઢનામાં આવે ત્યારે તે કહેતો કે—‘મેં કંઈ શ્રમણોને માટે વૈશ્વકશાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યું નથી.’^૪

૧ આનૂ, પૂર્વ ભાગ, પૃ ૪૬-૬૧; આમ, પૃ ૪૬૧

ધર્મસાગર લપાલ્યાય

તપાગચ્છાચાર્ય હીરપ્રિયસૂરિના શિષ્ય. એમણે સં. ૧૬૨૮=ઈ. સ. ૧૫૭૨ માં રાજધન્યપુર—ગધનપુરમાં ‘કચ્છસૂત્ર’ ઉપર ‘કિરગા વલ્લ્હી’ નામે પ્રમણમૂલ ટીકા રચી હતી અમદાવાદનિવાસી સંઘવી

કુંઝરજીવે એ રીકાની સૈકાઓ પ્રતો સરસાવી હતી.^૧

૧ કઠિ, પ્રાસિત, પૃ. ૨૦૩-૪. ધર્મસાગરે વીજા પણ ઘણેક પ્રયો રચેલા છે એમની ચંદનપ્રસાદ શૈલીએ તત્કાલીન જિન સમાજમાં મોટો ચલમઝાટ મચાવ્યો હતો. એમની રચનાઓ માટે જુઓ જેસાઈ, પૃ ૫૮૨-૮૩.

ધ્રુવસેન

ધ્રુવસેન રાજાને પુત્રમરણથી થયેલો શોક શમાવવા માટે આનંદપુરમાં સમા સમક્ષ 'કન્ધમૂત્ર' વાંચવામાં આવ્યું હતું.^૧

જુઓ આનંદપુર

૧ કમ, પૃ ૧૧૮-૧૯, વસુ, પૃ. ૧૫-૧૬, ૩૭૫-૭૮; કઠિ, પૃ ૧, ૧૬, ૧૧૦; વરી, પૃ ૧૧૩-૧૫; વર્તો, પૃ. ૯.

નટપિટક

મરુકન્થથી ડજ્જયિનો જવાના માર્ગમાં આવેલું એક ગામ.

મરુકન્થથી એક આચાર્યે પોતાના વિજય નામે શિષ્યને ડજ્જયિની મોકલ્યો હતો, પણ માર્ગમાં કોઈ માંદા સાધુનો સારસાર માટે પૂને ડેરાવું પડ્યું હતું, અને એમ સમય વોતી જતાં તેણે નટપિટક (પ્રા. નટપિટક) ગામમાં નાગગૃહમાં ચાતુર્માસ કર્યો હતો.^૧

૧ આચૂ, ઉત્તર ભાગ, પૃ. ૨૦૯

નન્દન ઉદ્યાન

દ્વારકાના ર્દશાન સ્વૂળે રૈવતકનો પાસે આવેલું ઉદ્યાન.

જુઓ દ્વારકા, દ્વારવતી અને રૈવતક

નમોવાહન

મરુકન્થનો નમોવાહન રાજા કૌશલમુદ્ર હતો. પ્રતિષ્ઠાનો સાલગ્રાહન વલસમુદ્ર હતો દર વર્ષે સાલગ્રાહન રાજા મરુકન્થને ઘેરો ઘાલતો અને ર્દષાક્રાંતિ વેસે પડેલે પોતાના નગરમાં પાછો જતો. નમોગ્રાહન કોશલમુદ્ર હતા, પડેલે ઘેરા

વચ્ચતે જે કોઈ સાલવાહનના સૈનિકોના હાથ અથવા માથાં કાપી લાવે તેને હજારોનાં ઇનામ આપતો હતો. સાલવાહન પોતાના માગસોને પરાક્રમના બદલામાં કશું આપતો નહોતો: આથી તેનું સૈન્ય ક્ષીણ થતું અને તેને પ્રતિષ્ઠાન પાછા ફરવું પડતું. ઘોજે ઘરે ફરી પાછો તે સૈન્ય સાથે આગ્રીને ઘેરો ઘાલતો. આ પ્રમાણે સમય વીતતો હતો. એમ કરતાં યુક્તિથી વિજય મેળવવા માટે એક વાર સાલવાહનને તેના અમાયે કશું કે 'મારો અપરાધ થયો છે એમ જાહેર કરીને મને દેશવટો આપો.' સાલવાહને એમ કર્યું, ઇટલે મંત્રી મરુકચ્છ ગયો અને એક દેવકુલમાં રહ્યો. સાલવાહનનો એ નિર્વાસિત મંત્રી છે એ વાત સમય જતાં જાહેર થઈ. નમોવાહને માણસો મોકલોને એને બોલાવ્યો, પણ અચરે એ આવ્યો નહિ ત્યારે રાજા પોને ત્યાં આવ્યો અને પોતાના મંત્રી તરીકે એની નિમણૂક કરી. પછી મંત્રીએ નમોવાહનને સલાહ આપી કે 'પુણ્યથી ગમ્ય મળે છે, માટે બોજા ભર માટે પુણ્ય સચિત કરો.' પછી નમોવાહને એના કહેવા પ્રમાણે દેવકુલો અને ત્તૂપો, તટ્ટાપો અને વાવો બંધાવ્યાં તથા 'નમોવાહન સ્વાઈ' નામનો સ્વાઈ સોદારી. એમ ટ્રવ્ય વધારાઈ ગયું. ઇટલે મંત્રીએ પોતાના રાજા સાલવાહનને બોલાવ્યો. એક વારના કોશસમૃદ્ધ નમોવાહન પાસે હવે પોતાના માગસોને પ્રીતિદાન-રૂપે આપવા જીવું કંઈ નહોતું, આથી તેને નાતી જવું પડ્યું અને મરુકચ્છનો કવજો સાલવાહને લીધો.'

નમોવાહનનો રાણીનું નામ પદ્માવતી હતું. વજ્રમૂર્તિ આચાર્યની કવિ તરીકેની દયાતિથી આકર્ષાઈને એ આચાર્યને મળવા ગઈ હતી '

પશ્ચિમ ભારતનો સ્વદેશવર્ણીય શક-શવર નહવાન તે જ આ નમોવાહન (પ્રા. નહવાહન, નધવાહન) હોઈ શકે. એનો સમય ઈસવી સનના વીજા શતકના પૂર્વાર્ધમાં હોય એ સૌથી વધુ સંભવિત છે. એ સમયે મદ્રાસમાં સાલવાહન વંશના મીનમીપુત્ર શાનકર્ણિ

राज्य करतो हतो," ए ज आगमसाहित्यमां जेनो ' सातवाहन-सात-
वाहन ' एवो नामनिर्देश कयो छे ए संभवे. सातवाहनो अने पश्चिम
भारतना शक-क्षत्रपो वच्चे शत्रुघट चाली आवती हतो. ए इतिहास-
सिद्ध छे. शातकर्णिना उत्तराधिकारी धासिस्त्रीपुत्र पुञ्जमार्याना एंरु
लेखमां^१ शातकर्णिने माटे 'खखरात-यस-निरवसेस-करस सातवाहन-
कुल-यस-पतिथापन-करस' (=सं. क्षहरातवंश-निरवशेषकस्थ शात-
वाहनकुल्यशःप्रतिष्ठापनकरस्य) एवा शब्दो वापगीने एने क्षहरात-
वंशनी उच्छेद करनार तरीके वर्णन्यो छे ए घणुं सूचक छे.

जुओ सातवाहन, सालिवाहन

१ आचू, उत्तर भाग, पृ. २००-२०१.

२ जुओ घञ्जभूति आचार्य.

३ रायचौधरी, 'पोलिटिकल हिस्टरी ओफ अन्डियन्ट इन्डिया,'
पृ. २२१ थी आगळ.

४ 'सिलेक्ट इन्सक्रिप्शन्स,' न. ५८, टिप्पण १.

५ ए ज, न. ८३-८४.

६ ए ज, न. ८६.

नर्मदा

नर्मदा नदी. 'आवश्यक सूत्र'नी चूर्णिनी एक कथामां खो-
चरित्रविषयक एक प्राकृत श्लोकनी पूर्वार्ध नीचे प्रमाण छे :

दिया कागाण चीर्भेस रत्ति तरसि नमदं ।^१

'विशेषावश्यक भाष्य' उपरनी कोट्याचार्यनी वृत्तिमां नर्मदाना
पूरनी उल्लेख छे.^२

१ आचू, उत्तर भाग, पृ. ६१. एक सुप्रसिद्ध संस्कृत श्लोकार्ध-
"दिवा काकावाद् भीता रात्रौ तरति नर्मदाम्"-तु आ प्राकृत छे. अथवा
जनसमाजमां येही प्राकृत कहेवत उपरयी ज आ श्लोक बनववामां
आप्यो होय.

२ विद्यो, पृ. १७८

મુનિચન્દ્રના વચનથી સં. ૧૧૨૯-ઈ. સ. ૧૦૭૩ માં અણહિલ-
પાટકમાં દોહડિ શ્રેણીની વસતિમાં રહીને 'ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર' ઉપર
વૃત્તિ રચી.' ઇ. જ નગરમાં અને ઇ. જ વસતિનાં રહીને તેમણે સં
૧૧૪૧-ઈ. સ. ૧૦૮૫ માં પ્રાકૃત 'મહાવીરચરિત' રચ્યું હતું.^૧

નેમિચન્દ્રનું મૂરિપદની પ્રાપ્તિ પહેલાંનું નામ દેવેન્દ્રગગિ હતું.^૨

૧ ઉને, પ્રચલિત.

૨ ઉને, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૨

૩ જિરકો, પૃ. ૪૩; ઉને, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧.

નેમિનાથ

વાત્રીમમા તીર્થંકર. દશ દશારો પૈકી સૌથી મોટા સમુદ્રવિજય
અને તેમનો રાણી શિવાદેવીના પુત્ર. તેમના જન્મ પૂર્વે માતાએ ચક્રની
રિષ્ટ-સ્નમય નેમિ આકાશમાં જોઈ હતી, તેથી તેઓ 'અગ્નિનેમિ'
કહેવાયા.' કૃષ્ણે તેમનો વિવાહ ઉપસેન રાજાની પુત્રી રાજિમતી સાથે
નક્કી કર્યો હતો, પણ લગ્નમંડપમાં નોંતરેલા માણસોને માંસનો સ્વોરાક
આપવા માટે બાંધેલાં પશુઓનો આતંનાદ સાંભળીને નેમિનાથે વૈરાગ્ય
પામીને રૈવતક ઉદ્યાનમાં દીક્ષા લીધી હતી.^૩ યાદવકુળના અનેક
યુવાનોએ નેમિનાથ પાસે દીક્ષા લીધી હતી.^૪ નેમિનાથ ગિરનાર ઉપર
નિર્વાણ પામ્યા હતા.

ચોરીસ તીર્થંકરો પૈકી ઋષભદેવ, શાન્તિનાથ, પાર્શ્વનાથ,
નેમિનાથ અને મહાવીરનાં ચરિત્રો સાહિત્યિક દ્રષ્ટિએ સૌથી વધારે લોક
પ્રિય ગ્રંથો છે. આગમેતર સાહિત્યમાં નેમિનાથનાં સંસ્કૃત-પ્રાકૃત
ચરિત્રો, સ્તોત્રો, જામના જીવન વિશેનાં કાવ્યો વગેરે મઠીને કુટુંબેષ
કૃતિઓ ગણવામાં આવે છે.

३ अंश, वर्ग १-५

४ जिरको, पृ. २१६-१९

पत्तन

वेपारनुं केन्द्र होय एतुं नगर. पत्तन वे प्रकारनां होय छे: जलपत्तन अने स्थलपत्तन. ज्यां जलमार्गे माल आवे ते जलपत्तन अने स्थलमार्गे आवे ते स्थलपत्तन. जलपत्तनना उदाहरण सरोके द्वीप (दीव) अने काननद्वीपनां नाम अपाय छे, ज्यारे स्थलपत्तन तरकिं मथुरा अने आनंदपुर आपवामां आवे छे. केटलाक टीकाकागेए प्राकृत ‘पट्टण’ शब्दना ‘पट्टन’ अने ‘पत्तन’ एवां वे संस्कृत रूपो स्वीकारिने वेना जुदा अर्थ आप्या छे. जेम के ज्यां नौकाओ मारफत जबाय ते पट्टन अने ज्यां गाढांमां के घोडे वेसीने तेम ज नौका मारफत जबाय ते पत्तन^१.

कालक्रमे ‘पत्तन’ सामान्य नाममांथी विशेष नाम ब-युं. अने गुजरातनुं मध्यकालीन पाटनगर ‘अणहिलपत्तन’ मात्र ‘पत्तन’ एवां टंका नामे जाणीतुं थयुं. ‘कल्पसूत्र’नी ‘कौमुदी’ नामे टीकाना फर्ता शाश्वतिसागर पोते ए टीका ‘पत्तनपत्तन’मा^२-एटले के पाटन-नगरमां लखी होवानुं जणावे छे.

१ उवा, पृ. ६०५; आशी, पृ. ३५८; बृहभा, गा १०९०;
बृहते, भाग २, पृ. ३४२; बळी जुओ ज्ञापन, पृ. ५५, १४०.^३

२ जुओ भरकच्छ.

३ कळी, प्रशस्ति, ओ. ४.

पाण्डुमथुरा

जुओ मथुरा

पादलिताचार्य

एक प्रभावक आचार्य, जेमनुं नाम सौराष्ट्रना प्रसिद्ध जैन तीर्थ

પાદલિપુર-પાર્લાતાણા સાથે જોડાયેલું છે.

પાદલિપાચાર્ય પાટલિપુત્રમાં મુરુંડ રાજાના દરબારમાં હતા. એક વાર મુરુંડ રાજા ઉપર યસનોદ મીળવારું સૂતર, કાપીને સરસી કોરંભી લાકડી તથા મુંવાઝી મુદિત દાવડી મોકલી અને સાથે સંદેશો કહાવ્યો કે ‘સૂનનો અંત, લાકડીનો આદિમાગ અને સમુદગદનું દાર વતાવો.’ પણ આ કાર્ય કોઈ કરી શક્યું નહિ. છેવટે પાટલિપ્તે સૂન ક્તના પાળીમાં નાણ્યું, પટલે મીંગ ઓગઝી ગયું અને છેડા દેસાયા: લાકડી પણ પાળીમાં નાણી, પટલે મૂઝનો માગ મારે હોવાથી અંદર ઢૂંચ્યો અને દાવડી ઉપર લાસ હતી તે ગરમ પાળીમાં ચોઝીને ઉઘાડી.’

મુરુંડ રાજાની શિરોવેદના વૈયો મટાડી શક્યા નહોતા, તે પાદલિપાચાર્યે મંત્રશક્તિથી મટાટી હતી એવું કથાનક મળે છે.’

પાદલિપાચાર્ય યંત્રપ્રિયામાં પણ કુશલ હતા. તેમણે એક વાર રાજાની વહેનને ચરાવ મઝની યંત્રપ્રિયા બનાવી હતી. એ પ્રિયા ઉન્નેપનિમેષ કરતી હાથમાં પંચો લઈને ઊભેલી હતી.’

પાદલિપાચાર્યે ‘તરંગવતી’ નામનો એક નિષ્યાત પ્રાકૃત ધર્મે કથા રચી હતી, જેના ઉચ્છેદો આગમસાહિયમાં’ તેમજ અન્યત્ર અનેક સ્થલે પ્રાપ્ત થાય છે. મૂળ કથા તો સૈકાઓ પહેલાં નાશ પામી ગઈ છે, પણ પાદલિપત્રની પટ્ટી થયેલા પરંતુ જેનો ચોક્કસ મમય અનિધિત છે એવા આચાર્ય વીગમદ કે વીગમદના ગિય નેમિચંદ્રે ૧૯૦૦ પ્રાકૃત ગાથાઓમાં ફેરવો તેનો સંક્ષેપ માત્ર હાલમાં ઉપલબ્ધ છે.” પાદલિપાચાર્યે ‘વ્યોત્તિષ્કરંડક’ ઉપર ઘૃતિ લખી હતી એમ આગમ-સાહિત્યના મુપ્રસિદ્ધ ટીકાકાર આચાર્ય મહાપાત્રના કથન ઉપરથી સ્પષ્ટ છે.” આ ઘૃતિ નટ થઈ ગઈ હોવાનું માનવામાં આવતું હતું, પણ એની હસ્તલિપિન પ્રતિ પૂ. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ જેસલમેરના પ્રમ્થ-ભંડારમાંથી શોધી કાઢી છે.

પાદલિપ્તે દીક્ષા અને પ્રતિષ્ઠાવિધિ વિશે ' નિર્વાણકલિકા ' નામે જાણીતો ગ્રન્થ રચ્યો છે. આ ઉપરાંત ' પ્રભાવકચરિત 'ના ' પાદલિપ્ત-સૂરિચરિત 'મા તેમણે ' પ્રશ્નપ્રકાશ ' નામે વ્યોતિષગ્રન્થનું નિર્માણ કર્યું હોવાનો ઉલ્લેખ છે.^૧ ચૂર્ણિઓગા ' કાલજ્ઞાન ' નામે એક રચનાનું કર્તૃત્વ પણ પાદલિપ્ત ઉપર આરોપિત કરેલું છે.^૨ પાદલિપ્તની પ્રાકૃત ગાથાઓ હાલકૃત પ્રાકૃત સુમાધિતસપ્રહ ' ગાથાસનગતી 'મા ઉદ્ભૂત કરેલી છે.

' પ્રભાવકચરિત ' નોંધે છે કે પાદલિપ્તનાચાર્ય એક વાર તીર્થયાત્રા કરતા સૌરાષ્ટ્રમા ઢાકાપુરી (ઢાક)મા ગયા હતા. ત્યાં એમને સિદ્ધ નાગાર્જુનનો સમાગમ થયો પછી નાગાર્જુને પોતાના એ ગુરુના સ્મરણરૂપે શત્રુંજયની તલેટીમા પાદલિપ્તપુર નામનું નગર વસાવ્યું, શત્રુંજય ઉપર ' જિનચૈત્ય ' કરાવી ત્યાં મહાવીરની પ્રતિમા સ્થાપિત કરી અને ત્યાં જ પાદલિપ્તસૂરિની મૂર્તિ પણ સ્થાપિત કરી.^૩

પાદલિપ્તનાચાર્યનો સમય વિક્રમ સંવતની પ્રરંભિક શતાબ્દીઓમા નિશ્ચિત કરવામા અશક્યો છે.^૪ એમનું પરંપરાગત વિસ્તૃત ચરિત 'પ્રભાવકચરિત 'ના ' પાદલિપ્તસૂરિચરિત 'મા મળે છે.

૧ આલ્, પૂર્વ માગ, પૃ ૫૫૪, આમ, પૃ ૫૨૪-૨૫; નમ, પૃ ૧૬૨

૨ નિચૂ, માગ ૪, પૃ ૮૭૨, પિનિમ, પૃ ૧૪૧-૪૨ પિનિમ માં મુશ્કેળે પ્રતિષ્ઠાનપુરનો રાજા કહ્યો છે, એ મુદ્રણદોષ હોવો જોઈએ, કેમ કે એ જ કર્ણાએ રચેલી અન્ય વૃત્તિઓમાં સ્પષ્ટ રીતે પાદલિપ્તનું નામ ઉલ્લેખ છે (જુઓ ઉપર ટિપ્પણ ૧)

૩ શુકમા ગા ૮૯૧૫; શુકસે, માગ ૫, પૃ ૧૩૧૫-૧૬ આ પ્રકારનાં ' સ્ત્રીરૂપો ' યવનવિલય ' માં પુષ્કળ વન છે એમ અહીં ટીકાકાર નોંધે છે

૪ નિચૂ, માગ ૩, પૃ ૪૭૯, માગ ૫, પૃ ૧૦૨૯, વિજો, પૃ ૪૩૨, શુકમા, પૃ ૧૬૪-૧૬૫, શુકસે માગ ૨, પૃ ૭૨૨ માગ

૫, પૃ ૧૪૮૧; વ્યસ (૩૬૦ ૫ ઉપરની શ્રુતિ) પૃ ૬, આગમેતર સાહિત્યમાં 'તરંગવતી'ના ઉલ્લેખો માટે જુઓ 'નિર્વાણકલિકા,' પ્રસ્તાવના, પૃ ૧૫-૧૬

૫ આ સંક્ષેપનો જર્મન અનુવાદ પ્રો લ્યુમને કર્યો છે એના ગુજરાતી ભાષાન્તર માટે જુઓ 'જૈન સાહિત્ય સંશોધક,' મન્થ ૨

૬ x x જ્યોતિષ્કરણ્ડકમૂલટીકાયા ત્રીપાદલિપ્તસૂત્રિભિ. ૩૨, સૂત્રમ, પૃ ૭૩

તથા આસ્યૈવ જ્યોતિષ્કરણ્ડકસ્ય ટીકાકાર પાદલિપ્તસૂત્રિરાહ— અથ્વા ઉ સુતમાદયો અદ્વાવિવેચા જગાદ્વા સદ પવસત, જુગેતેણ સદ સમપ્પતિ " તિ । ઉલોકમ, પૃ ૫૨

૭ પ્રવ, ૫-જો ૨૪૭

૮ પ્રવ ગુજ. અનુવાદ, પ્રસ્તાવના, પૃ ૩૨, વટ્ટી જુઓ વ્યસ (મા ગા ૨૬૩ ઉપરની શ્રુતિ)-યથા પાદલિપ્તહતવિવરણ કાલજ્ઞને

૯ પ્રવ, ૫-જો ૨૪૭-૩૦૬

૧૦ 'નિર્વાણકલિકા' પ્રસ્તાવના, પૃ ૧૬

પાલક

ઉજ્જયિનીના પ્રધોત રાજાના બે પુત્રો હતા—પાલક અને ગોપાલક
પ્રમાથી મોવાલકે લીધો, પટ્ટે પાલક રાજા થયો અને બે પુત્રો
હતા—રાષ્ટ્રવર્ધન (રાઝવર્ધન) અને અવંતિવર્ધન તેમજ અવતિવર્ધનને
રાજપદે અને રાઝવર્ધનને યુરરાજપદે રક્ષાપીને પાલકે પણ રા
મોગવીને લીધો હતો^૧

'તિલોગાલી' પ્રકીર્ણકમાં જણાવ્યા પ્રમાણ—જે રાત્રિણ મગવા
મહાત્મી નિર્વાણ પામ્યા હતા તે જ રાત્રિણ અવંતિમાં પાલક રાજા
અધિષેક થયો હતો.^૨

જુઓ અવંતિવર્ધન

૧ આત્મ, વત્તર માગ, પૃ ૧૮૧, વટ્ટ, પૃ ૧૦ ૧૨

प्रद्योत]

२ ज खणि सिद्धिगओ बगहा तत्तकरी महावारा ।

त खणिमयंतीए अहिंसितो पालगो राया ॥

‘अभिधान-राजेन्द्र,’ भाग १, पृ. ४९४

प्रतिष्ठान

महाराष्ट्रमां गोदावरीने किनार आवेल्लं पैठण.

प्रतिष्ठान गोदावरी नदीना तट उपर आवेल्लं हतुं. त्यां सालवाहन राजा राज्य करतो हतो. एनो अमात्य खरक नामे हतो. सालवाहन दर वर्षे भरुकच्छ, ज्यां नभोगहन राज्य करतो हतो त्यां आक्रमण करतो हतो.^१

प्रतिष्ठानमां जैनोनी मोटो वस्ती होती तथा राजानुं वलण पण जैनधर्माने अनुकूल हतुं. आ नगरना संघ तथा राजाना अनुमोदनथी कालकाचार्ये पर्युगण भादरवा सुद पांचमने बदले चोथे प्रवर्ताव्युं हतुं^२ निर्युक्तिकार भट्टबाहुस्वामी अने तेमना भाई वराहमिहिर आ नगरना प्राक्षणेकुमारो होता.^३

१ बृकशे, भाग ६, पृ. १६४७

२ जुओ नभोगाहन

३ जुओ कालकाचार्य.

४ ‘अभिधान-राजेन्द्र,’ भाग ५, पृ. १३६९

प्रद्योत

उज्जयिनीनो राजा. ते उप स्वभावगो होवाथी चंडप्रद्योत तरीके ओळखातो हतो.

तेने आठ राणीओ होती, जेमांनी शिवादेवी वैशालीना राजा चेटकनी पुत्री होती बाने अंगारवती सुसुमारपुरना राजा धुंधुमारनी पुत्री होती. एना मंत्रीनुं नाम खंडकर्ण हतुं (जुओ खण्डकर्ण). शकुन्त नामे एनो एक अंय मंत्री पण हतो (जुओ शकुन्त). प्रद्योतना समयनुं

‘ઝંઝયિની ભારતનાં સૌથી સમૃદ્ધ નગરો પૈકી એક હતું એના સમયમાં ઝંઝયિનીમાં નવ કુત્રિકાપણ-ત્રિભુવનની સર્વ ધનુ જેમાં મઝે એના વસ્તુમંડારો હતા.’

પ્રચોતના જીવનનો ઘગો માગ પોતાના પડોશી રાજાઆ જે એના સાહુઓ થતા હતા એમની સાથે લડવામાં ગયો હતો. પડોશી રાજ્યો સાથેના આ કલ્હના પરંપરાગત વૃત્તાન્તો આગમસાહિત્યમાં મઝે છે:

એક વાર પ્રચોતે રાજગૃહ નગર ઘેર્યું. રાજગૃહના રાજા શ્રેણિકનો નંદા રાણીથી થયેલો પુત્ર અમયકુમાર જે એનો મંત્રી પણ હતો તેણે પ્રચોત આગ્યો તે પહેલાં એના રક્ષાગારનિવેશની જગ્યા જાણી લીધી હતી અને ત્યાં ઘણું ધન ઢટાંચું હતું. પછી પ્રચોતે આવીને પડાવ નાલ્યો એટલે અમયકુમારે કહેવાન્યું કે “તમારું આલું સૈન્ય મારા પિતાએ પોટી નાલ્યું છે; આ વાત ઉપર વિશ્વાસ ન પડતો હોય તો ડાવળીમા સોદાને જુઓ.” આ પ્રમાણે સોદતાં દ્રવ્ય નીકળ્યું, એટલે પ્રચોત ડહાને નાસી ગયો. પણ પાછલ્લથી વસ્તુસ્થિતિ જાણવામાં આવતાં પ્રચોતે અમયકુમાર ઉપર રોપે મારાઈ તેને કેદ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે એક ગણિકાને રાજગૃહ મોકલી અને સહાયક તરીકે બોલી કેટલોક ગણિકાઓ આપી. ગણિકાએ એક ધર્મપ્રેમી જૈન વિધવાનો વેશ ધારણ કર્યો. ચૈત્યપરિપાટીમાં સૌ અમયને ઘેર ગયાં ત્યાં તેણે ધર્મપ્રેમી અમયને પોતાને ઘેર જમવાનું નિમંત્રણ આપ્યું અને મોઝલીને મગપાન કરાવી, કેદ કરીને અવંતિ મેગો કર્યો. ત્યાં અમયકુમારે ચાતુર્યથી પ્રચોતને પ્રસન્ન કર્યો, એટલે પ્રચોતે એને છોડી મૂક્યો. પણ એ સમયે અમયકુમારે પ્રચોતને કહ્યું કે “તમે મને કષ્ટથી પકડી આપ્યો હતો, પણ હું તો તમે પોકારો પાડતા દશો અને અહીંથી તમને ઉપાડો જઈશ.” થોડા સમય પછી અમયકુમાર રાજગૃહથી વે ગણિકાઓ લઈને આગ્યો અને વેપારીને વેશે ઝંઝયિનીમાં રહેવા આગ્યો. તેણે

પોતાના ઇક દાસને ગાડાનો વેશ ધારણ કરાવ્યો હતો અને તેને પ્રથોત નામ આપ્યું હતું. અને દરરોજ ટાટલામાં બાધોને વૈદ્ય પાસે લઈ જવામાં આવતો ત્યારે તે 'હુ પ્રથોત છું' એવી બૂમો પાડતો હતો. હવે, પેલી વે ગણિકાઓ જે અમયકુમાર સાથે રહેતી હતી તેમના સૌ દર્યથી આકર્ષાઈને એમની કામના કરતો પ્રથોત સંકેત અનુસાર ત્યાં આવ્યો, એટલે તેને અમયકુમારની સૂચનાથી પકડી લેવામાં આવ્યો, અને 'હુ પ્રથોત છું' એવી બૂમો ને પાડતો રહ્યો અને એને ડાકિયીની વચ્ચેથી ટાટલામાં બાધોને ડાકી જવામાં આવ્યો. નગરજનોએ તેની બૂમો સાંભળીને માયુકે પેલા પ્રથોતનામધારી ગાડાને દરરોજની જેમ વૈદ્યને ત્યાં લઈ જવામાં આવે છે. રાજગૃહમાં શ્રેણિકે પ્રથોતનો યથા કરવાનો નિર્ધાર કર્યો, પણ અમયકુમારે તેને એમ કરતા અટકાવ્યો પાડીથી પ્રથોતને મુક્ત કરવામાં આવ્યો હતો.

સિંધુ-સૌથીરના રાજા ઉદાયન સાથે પણ પ્રથોતને યુદ્ધનો પ્રસંગ આવ્યો હતો. ઉદાયન પાસે જીવનસ્વામી મહાવીરની એક સુન્દર કાષ્ઠ પ્રતિમા હતી અને ઉદાયનની દેવદત્તા નામે એક કુન્નિયા દાસી એ પ્રતિમાનું સંગોપન કરતી હતી. પ્રતિમાને વંદન કરવા માટે ગાધારથી આવેલા એક શ્રાવકે આપેલી ગુટિકા લેવાથી એ દાસીની કાયા કાચન વર્ણી બની ગઈ હતી અને તે સુવર્ણગુલિકા તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. નલગિરિ દ્વારો ઉપર આવીને પ્રથોતે એ દાસીનું હરણ કર્યું હતું અને આ પ્રહરને કારણે પેલી કાષ્ઠપ્રતિમા પણ સાથે લીધી હતી. આ પંચ પડતા ઉદાયન દશ રાજાઓને સદાયમાં 'લર્ડન' ડાકિયીની ઉપર ચઢી આવ્યા અને પ્રથોતને પરાજિત કર્યો, પ્રથોત કેદ પકડાયો અને ઉદાયને એના કપાળ પર 'દાસીપતિ' શબ્દ અંકિત કર્યો. પ્રતિમાને લેવા માટે ઉદાયને ઘણો પ્રયાસ કર્યો, પણ એ તો એના સ્થાનેથી ચલિત થઈ નહિ. એટલે પ્રથોતને લઈને ઉદાયન પાછો સિંધુ-સૌથીર તરફ ચાલ્યો. માર્ગમાં ચાલતા પર્યુષણનો સમય આવ્યો અને તેમાં પ્રથોતે ઉપવાસ કરવાનો

સ્કન્દ અને રુદ્રને નમસ્કાર કર્યા લાગ્યા, ત્યારે આ બે વહેનો પોતાની જાતને સંયમમાં જોડી. છેવટે વહાણ માંથી ગયું અને બને જળીઓ કાલધર્મ પામી મોક્ષે ગઈ. સ્વર્ણસમુદ્રના અધિપતિ સુસ્થિત દેવે તેમનો મહિમા કર્યો ત્યાં દેવોચોત થયો, અને ત્યારથી પ્રમાસતીર્થ થયું.

મરત ચક્રવર્તીના દિગ્વિજયવર્ણનમાં પશ્ચિમમાં પ્રમાસતીર્થનો ઉલ્લેખ છે, 'વહત્કન્પસૂત્ર'નાં માધ્યે, પૂર્ણિ અને વૃત્તિમાં પ્રમાસ-તીર્થમાં યાત્રામા થતી સંલ્લહી-ઉજાળીનો નિર્દેશ છે.

૧ આશ્વ, ઉત્તર ભાગ, પૃ ૧૯૭.

૨ આમ, પૃ. ૨૩૦. વઢી જુઓ 'વસુદેવહિદી,' અનુવાદ, પૃ ૨૪૧

૩ વૃક્ષમા, મા. ૩૧૫૦, દૃષ્ટે, માગ ૩, પૃ. ૮૮૩-૮૪

પ્રિયમ્ન્યસૂરિ

'સુસ્થિત-સુપ્રતિવુદના શિષ્ય પ્રિયમ્ન્યસૂરિષ અજમેર પાસે આવેલા હર્ષપુરમાં પોતાના વિષાચમત્કારથી યજ્ઞમાં થતો પશુવધ અટકાવ્યો હતો.'

જુઓ અજમેર

૧ કલ્કિ, પૃ. ૧૬૯ વસુ, પૃ ૫૦૯-૧૦, શ્લોક, પૃ ૧૪૮-૪૯.

ફલહી

સોનારકના માલિક મહત્તે પરાજિત કરવા માટે ઉજયિનીવાસી અટ્ટળમલ્હે મરુફચ્છ પાસેના એક સેહતને તાલીમ આપી તૈયાર કર્યો હતો, જે ફલહી નામે પ્રસિદ્ધ થયો હતો

જુઓ અટ્ટળ

વન્નાસા

ઉત્તર ગુજરાતનો વનામ નદી

'વહત્ કન્પસૂત્ર'ના વૃત્તિકાર કહે છે કે કોઈ સ્થળે અતિ-

पूरथी पण धान्य पाके छे, जेम के बन्नासामां ज्यारे खूब पूर आवे
त्यारे ए पूरथी भावित थयेली क्षेत्रभूमिमां बीज बेरवासां आवे छे.'

१ वृक्षे, भाग २, पृ. ३८३.

बलभद्र

कृष्ण वासुदेवना मोटा भाई अने नवमा बलदेव. तेओ आयंत
स्वरूपमान हता. द्वारका नगरीनुं दहन थयुं त्यारे बन्ने भाईओ
जलदोथी त्यांथी नीकलीने दक्षिण तरफ जता हता त्यारे कौमुदारण्य-
मां कृष्णनुं मरण थयुं अने कृष्णना शरीरने अग्निसंस्कार करीने
बलभद्रे, दीक्षा लीधो. सुमुख, दुर्मुख, कृपदारक, निषद, दंड वगैरे
बलभद्रना पुत्रो हता.

बलभद्रनुं संपूर्ण चरित्र आगमसाहित्यमां नथी, पण निषद आदि,
तेमना बार पुत्रोए नेमिनाथ पासे दीक्षा लीधी हती तेनो वृत्तान्त^१ तथा
बलभद्रना जीवनना केटलाक प्रसंगो अने तेमने विशेषा उल्लेखो मळे
छे.^२ कृष्णनी जेम बलभद्रनुं चरित्र पण नेमिनाथचरित्र साये संरुद्धा,
येळुं छे^३ अने 'त्रिपष्टि'^४-अंतर्गत तथा त्रिविध लेखकोए रचेलं
'नेमिनाथचरित्रो'मा ते उपलब्ध थई शके.

१ जुधो कौमुदारण्य.

२ वृद्ध, तथा अर्द्ध, वर्ग ४

३ उदाहरण तरीके-उदा, पृ. ११७; मध, भा. ४९६-९७; कसु,
पृ. ३९९-४२४, ककि, पृ. १३७-४२; इत्यादि.

बलमित्र-भानुमित्र

भरुकच्छना राजकर्ताओ. तेओ बे भाईओ हता. तेमना भाणेज
बलमानुने कालकाचार्ये दीक्षा आपी होमने कारणे आचार्येने/भद्रकृष्ण^१
छोडीने प्रतिष्ठान चान्या जवुं पडयुं हतुं. एरु पंडिता एमाणे बलमित्र-
भानुमित्र कालकाचार्यना भाणेज हता.

एमने माटे जुओ कालकाचार्ये-२

बोधिक

एक अनाय जाति, जे छंटकाटे करी त्रास वर्तावती हती. आगम-
साहित्यमां बोधिकोने मालगोथी अभिन्न गण्य छे. जुओ मान्य-१

बन्नी जुओ रज्जयिनी, मथुरा

१०७

ब्रह्मदीप

आभीर देशमां कृष्णा अने बेणा नदीना संगम आगळ आवेलो
एक द्वीप. त्यां वसता पांचसो सापसोने आर्य वज्रना गामा आर्य-
समितसूरि ए प्रतिबोध पमाट्यो हतो. ए प्रतिबोध पामेला साधुओधी.
जैन साधुओनी ब्रह्मदीपक शास्त्रानो प्रारंभ थयो हतो. 'नंदिमूत्र'ना
प्रारंभ आपलो देवर्दिगणिनी गुरुपरंपरामां सिंहसूरिने 'ब्रह्मदीपक
सिंह' कथा छे.

१ आचू, पूर्व भाग, पृ. ५४३; आम, पृ. ५१५; कर्ण, पृ. १३२;
कषु, पृ. १३४; ककि, पृ. १०१; करी, पृ. १४२-१५०; नमू, पृ.
५१; विनिम, पृ. १४४.

२ जुओ देवर्दिगणि क्षमाश्रमण.

भट्टि आचार्य

दूष्यगणि श्रमाश्रमणना शिष्य भट्टि आचार्यना-मत- 'सूत्रवृत्तांग
सूत्र'नी चूर्णिमां टाकिलो छे. जैन परंपरा अनुसार, मूळ आगमोने
संकलित रूपे लिपिबद्ध करावनार देवर्दिगणि दूष्यगणिना शिष्य छे.
भट्टि आचार्य ए देवर्दिगणिनुं जीजुं नाम हर्तुं के तेमने मानार्थे भट्टि
(स. मर्त.) आचार्य एटले मुख्य आचार्य कहेकामां आवता 'हता के'
पठ्ठी भट्टि आचार्य दूष्यगणिना बीजा जेकोई शिष्य जेमने विशे
अथग सुधीमां कंई जाणरामां आयुं नथी मरनुं नाम हतो ए
निश्चितपणे नहेवुं मुक्कट छे.

नुप्रसिद्ध संस्कृत व्याकरणकाव्य 'रावणवध' जे सागान्य रीते 'भट्टिकाव्य' तरीके ओळखाय छे तेनो, कर्ता 'महानाक्षग महावैयाकरण स्वामिपुत्र भट्टि' बलभीनो हतो, पटले, वदमीमां भट्टि नाम प्रचलित हतु; अने देवर्द्धिगणिनो निवास पण बलभीमा हतो, पटले भट्टि ए देवर्द्धिगणिनुं अपर नाम हाय ए रुदाचित् संभवे छे.

१ अत्र रूपगणितमाश्रमणशिष्या भट्टिवाचार्या त्रवते... सूक्तचू, पृ १०५

२ नम, पृ. ६५. जुओ देवर्द्धिगणि क्षमाश्रमण.

भण्डीरवन

मथुरानी पासे आवेल्ले एक उद्यान. त्या भण्डीर यक्षनुं आर्यतन हतुं. लोको बळदगोडां जोडीने एनी यात्राए जाता.

जुओ कम्बल-सम्बल, मथुरा

भद्रगुप्ताचार्य

उज्जयिनीवासी एक आचार्य.

आर्य रक्षित दशपुरमा पाताना गुर तोसलिपुत्राचार्य पासे अगियार अंग अने जेटलो दृष्टिवाद तेमने अगगत हता तेदन्तो शीत्या. पछी उज्जयिनीमां दृष्टिवादाना जाना आर्य बज छे एम सांभळीने तेओ उज्जयिनी गया त्या भद्रगुप्त नामे एक बृद्ध आचार्यनी संलेखना प्रसंगे आर्य रक्षित निर्यामक तरीके रेखा अन तेमनी उत्तम शुश्रूषा करी. भद्रगुप्ताचार्य कोलधर्म पाभ्या पछी रक्षिते वज्रत्वामी पासे साढानव पूर्वोनो अभ्यास कर्यो पोताना अंनकाळे भद्रगुप्ताचार्य आर्य रक्षितने कळुं हतुं के "तमारे आर्य वज्रनी साथे रहेतुं नहि, कारण के जे तेमनी साथे रहेरो ते तेमनी साथे ज मरण पामरो." आधी आर्य रक्षिते वज्रत्वामीथी अलग रखा हता.

१ भावू, पूर्वभाग, पृ. ४०१-४; उने, पृ. २३; ककि, पृ. १००-१०३; करी, पृ. १४५.

મરુકચ્છ

‘મરુચ્છ’, ગુજરાતનું પ્રાચીન બંદર. આગમસાહિત્યના પ્રાચીનતર અંશોમાં મોટે ભાગે આ નગરનું ‘મરુકચ્છ’ નામ છે, ‘મૃગુકચ્છ’નો પ્રયોગ મુકાબલે પાછલ્લી સંસ્કૃત ટીકાઓમાં છે. ‘મરુચ્છ’ની વ્યુત્પત્તિ મરુકચ્છ ७ મરુઅચ્ચ ७ મરુચ્છ એ પ્રમાણે સાધી શકાય, જે ‘મૃગુ-’ રુચ્છ’માંથી શક્ય નથી, એ વસ્તુ પણ મૂળ નામ ‘મરુકચ્છ’ હોવાના પક્ષમાં છે.

કેટલેક સ્થળે મરુકચ્છને ‘દ્રોણમુલ’ કહ્યું છે. જલ અને સ્થલ એમ બંને માર્ગોએ વ્યાંથી જઈ શકાય તે દ્રોણમુલ. એના ઉદા-હરણમા તરીકે મરુકચ્છ અને તાપ્રલિસિનાં નામ આપવામાં આવે છે. વચ્ચે કેટલાક ટીકાકારોએ પ્રાકૃત ‘પટ્ટણ’ શબ્દના ‘પટ્ટન’ અને ‘પત્તન’ એવાં બે સંસ્કૃત રૂપો સ્વીકારીને વચ્ચેનાં જુદા અર્થો આપ્યા છે :^૩ વ્યાં નીકાઓ મારફત જવાય તે ‘પટ્ટન’, અને ડયાં ગાડાંમાં કે ઘોડે વેસીને તેમ જ ગૌકાઓ દ્વારા જવાય તે ‘પત્તન,’ જેમકે ‘મરુકચ્છ.’

‘આવશ્યકચૂર્ણિ’ (ઉત્તર ભાગ, પૃ. ૧૫૨-૫૩)માં એક સ્થળે ‘મરુકચ્છને’ ‘આહરણી’ અર્થાત્ ‘આહાર’ જેવું વહીવટી એકમ કહેલ છે (જુઓ સ્વેદ આહાર).

મરુકચ્છના ઈશાન સ્થળે કોરટક નામે ઉચાન હતું અને તેમાં મુનિ સુવ્રતસ્વામીનું ચૈત્ય હતું.^૪ મરુકચ્છમાં જૈનો તેમ જ બૌદ્ધોની મોટી વસ્તી હતી અને વચ્ચે વચ્ચે ઘણી વાર પરસ્પર સ્પર્ધા ચાલતી હતી.^૫ મરુકચ્છમાં જિનદેવ નામે જૈન આચાર્યે મંદંતમિત્ર અને કુણાલ નામે બે બૌદ્ધ સાધુઓ જેઓ બે માર્ગો હતા તેમને વાદમાં પરાજિત કર્યા હતા અને તે બે જણ ગોવિન્દાચાર્યની જેમ જિનદેવના શિષ્યો થયા હતા એવો પણ ઉલ્લેખ છે.^૬ મરુકચ્છની પાસે કુંડલમેષ્ટ નામે વ્યંતરનું,

સ્થાનક હતું અને એની યાત્રામાં આસપાસના પ્રદેશના ઘણા લોકો એકત્ર થઈને સંભળિ—ઝંજાળી કરતા હતા.”

વિક્રમ પૂર્વે પાંચમી શતાબ્દીમાં મરુકચ્છ સવંતિના રાજા પ્રઘોત અથવા ચંડપ્રઘોતના આધિપત્યમાં હતું. પ્રઘોતનો દૂત લોહજંઘ એક દિવસમાં પચોસ યોજનની સફર કરી શકતો હતો અને તે પ્રઘોતના હુકમો લઈને વારંવાર મરુકચ્છ-આવતો હતો આ પ્રમાણે નવા નવા હુકમો લાવતો અને વંધ કરવાને લોકોએ તેને એક વાર વિપર્ણિશ્રિત ભાણું આપ્યું હતું, પણ માર્ગમાં માનશુકન થતાં લોહજંઘે તે સ્વાધું નહોતું,

મરુકચ્છ અને ઝંજાળીની વચ્ચે સારો સંપર્ક હતો. મરુકચ્છમાંથી એક આચાર્ય પોતાના વિજય નામે શિષ્યને ઝંજાળીની મોકળ્યો હતો, પણ માર્ગમાં એક માંદા સાધુનો સારવાર માટે તેને રોકાઈ જવું પડ્યું હતું, અને એથી નટપિટક ગામમાં નાગગૃહમાં અને ચોમાસું માઝબું પડ્યું હતું.

મરુકચ્છમાં નમોવાહન રાજા રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે પ્રતિઘાનનો રાજા સાલવાહન એ નગર ઉપર દર વર્ષે આક્રમણ કરતો હતો.” કાલકાચાર્યના સમયમાં મરુકચ્છમાં વલમિત્ર અને માનુમિત્ર એ બે ભાઈઓ રાજ્ય કરતા હતા.” નમોવાહનના રાજ્યકાળમાં યજ્ઞમૂર્તિ નામે એક આચાર્ય મરુકચ્છમાં વસતા હતા. એ આચાર્યને ઉત્તમ કવિ તરીકે વર્ણવેલા છે.” અટ્ટળ મન્થતો સહાયક કલ્હરી મન્થ મરુકચ્છ પાસેના ગામનો એક સેદ્ધત હતો.”

ઉપર કહ્યું તેમ, મરુકચ્છ જઝ્ઝમાર્ગે તેમ જ રથઝમાર્ગે વેપારનું મોટું મથક હતું. મુલ્યત્વે આ દષ્ટિએ પ્રઘોત જેવા માઝવાના રાજાને મરુકચ્છ ઉપર આધિપત્ય જાઝવવાની જલ્લર લાગી હતી. મરુકચ્છના વેપારીઓ વિશે કેટલીક ક્રિયદન્તીઓ આગમતાહિત્યમાંથી મળે છે :

મરુકચ્છના કોઈ વેપારીએ ઝંજાળીનીના એક કુત્રિકાપ્રમમાંથી”

શ્રમણનો હું ઘાત કરીશ. પછી તે ગયો, અને તેણે વામુદેવનો પગ ઘાળથી વીંધાયેલો જોયો, ઘટ્ટે આવીને સાધુને સ્વમાન્યા અને કહ્યું, ' મેં આ પ્રમાણે ચિંતવ્યું હતું, માટે ક્ષમા કરો. '

આ કથાનક ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે કોસુંવારણ્ય^૧ કે ઝ્યાં જૈન પરંપરા અનુસાર, જરાકુમારનું ઘાળ પગમાં ઘાળનાથી કૃષ્ણ વાસુદેવે દેહયાગ કર્યો ત્યાં પગમાં મહ્લી-ઘાળના ઘા હોય પણ પ્રકારની વાસુદેવની મૂર્તિ હશે. જે મન્દિરમાં આવી મૂર્તિ હશે તે મહ્લીગૃહ તરીકે ઓળખાતું હશે.

બ્રાહ્મણ પરંપરા અનુસાર, શ્રીકૃષ્ણનો દેહોત્સર્ગ પ્રમાણમાં થયો હતો. ઝ્યાં કૃષ્ણને ઘાળ વાંચ્યું હતું તે જગ્યા ત્યાં માલકું (મહ્લકેશ્વર) તરીકે ઓળખાતી છે તથા સમુદ્રકિન્નરે ઝ્યાં તેમનું અવસાન થયું હતું ત્યાં દેહોત્સર્ગનું તીર્થ છે.

૧ નિચૂ, (ભા. ગા. ૨૩૩૦ ની ચૂર્ણ), ભાગ ૩, પૃ. ૪૭૧

૨ જુઓ કોસુંવારણ્ય

મિહિમાલ

જુઓ શ્રીમાલ

મૂલેશ્વર

એક વ્યંતર. ગુજ. ' મૂલેશ્વર. '

આનંદપુરના એક દરિદ્ર બ્રાહ્મણે મૂલેશ્વર (પ્રા. મૂલિસર) ના ઉપાસના કરી હતી. વ્યંતરે તેને કચ્છમાં ઝ્યાં આમીરો આવક દત્તા ત્યાં મોકલ્યો હતો. '

જૈન શાસ્ત્રોમાં ઘણો વાર શિવ, મદ્વા આદિ બ્રાહ્મણ દેવોને વ્યંતર અથવા વાનમંતર તરીકે વર્ણવેલા હોય છે; ઘટ્ટે અહીં મૂલેશ્વર વ્યંતર વડે મૂલેશ્વર મદ્વાદેવ ઉદિષ્ટ છે એમ અનુમાન કરવું ઘણું પડતું નથી. મૂલેશ્વરનાં મન્દિરો ગુજરાતમાં છે તથા ફેડર તરફના બ્રાહ્મણોમાં

भूलेश्वर त्रिशेप नाम पण होय छे. अहाँ, 'आवश्यकचूर्णि' मां 'भूलिस्तर' नो उल्लेख छे, एटले ए नाम ओझमां ओलुं बाठमा सैका जेटलुं जूनुं छे. यन्त्री प्रस्तुत उल्लेख एम सूचये छे के आनन्दपुरमां 'भूलिस्तर' नुं मन्दिर होवुं जोईए

प्राकृत 'भुल'—'भूल' (गुज. 'भूल') अने 'भोल' (गुज. 'भोळो') ए देश्य शब्दो लागे छे. जो के केटलाक एनो संबंध सं. भद्र७प्रा. भल७गुज. भलो इत्यादि साथे जोडे छे. आ शब्दोने तेम ज 'भूलिस्तर' शब्दमांना 'भूल' अंगने महादेवना अर्थमां वपराता 'भोळानाथ,' 'भोळा शंभु' जेवा प्रयोगो साथे वाग्यापारगत संबंध हरो एवो स्वाभाविक कल्पना भाय छे.

१ कच्छे आभीराणि सट्ठाणि, आणंदपुरतो धिज्जातिओ दरिदो भूलिस्तर उववासे ठितो, वर मगति, चालवेज्जहन भत्तमुष पेहि, चागनंतरेण भगति—कच्छे सावणाणि भज्जवतियाणि ताण भत्त करेहि ।
आचू, उत्तर भाग, पृ. २९१

भूततडाग

भरुकच्छथी बार योजन उत्तरे आवेलुं एक तडाव.

ए विशेषुं परंपरापत कथानक आ प्रमाणे छे : भरुकच्छना एक पणिके उज्जयिनीना कुत्रिकापणमांथी एक मृत खरीयो हतो. ए मृत एवो हतो के एने सतत काम आपवामां न आवे तो खरीदनारने मारी गले. वणिके जे काम सोयुं ते वधुं मृते क्षण वारमां करी दीधुं. आथी छेवटे वणिके एने एक स्तम उपर चढवा ऊतरवानुं काम सोयुं. मृते पोतानो पराजय स्वीकारी लोपो अने पराजयनुं कैईक बिहन्न मूकनानी इच्छा व्यक्त करिने कछुं के 'घोडा उपर सवारो करिने चालतां ज्यां तुं पालुं दाळीने जोईश त्यां हुं एक तडाव बांधीश.' वणिके बार योजन जईने पालुं दाळीने जोयुं अने त्यां मृते एक तडाव बांधुं, जे भूततडाग नामथी प्रसिद्ध थयुं.

આ કથાનકના કાષ્પનિક અંશો ન સ્વીકારીએ, તો પણ મરુ-
દગ્ધનો, ઉત્તરે વારેક યોજન દૂર આવેલું એક તઢાવ લોકશ્રુતિમાં
ભૂતતઢાગ નામે જાણીતું હતું એટલી વસ્તુ તો નિશ્ચિત છે.

જુઓ કુત્રિકાપણ

૧ વૃકમા, ગા. ૪૨૨૮-૨૯; વૃકશે, ભાગ ૪, પૃ ૧૧૪૧-૪૬

મૃગુકચ્છ

જુઓ મરુકચ્છ

મંગૂ આર્ય

એક પ્રાચીન આચાર્ય. તેઓ આર્ય સમુદ્રનો સાથે વિહાર કરતા
સંપારકમાં ગયા હતા. તેમનું શરીરસ્વાસ્થ્ય સારું હતું, ઝ્યારે આર્ય
સમુદ્ર દુર્બલ હતા. વઝી આર્ય મંગૂ આચાર્યેં બહુશ્રુત, ઘણા શિષ્યોના
પરિવારવાલા તથા ઉચ્ચતરવિહારી હતા. તેઓ એક વાર મથુરા ગયા હતા.
ત્યાંના શ્રાવકો નગ્ગોજ દૂધ, દહીં, ઘી અને મોઝવાઝો સ્થોરાક વહોરાવતા
હતા. મોજા સાધુઓ ત્યાંથી ચાન્ધ્યા ગયા, પણ આર્ય મંગૂએ
જિહ્વારસના લોમથી વિહાર ન કર્યો. શ્યામણ્યનો વિરાધના કરીને તે
મરણ પામ્યા અને નગરની નિર્ધમના-નીકમા વ્યંનર થયા. પછી કોઈ
સાધુ ત્યાંથી પસાર થાય એટલે એ વ્યંતર પ્રતિમામાં પ્રવેજીને મોટી
જીમ છાંંધી કરતો, અને સાધુઓ પૂછે ત્યારે કહેતા કે 'હું જિહ્વા-
વોપથી વ્યંતર થયો છું અને તમારા પ્રતિવોધ માટે આવ્યો છું. માટે
મારા જેવું વર્તન તમે કરશો નહિ' વઝી મોજો એક મત એવો છે કે
ઝ્યારે સાધુઓ જમવા વેસતા ત્યારે સાધુઓની સામે તે પોતાનો
અલંકારસ્થિતિ હાથ લંબાવતો, અને ઝ્યારે પૂછવામાં આવે ત્યારે ઉપર
પ્રમાણે કહેતો.

'નંદિસૂત્ર'ની સ્થવિરાવલીમાં આર્ય સમુદ્રનો પછી આર્ય મંગૂને
વંદન કર્યા છે, એટલે આર્ય મંગૂ આર્ય સમુદ્રના શિષ્ય સંભવે છે."

પ્રસ્તુત સ્થાનિગવલીમાં આર્ય મંગૂને સ્વૂવ આદરપૂર્વક પ્રણામ કરેલાં છે, જ્યારે ઉપર્યુક્ત કથાનકનો ધ્વનિ ઇથી ઊઠ્યો જ છે. આથી એક જ નામવાળાં વે જુદા જુદા આચાર્યોનો પછીના સમયમાં થયેલા ધર્મિકારો અને ટીકાકારો સંભગ કર્યો હશે એમ અનુમાન થાય છે.*

૧ વ્યમ (ઉદ્દે ૬ ઉપરની વૃત્તિ), પૃ ૪૪. જુઓ સમુદ્ર આર્ય.

૨ નિચૂ, ભાગ ૩; પૃ ૬૫૦-૫૧; વળી જુઓ બાપૂ, ઉત્તર ભાગ, પૃ. ૮૦; વ્યમ, પૃ. ૪૪; આપ્ર, પૃ. ૧૯૨.

૩ તિસમુદ્રાચાર્યકિર્તિ લીલસમુદ્રેષુ ગદિયપેવાલ ।

વદે અજ્ઞસમુદ્ર અવ્યુભિયસમુદ્રગીર ॥૨૭॥

ભગવ કરમં દ્વરમં પમાવગ જાનદસણગુણાણ ।

વદામિ અજ્ઞમથુ સુવમાગરપારગ ધીર ॥૨૮॥

નસૂ, પૃ ૪૯-૫૦

૪ ' શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણ સૂત્ર 'ના વે ટીકાકારો ડવેન્દ્રસૂરિ (વઢ, પૃ ૧૨) અને રત્નશેષરસૂરિ (આપ્ર, પૃ ૧૯૦) આ રસપદ્ધિની વાત કરતા ' મથુરા-મગૂ ' આચાર્યનો ઉલ્લેખ કરે છે ત છ સોપારકવાળા મેગૂથી ભિન્નતા દર્શાવવા માટે હશે *

મણિપ્રભ

ઉજ્જયિનીના રાજા પાલકના પુત્ર રાઘ્વર્ધન (રાઝ્યર્ધન) નો નાનો પુત્ર, જે પાલકથી કૌશાલીનો રાજા થયો હતો. પાલકના મોટા પુત્ર અવન્તિવર્ધને પોતાના ભાઈની જાતે વશ કરવા માટે ભાઈને મારી નાખ્યો હતો.* આથી તેના ભાઈની સ્ત્રી ધાર્મિણી પોતાનું શીલ વચાવવા માટે એક સાર્થની સાથે કૌશાલી જાતી ગઈ હતી એ વસ્તુને એ સગમાં હતી. કૌશાલીમા રાજાની યાનજલામા રહેતી સાધ્વીઓ પાસે તેને ટીકા લીધી, પણ પોતાના મર્મની વાત કરી નહિ પણ પાલકથી એ વાતની સ્વર પડતા એને ગુન રાખનામા આવી અને એને પુત્રનો જન્મ થતાં નામમુદ્રાથી અંકિત કરીને રાજાના આગળમાં મૂકી દેવામાં આવ્યો. એ પુત્ર તે મણિપ્રભ. કૌશાલીની રાજા અજિતસેન પણ અપુત્ર હતો,

તેથી તેણે મણિપ્રભને પુત્ર તરીકે સ્વીકાર્યો. પુત્રપ્રેમને છાંયે ધારિણીએ અજિતમેનનાં રાણી સાથે મૈત્રી કરી. કાઠું કરી અજિતસેનની પટ્ટી મણિપ્રભ ગાદી ઉપર આવ્યો. ૫ સમયે તેનો સગો ભાઈ અગ્નિસેન જે અગ્નિવર્ધનની પટ્ટા ઉજ્જયિનીની ગાદીએ બેઠો હતો તે કૌશાંચી ઉપર ચઢી આવ્યો, અને બન્ને ભાઈઓ વચ્ચે યુદ્ધ થવાની તૈયારી હતી ત્યાં માતા ધારિણીએ બન્ને પાસે જઈને તેમનો સાચો વૃત્તાન્ત કહી સંમજાવ્યો, અને યુદ્ધ રહેવા દઈને બન્ને ઉત્સાહપૂર્વક નગરીમા પ્રવેશ્યા.^૩

૧ જુઓ અવન્તિવર્ધન.

૨ જુઓ અવન્તિવર્ધન.

૩ આવૃ, ઉત્તર ભાગ, પૃ. ૧૮૧-૧૦; વઢ, પૃ ૧૦-૧૨

મંડન સૂત્રધાર

સૂત્રધાર મંડનકૃત 'વાસ્તુસાર' માધી કેટલાક શ્લોકો 'જંબુદ્વીપ-પ્રજ્ઞા' ઉપરની શાન્તિચન્દ્રની વૃત્તિમા ઉદ્ધૃત થયેલા છે. મંડન એ નામ મધ્યકાલમા ગુજરાત-રાજસ્થાન અને માલવામાં વ્યાપક વિશેષ-નામ 'માડળ' નું સંસ્કૃતીકરણ છે.

મંડન મેવાડના રાજા કુંભકર્ણ-કુંભારાણા (ઈ. સ. નો ૧૫ મો સદી) નો આશ્રિત હતો. 'નૃપમંડન' આદિ શિષ્ય અને વાસ્તુશાસ્ત્રના સંલ્યાવધ પ્રત્યો તેણે રચેલા છે.

નિકમના પંદરમા શતકના અંતમાં અને સોઝમાના પ્રારંભમાં અર્થાત્ ૬મી પંદરમા શતકમાં 'અલંકારમંડન', 'કાવ્યમંડન', 'ચંપૂમંડન', 'કાવ્યમનોહર' આદિ ગ્રન્થો લક્ષનાર મંત્રી મંડન અથવા માડળ માલવામાં આવેલા મંડપદુર્ગ (માંડુ) નો શ્રોમાત્રી વર્ણિક હોઈ સૂત્રધાર મંડનથી મિત્ર છે.^૩

૧ એતસવાદનાય સૂત્રધારમંડનકૃતવાસ્તુસારોક્તિરપિ તિર્યગે
યયા-“ ચતુષ્પટ્યા પદેર્વાસ્તુ પુરે રાજગૃહેડચેદત્ત । એકાદીત્યા ગૃહે ભાગ
શત પ્રાસાદમંડપે ॥ ” इत्यादि १३ श्लोक टीकाया છે. જપ્રશા, પૃ ૨૦૮.

૧ જુઓ 'દેવતામૂર્તિ પ્રકરણ અને રૂપમંડન,' પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧-૪

૩ જુઓ દેમચન્દ્રાચાર્ય સમા પ્રસન્નિત 'મદનમન્થનપ્રહ્લ'

ઘણિક

ઘેણતટ નગરનો એક ચોર, જે દિવસે તૂનારાનો ધંધો કરતો અને રાત્રે ચોરી કરતો. એ જ નગરના રાજા મૂલદેવના હાથે તે પકડાઈ ગયો હતો.

જુઓ મૂલદેવ

મત્સ્યદેશ

૨૫॥ આર્ય દેશો પૈકી એક. એનું પાટનગર વૈરાટ નગરમાં હતું.^૧

મત્સ્ય દેશમાં જયપુર રાજ્યનો કેટલોક ભાગ તથા અન્વર રાજ્ય આવી જાય છે.^૨

૧ સૂક્ષ્મી, પૃ. ૧૨૩; ષ્કરે, ભાગ ૩, પૃ. ૯૧૨-૧૪

૨ જ્યોત્ષિ, પૃ ૧૨૮-૨૯

મથુરા

૨૫॥ આર્ય દેશો પૈકી શૂરસેના જનપદની રાજધાની.^૧ મથુરા નગરો ઘણી પ્રાચીન છે, અને તેથી એને 'ચિરકાલ-પ્રતિષ્ઠિત'^૨ કહેવામાં આવી છે અને ત્યાંના સ્તૂપને 'દેવનિર્મિત' કહ્યો છે.^૩ મથુરાનું વીજું નામ ઇન્દ્રપુર હતું.^૪

પ્રાચીન ભારતના મહત્વના સાર્થમાર્ગો ઉપર આવેલું હોઈ મથુરા એક મહત્વનું વેપારી કેન્દ્ર ('પત્તન') હતું, એથી એ 'સ્થલપત્તન' તરીકે વર્ણવાયું છે.^૫

મથુરામાં મંડીર ઉદ્યાનમાં સુદર્શન ચક્રનું આગતન હતું.^૬ કેટલોક સ્થલે ચક્રનું નામ પણ મંડીર ચક્ર આપેલું છે.^૭ લોકો માટે અસાધ્યર્વક મંડીર ચક્રની યાત્રામાં ગાઢાં જોડીને જતા.

જૈન શ્રુતની વીંઝી વાચના મથુરામાં કરી” અને એને દેવધર્મિણિ ક્રમા-
શ્રમણે પોતાની હેલટના શ્રુતસંકલનામા મુજબ વાચના તરીકે મર્મમંત
રોતે સ્વીકારી, ૫ વસ્તુ જૈન ઇતિહાસમા ઘણા મહત્વની છે, અને માથુરી
વાચના માટે મુનિ ‘કન્યાગવિજયજોષ્ નિધિન કોઠો સમય” (કૈ-
નિર્ગોં સં. ૮૨૭ થી ૮૪૦=ઈ. મ. ૩૦૧ થી ૩૧૪) માં
રાખીએ તા, એવું વિધાન નિ સંદેહ થઈ શકે ન ચોથી શતાબ્દીમા મથુરા
જૈન ધર્મનું એવું મોટું કેન્દ્ર હતું, જેની વગવગ પશ્ચિમ ભારતનું વલમી
જ કરી શકે એમ હતું.

મગધના મહાગીર મથુરામા આવ્યા હતા એવો એક ઉલ્લેખ
‘વિષાક સૂત્ર’મા છે “આર્ય મંગૂ” અને આર્ય રક્ષિત જેના આવાશોએ
મથુરામા વિહાર કર્યો હતો. આર્ય રક્ષિત મથુરામા મૂતગુપ્તા નામના
વ્યતરગહ-યશાવત્તનમાં રહ્યા હતા “ ‘આપત્યક સૂત્ર’નો ચૂર્ગિમા
એક સ્થાને મથુરાને ‘પાલંડિગમ’ (સં. પાપાલિગમ) કહ્યું છે, “ એ
વતારે છે કે એમા બૌદ્ધો અને અ ય સંપ્રદાયના અનુયાયીઓની વસ્તો
સારા પ્રમાણમા હતો.

મથુરાને લગતા કટલાક પ્રકીર્ણ ઉલ્લેખો મળે છે, જેમ કે
‘દેવતાપૂજનમા ઉપયોગા ગ્રંથાનુ એક વામણ મથુરામા ‘ચંદ્રાલક’
તરીકે સુપરિચિત છે “ પર્ના અને પુત્રને ઘેર મૂકાને દેશાવરમાં ખરતા
મથુરાના ઘણિઓની સ્ફટીક કથાઓ ટીકા-ચૂર્ગિઓમા છે.” ઉત્તર
મથુરાના ઘણિક વપાર અર્થે દક્ષિણમથુરા (મદુરા) પણ જાય છે “
અપાયવાટ્યા ક્ષેત્રનો ત્યાગ કરવા સવધમા, જગસધના ઉપદ્રવને કારણ
દશાદોષ મથુરાનો ત્યાગ કર્યો હતો એ ઉદાહરણ અપાય છે “ આ
ઉપરાંત મથુરાના અનેક પ્રાર્થનિક ઉલ્લેખો આગમસાહિત્યમા છે, “
એ આ પ્રાચીન નગરીનું તાલણ અને બૌદ્ધની જેમ જૈન ઇતિહાસમા પણ
જે અસંખ્યારણ મંદિર છે એ વતારે છે.

૧ મૃકુતી, પૃ. ૧૨૩; શુક્રો, માગ ૩, પૃ. ૧૧૨-૧૪

૨ ચિરકાલવદ્વિથાપ મથુરાપ... હતા, પૃ. ૧૨૫

૩ હુઓ ટિ. ૧૨.

૪ હુઓ હન્દ્રપુર.

૫ હતા, પૃ. ૬૦૫; આશી, પૃ. ૨૫૮

૬ મથુરા નામ ગયરી, મરીરે હજમાને, મુદંતમે વવલે,
વિસ્મ, પૃ. ૭૦

૭ હુઓ મપ્દીર ચશ.

૮ થામ, પૃ. ૫૫૫

૯ હુઓ ટિ. ૧૧

૧૦ હુઓ સ્વેદ આદાર

૧૧ અરહંત પદ્માપ મથુરાનયરીપ મગલાઈ તુ ।

મેહેસુ ચન્દ્રેસુ ય છન્નહર્ગમઅદ્દેસુ ॥ (મા. મા. ૧૭૭૬)

મથુરાનગર્યાં મહે કૃતે મજ્જાનિમિત્તમુત્તરજ્ઞેષુ પ્રથમમર્હપ્રતિમા,
અરિષ્ઠાપ્યન્તે, અન્યથા સદ્ ગૃહં પતતિ । તાનિ મજ્જાલચૈત્યાનિ । તાનિ ચ
તાર્યાં નગર્યાં મેહેષુ ચત્રેષુ ચ ભવન્તિ । ન કેવલં તસ્યામેત કિન્તુ
તસ્પરીપ્રતિવદ્ધા યે ષળવતિસધ્યાઘ્રા પ્રમાદ્વાસ્તિત્વપિ ભવન્તિ । રહોત્તગ-
પયાનાં પ્રામશ્ય પ્રમાદ્દં ઇતિ સદ્ધા । બાહ ચ ચૂર્ગિકૃત્-પ્રામદ્દેસુ સિ
દેવમણિટી, છન્નહર્ગમેસુ સિ મણિય દ્વોઃ, હતરાવદ્ધાણં એવા મણિઃ સિ ।
શુક્રો, માગ ૨, પૃ. ૫૨૪. હતરાવદ્ધા પ્રામને પ્રમાર્થ કહેવાની રૂઢિ છે,
એવો આર્માનો નિર્દેશ નોંધવાય છે.

૧૨ નિષ્, માગ ૩, પૃ. ૫૧૦; શુક્રો, માગ ૬, ૧૬૫૬; વ્યમ,
માગ ૪, પેટા વિ. ૧, પૃ. ૪૩

૧૩ વ્યના તથા વ્યન (અર્થ ૫), પૃ. ૮

૧૪ નિષ્, માગ ૩, પૃ. ૫૧૦; શુક્રો, માગ ૬, પૃ. ૧૬૫૬;
વ્યમ, માગ ૪, પેટા વિ. ૧, પૃ. ૪૩. 'બોધિક' જાતિનો ઉલ્લેખ
'મજ્જામારત' અને 'રામાયણ' માં 'બોધ' સ્તરીકે છે. હુઓ વિમલત્વજ
લો-કૃત 'દ્વાદશવદ્ધન લેખકાદ્દેવદ્ધા', પૃ ૩૧૭. જૈન આગમકાલિયમાં
'બોધિક' ને 'માલવ' થી અન્નિત મળેલા છે; હુઓ માલવ.

૧૫ કુસુમપુરોષ્પે વીજે મથુરાયા નાહુરુ સમુદ્રપતિ ।

ચત્રૈવ તસ્ય વીજં તત્રૈવોપચતે પ્રસવ ॥

સૂત્રી, પૃ. ૩૭૯-૮૦, સૂક્ષ્મી, પૃ ૩૧૦

૧૬ નચૂ, પૃ. ૮; નમ, પૃ ૫૧; ડ્યોકમ, પૃ ૪૧; હાથાદિ.
યક્ષી જુઓ દેવદિગણિ ક્ષમાશ્રમણ.

૧૭ 'વીરનિર્ગંગ સવન્ ભૌર જૈન વાલ્મજના', પૃ ૧૦૬

૧૮ જુઓ જૈન, 'સાદક ફત એન્ડયન્ટ ઇન્ડિયા,' પૃ. ૩૦૧

૧૯ જુઓ મ યુ આર્ય.

૨૦ આચૂ, પૂર્વ ભાગ, પૃ ૪૧૧; ભામ, પૃ ૪૦૦

૨૧ આચૂ, પૂર્વ ભાગ, પૃ ૧૬૩

૨૨ સૂક્ષ્મી, પૃ. ૧૧૮

૨૩ આચૂ, ઉત્તર ભાગ, પૃ. ૨૮૭, વ્યન, ભાગ ૪, પેટા વિ
૧, પૃ. ૪૭

૨૪ આચૂ, ઉત્તર ભાગ, પૃ ૧૭૦

૨૫ રણસુઝ, પૃ. ૨૫૫

૨૬ કાથ, પૃ. ૨૦૮; ઝીકવ્યા, પૃ ૪૦, નિચૂ, ભાગ ૪,
પૃ. ૭૪૩, મસ, ગા ૪૯૪-૫૦૩; મપ, - ગા ૧૪૫; આચૂ, ઉત્તર
ભાગ, પૃ ૩૫-૩૬; હાથાદિ

મથુરા મદ્ગૂ આચાર્ય

જુઓ મદ્ગૂ આર્ય

મરુસ્થલ

આજનો મારમાડ. પનાં મરુ, મરુમૂમિ, મરુપિપ્ય, મરુદેશ પરા
નામો પણ મઠે છે. 'કન્પસૂઝ'ની વિવિધ ટીકાઓમા 'શન્યદેશનામ'
આપ્યાં છે તેમા 'મરુસ્થલ' છે.'

મરુ આદિ રેનાઝ પ્રદેશમાં રસ્તો મૂલી ન જાય પ માટે માર્ગમા
ફોલિકાઓ ટોંકરામાં આવે છે. એવો ડબ્લેસ આગમસાહિયમાં છે.'

મરુવિષયમાં પાણીની તંગી છે અને પાણી મેઝવવા માટે-સાત્રે દૂર સુધી જવું પડે છે.^૬ જલવિકલતાને કારણે-મરુસ્થલમાં, ધાન્યસંપત્તિ જોઈએ એવી થતી નથી.^૭ નિષ્પુણ્યપિપાસિત મનુષ્યોને જીવ પીયૂષ પ્રાપ્ત થતું નથી તેમ મરુમૂમિમાં કન્પવૃક્ષનો પ્રાદુર્ભાવ થતો નથી.^૮

મરુમંડલની કેટલીક વિશેષતાઓ પણ નોંધવામાં આવી છે: 'યવનાલક' (પ્રા. જવળાલકો) નામનો 'કન્યાચોલક'—કન્યા-ઓનો પહેરવેશ મરુમંડલાદિમાં પ્રસિદ્ધ હોવાનું કહ્યું છે. એમાં ચણિયો—ચોઝી મેળાં સીવી લેવામાં આવતાં, જેથી વસ્ત્ર સ્વસી પડે નહિ. કન્યાના માથેથી તે પહેરાતો, એથી એ પ્રકારના પહેરવેશને ઝબો 'સરકંચુક' પણ કહેવામાં આવતો.^૯

આ ઉલ્લેખ વિશિષ્ટ મહત્વનો છે, કેમ કે એમાં કન્યાઓના સ્વાસ્થ્ય પોશાકને નિર્દેશ છે. વઝી પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સ્ત્રીઓના પહેરવેશમાં 'નીલિ'નો નિર્દેશ આવે છે તે વસ્ત્રની ગાંઠ છે, ચણિયાની ટોરીની ગાંઠ નથી, એ દૃષ્ટિએ પણ આ વસ્તુ વિચારવા જેવી છે. સંભવ છે કે સાડીની નીચે ચણિયો પહેરવાનું કોઈ પરદેશી જાતિ કે જાતિ-ઓની અસરથી દાખલ થયું હોય, દક્ષિણ ભારતમાં ચણિયાનો પહેરવેશ નથી એ પણ આ દૃષ્ટિએ સૂચક છે. ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખમાંના 'જવળાલકો' શબ્દનું 'જવળ' (સં. યવન. એ શબ્દ શિશિલ અર્થમાં ગમે તે પરદેશી જાતિ માટે પ્રયોજાતો હતો એ જાણીતું છે) અંગ પણ ધણું કરીને એ જ સૂચવે છે. એ 'કન્યાચોલક' મરુમંડલાદિમાં પ્રસિદ્ધ હોવાનું કહ્યું છે, એટલે મરુમંડલ સિવાયના બીજા કેટલાક પ્રદેશોમાં પણ એનો પ્રચાર હોવો જોઈએ. હેમચન્દ્રના 'દ્વાચાત્રય', મહાકાવ્યમાંથી એને લગતો એક સંસ્કૃત ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે. એમાં લતાગૃહમાં રહેલી મયળદ્વાનો 'ચોલક' જોઈને એનો ભાવી પતિ કર્ણ સોલંકી અનુમાન કરે છે કે એ કન્યા હોવી જોઈએ—

યચ્ચોલકયથાસ્તન્નાથાપિ કન્યાત્વમત્યગાઃ ।

આર્તેવાસ્થ્યા યદ્વત્ત્વં સ્મરસ્તર્ધ્વા શરૈરદાત્ ॥

(સર્ગ ૧, શ્લો. ૧૪૫)

‘દ્વચાક્રય’ના ટીકાકાર અમયતિલકગણિ અહીં ‘ચોલક’નો અર્થ સમજાવતાં લખે છે—‘યત્ત્વં ચોલકં કન્યોચિત્તં સર્વાંગીણક-
ચ્ચુકવિશેષમથાઃ પરિધાનેનાધારયસ્તજ્ઞાયતે ત્વમથાપિ કન્યાત્વં
નાત્યગાઃ ।’ અહીં ‘ચોલક’ને ‘કન્યોચિત્તં સર્વાંગીણકચ્ચુકવિશેષ’
કહ્યો છે, એ આગમસાહિત્ય-અંતર્ગત ઉલ્લેખને વરાવર મઠ્ઠતું આવે છે.

તેઓ ‘બૃહત્ કલ્પસૂત્ર’ ઉપરની ક્ષેમકીર્તિનો ટીકામાં ‘મહતૈલ’
નામના એક વિશિષ્ટ તૈલનો પણ ઉલ્લેખ છે; એ તૈલ મહદેશમાં પવિત્ર-
માધી નીકઢતું.^૧ અર્થાત્ આ સ્વનિજ તૈલ છે. મારવાડમાં પણ એક
કાઝે સ્વનિજ તૈલ નીકઢતું હતું એ દ્રષ્ટિએ આ ઉલ્લેખને અનેક શક્ય-
તાઓનો સૂચક ગણી શકાય.

નકામું ઘાસ નીંદવા માટે જે નાનું લાકડું (ગુજ. ‘સ્વરપડી’)
હઠ સાથે સેતરમાં ફેરવવામાં આવે છે એને મહમંડંડગાં ‘કુલિક’ કહે
છે એવો પણ એક ઉલ્લેખ છે.

૧ જુઓ ગુર્જર.

૨ રણપુર પ્રદેશે કીલિકાનુગારેણ ગમ્યતે, અન્યથા પથગ્રસાઃ ।

સૂક્તી, પૃ. ૧૪૧.

કીલિકામર્ગો ‘યત્ર વાલુકોત્કટૈ મરુકાદિવિપયે કીલિકાભિશનેન ગમ્યતે ।

સૂક્તી, પૃ. ૧૪૧.

૩ મિથુ, માગ, પૃ. ૧૦૧૭.

૪ નંદ, પૃ. ૧૨૩.

૫ વગુ, પૃ. ૨૨૦; કદી, પૃ. ૮૭.

૬ યજ્ઞનાથનો નામ કન્યાચોલક; એ ‘ય’ મરુમંડગાંદિમાં ઉદ્ભવરણ-
કરેલ કન્યાપરિધાનેન ઉદ્ધ દીપિતો ભવતિ દેન પરિધાન મ ગયતિ,

कन्यानां चैव मस्तकप्रवेशेन प्रक्षिप्यते, अत एवायमूर्ध्व-सरक्कुञ्ज इति व्यपदिश्यते, तथा च तत्प्रादिभ्यामन्यान कुर्वन्नाह भाष्यकृत्-“ x x जवना लउ त्ति भणिओ उम्भो सरक्कुञ्जो कुमासीए x x ” इति । आम, पृ. ६८

● मरुतेल-मरुदेशे पर्वतादुत्पद्यते । वृक्षे भाग ५, पृ. १५९१
वृक्षमा, गा. ६०३१ मा ‘मरुतेल’नो उल्लेख छे, जेनी टीकारूपे उपर्युक्त
तत्संस्कृत अवतरण छे, ए सूचये छे के ‘मरुतेल’ विशेषो उल्लेख मुकारले
पणो प्राचीन छे.

८ ‘कुलिकं’ लघुतर काष्ठ तृणादिच्छेदार्थं यत्र क्षेत्रे वायते तत्
नक्षमण्डलादिप्रसिद्धं कुलिकमुच्यते, ततश्च यदत्र हलकुलिनादिभिः क्षेत्राभ्युप-
गम्यन्ते., अनुहे, पृ. ४८

मलयगिरि आचार्य

आगमसाहित्यना सौथी मोटा संस्कृत टीकाकारोमां आचार्य
मलयगिरिनुं स्थान छे. एमणे पोतानी अनेक कृतिओ पैकी एकेयमां
रचनासंवत आय्यो नथी तेम ज पोताने विशे कशी माहिती आपो
नथी. पोते रचेछुं ‘शब्दानुशासन’ जे ‘मुद्रिव्याकरण’ (मूठीमां
माय एवं संक्षिप्त व्याकरण) पण कहेवाय छे एमां तेमणे ‘अरुणत्
कुमारपालोदरातीन्’ एवं उदाहरण आय्युं छे, अने एमां क्रियापद
अवतन भूतमां होई कर्ता थोटाक समय उपर बनेला बनावनो चात
करे छे एवं अनुमान स्वभाविक रीते थई शके. आचार्य मलयगिरि
गुजरातमां थई गया छे ए तो निश्चित छे, पण उपर्युक्त प्रमाणेन आधार
तेओ ई.स.ना चारमा सैकामां थयेला राजा कुमारपाल (ई.स. ११४३-
११७३) ना समकालीन हता के एनी पछी थोडाक समये धया
हता एवं अनुमान थई शके. बळी मलयगिरिण ‘आवश्यक सूत्र’
उपरनी पोतानी वृत्तिमा ‘आह च स्तुतिषु गुरवः’ एनी नोन साथे
आचार्य हेमचन्द्रकृत ‘अन्ययोगवच्छेदद्वारिशिका’मांथी ‘अन्योन्य-
पक्षप्रतिपक्षभावात्०’ (श्लो. ३०) ए श्लोक उद्धृत कयो छे, त्यां
हेमचन्द्र माटे एमनुं नाम लीया सिवाय ‘गुरवः’ एशे बहुमानसूचक

છતાં પરિચયપ્રદર્શક મોઘમ નિર્દેશ કયો છે એ ઉપરથી પણ તેઓ હેમચન્દ્રના લઘુવૈયક્ત્ર સમકાલોન હોવાનું અનુમાન થાય છે.

મલયગિરિએ નીચેના આગમપ્રત્યયો ઉપર ટીકાઓ લખી છે :
 ' આરશ્યક, ' ' ઓઘનિર્યુક્તિ, ' ' જીવાભિગમ, ' ' ઝ્યોતિષ્કરક, '
 ' નેદિસૂત્ર, ' ' પિંડનિર્યુક્તિ, ' ' પ્રજાપના, ' ' ભગવતી ' દ્વિતીય ક્ષત્રક,
 ' રાજપ્રશ્નીય, ' ' વ્યવહાર સૂત્ર, ' ' સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ, ' અને ' વિશેષાવશ્યક. '^૧
 ' વૃહત્કન્પસૂત્ર ' ની પોઠિકા ઉપર મલયગિરિની વૃત્તિ છે, પણ ત્યાર પછીની
 વૃત્તિ આચાર્ય ક્ષેમકર્તાતિંએ પૂરી કરી છે, એ ઉપરથી અનુમાન થાય છે
 કે ' વૃહત્કન્પસૂત્ર ' ની વૃત્તિ લખતા લખનાં જ મલયગિરિનું અવસાન થયું
 હશે. ' જંબુદ્વાપ્રશ્નપિ ' ની મલયગિરિની વૃત્તિ નાશ પામી હોવાનું વિધાન
 સત્તરમા સૈકામાં થયેલા ટીકાકારો પુણ્યસાગર અને શાન્તિચન્દ્રે કયું
 છે, પણ એ વૃત્તિની પ્રત જેસલમેરના મંટારમાંથી જાણવામાં આવી છે.
 આ ટીકાકારોને એની પ્રતો અલભ્ય હોયો જોઈએ. વઢી ' તત્ત્વાર્થ સૂત્ર '
 ઉપર પણ મલયગિરિએ એક ટીકા રચી હતી, જે આજે ઉપલબ્ધ નથી
 (જુઓ ટિ. ૧૯) ,

આગમપ્રત્યયોની ટીકાઓ ઉપરાંત મલયગિરિએ કેટલાક આગમેતર
 ધર્મપ્રત્યયો ઉપર ટીકાઓ રચી છે, અને જેમાંથી એમનો સમય નક્કી
 કરવામાં ઉપયોગી થાય એવો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે તે, ઉપર્યુક્ત ' મુદ્ધિ-
 વ્યાકરણ ' નામે ' શબ્દાનુશાસન ' પણ લખ્યું છે.^૨

“ મલયગિરિની ટીકાઓમાં ઉચ્ચ કોટિની વિદ્વત્તા સાથે સમ્મતાનો
 સુભગ સમન્વય થયો છે અને પરિણામે વિદ્વાનો તેમ જ વિદ્યાર્થીઓને તે
 એકસરસી ઉપયોગી વની છે. એમાં એમણે પ્રસંગોપાત્ત પોત્રાના પૂર્વ-
 કાલના વૃત્તિકારોનો ઉલ્લેખ કયો હોવાને કારણે આગમસાહિત્યના
 ઇતિહાસ માટે એ કેટલોક અગત્યની સામગ્રી પૂરી પાડે છે. જેમ કે-
 ' આવશ્યક સૂત્ર ' ઉપર હરિમદ્મૂરિની વૃત્તિ હોવાનું પ્રસિદ્ધ છે, પણ

મલયગિરિ પોતાની આવશ્યક વૃત્તિ'મા પૂર્વકાલીન વૃત્તિઓનો વહુ વચનમા નિર્દેશ કર્યો છે, ' એ સૂચક છે. હરિભદ્ર ઉપરાંત, બોજા એક આચાર્ય જિનભટ્ટની ટીકા' જ જો તેમને ઉદ્દિષ્ટ હોત તો નિર્દેશ-દ્વિ-વચનમાહોત પણ વહુવચનનો પ્રયોગ બતાવે છે કે એ તિનાય પણ બીજી એક અથવા વધારે ટીકાઓ 'આવશ્યકસૂત્ર' ઉપર હોવી જોઈએ 'વિવૃતય' એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ હોવાથી ઉપર્યુક્ત બે વિચરણોમા 'નૃણિનો સમાવેશ કરીને વહુવચનના પ્રયોગનું સમાધાન કરવું એ દૂરાકૃષ્ટ લાગે છે.

' જ્યોતિષ્કરંડક, '૧૦ ' પિંડનિર્યુક્તિ, '૧૧ અને 'જીવાભિગમ'ની'૧૨ વૃત્તિઓમા મલયગિરિ વારંવાર તે તે પ્રત્યે ઉપરની 'મૂલ ટીકા'નો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ ત્રણે સૂત્રપ્રત્યે ઉપર મલયગિરિ પૂર્વેની કોઈ ટીકા આજે વિદ્યમાન નથી. 'જીવાભિગમ'ની 'મૂલ ટીકા'ના ઉલ્લેખો 'રાજપ્રશ્નીય'ની વૃત્તિમા પણ છે '૧૩ 'પ્રજ્ઞાપના' તથા 'નદિસૂત્ર' ઉપરની હરિભદ્રસૂત્રની ટીકાઓનો ઉલ્લેખ તેમણે કર્યો છે '૧૪

વઢી પોતાની રચનાઓમા મલયગિરિ પોતાની જ 'અન્યાન્ય વૃત્તિઓના ઉલ્લેખ કર્યા છે, જે તેમની વૃત્તિઓની આનુપૂર્વી નક્કી કરનામા સહાયમૂલ થાય છે. 'નદિસૂત્ર' અને 'પિંડનિર્યુક્તિ'ની વૃત્તિઓમા પાનાની 'ધર્મસપ્રહરિ ટીકા'નો ઉલ્લેખ'૧૫ તેમણે કર્યો છે એ જ રીતે 'જ્યોતિષ્કરંડક'ની વૃત્તિમા 'ક્ષેત્રસમાસ'ની ટીકાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે '૧૬ 'બૃહ્દકલ્પ સૂત્ર'ની પોઠિકાવૃત્તિમા 'સંસ્કૃત' શબ્દનો અર્થ સમજાવતા તેમણે પાનાના ગ્રાહકનો નિર્દેશ કર્યો છે '૧૭ એ જ પ્રમાણે 'સૂર્ય-પ્રજાતિ'ની વૃત્તિમા પણ તેમણે સ્પષ્ટિત 'શબ્દાનુશાસન'નો ઉલ્લેખ કર્યો છે '૧૮

'તત્ત્વાર્થસૂત્ર' ઉપરની સ્વરચિત ટીકાનો ઉલ્લેખ એમણે 'પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર' તથા 'જ્યોતિષ્કરંડક'ની વૃત્તિઓમા કર્યો છે '૧૯

'જીવાભિગમસૂત્ર' ઉપરની પોતાની વૃત્તિમા 'દેશોનામમાલા'

(‘પહકર-ઓરોહ સંધ્યા’ હિતિ દેશીનામમાલાવચનાત્, જીમ, પૃ. ૧૮૮) અને ‘નામમાલા’ (‘મોહણધરગા’ હિતિ મોહણ-મૈથુનસેત્રા “રમિય મોહણરયાઈ” હિતિ નામમાલાવચનાત્, જીમ, પૃ ૨૦૦) એ બે કોશપ્રત્યો સૂચિત કર્યા છે, પણ એમણે આપેલાં અવતરણ અનુક્રમે હેમચન્દ્રકૃત ‘દેશીનામમાલા’માં કે ધનપાછકૃત ‘પાર્દિઅલ્હી નામમાલા’-માં નથી, પટ્ટે એ સિવાયના કોઈ પૂર્વકાલીન કોશોનો આચાર આચાર્ય મલયગિરિ અહીં ટાંકે છે એમ માનવું જોઈએ.

પછીના સમયમાં થયેલા આગમસાહિત્યના ટીકાકારોએ મલયગિરિની ટીકાઓના પ્રસંગોપાત્ત આધાર આપ્યા છે. એમકે—‘આદ્યપ્રતિકમળ સૂત્ર’ના ટીકાકાર ૧નશેલરસૂરિએ મલયગિરિકૃત ‘રાજપ્રશ્નીપ્ર’ વૃત્તિનો આધાર ટાંક્યો છે^૧ અને ‘જંબુદ્વીપપ્રજાપ્તિ’ના ટીકાકાર શાન્તિચન્દ્રે ‘વૃહત્સંપ્રદાણિ,’^૨ ‘ક્ષેત્રસમાસ’^૩ અને ‘વ્યોતિઃકરંડક’^૪ ઉપરની તેમની વૃત્તિઓનો વહુમાનપૂર્વક ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૧ જૈસાદ, પૃ. ૨૦૧

૨ આમ, પૃ. ૧૧

૩ જૈસાદ, પૃ. ૨૭૧-૭૪

૪ જુઓ ક્ષેત્રકીર્તિ.

૫ તત્ર પ્રણીતોપાગ્નસ્ય વૃત્તિ. શ્રીમલયગિરિકૃતાપિ સપ્રતિ કાલદોષેણ વ્યવચિન્નના, જંપ્રશા, પૃ ૨ વડી જુઓ જિરકો, પૃ ૧૩૦-૩૧.

૬ જિરકો, પૃ. ૧૩૦

૭ જૈસાદ, પૃ ૨૭૪, જિરકો, પૃ ૩૧૨

૮ તત્વા શુદ્ધવદકમલં પ્રમાવતાત્તસ્ય મન્દશક્તિરપિ ।

આવશ્યકનિર્બુક્તિ વિવૃણોમિ યથાઽઽગમ સ્મૃત્ ॥૩॥

૧ વદાપિ વિવૃત્તયોઽસ્થાઃ સન્તિ દિશ્ચિત્રાસ્તથાપિ વિપમાણતા ।

સમ્પ્રતિ જનો દિ અદ્યવીર્મ્યાનિતિ વિવૃત્તિતરમ્ ॥૪॥

આમ પૃ. ૧

૧ જુઓ જિનમટાચાર્ય

१० ज्योक्म, पृ. १२१, १८६

११ पिनिम, पृ. ४२, ६२, ८१

१२ जीम, पृ. ४, १५, १८६, १९४, २००, २०४, २०५, २०९, २१०, २१३, २१४, २३१, ३२१, ३५८, ४३८, ४४४, ४५०, ४५२, ४५७, इत्यादि.

१३ राप्रम, पृ. ६२, ६४, ६८, ६९, ७०, ७१, ७५, ७९, ९३, इत्यादि.

१४ प्रम, पृ. ६११; नम, पृ. २५०

१५ नम, पृ. १९३; पिनिम, पृ. ३३

१६ ज्योक्म, पृ. ५६-५७, १०१, १०७

१७ मलयगिरिप्रभृतिव्याकरणप्रणीतेन लक्षणेन संस्कारमोपादितं वचनं संस्कृतम्, शृङ्गम, पृ. ३.

१८ सूत्रम, २२३

१९ प्रम, पृ. २९८; ज्योक्म, पृ. ८१

२० धाप्र, पृ. ३५

२१ जंप्रशा, पृ. १२७, २२६

२२ जंप्रशा, पृ. २२९, ३४८, ३५७

२३ जंप्रशा, पृ. ८७

मलयपट्टण

सोपारकनी पासो आवेलुं शहेर. ए वेपारनुं मथक हतुं. एक सार्यवाह हजार रुपम उपर माल मरीने त्यां गयो हतो.^१

मुंबई पासोनुं मलाड आ कदाचित् होय एवो तर्क थई शके, जो के एने माटे कशो ऐतिहासिक आधार नथी.

१ वसहणं सहस्रेहि सत्यबाहु व्यंघो गभो ।

मलमणेण सोपारकन मलयपट्टण ॥ धाप्र, पृ. ६६.

महाकाल

अवन्तिमुकुमालना पुत्रे उज्जयिनीमां पोताना पिताना मरणस्थान

ઉપર વંધાવેલું દેવમંદિર 'મહાકાલ' તરીકે ઓળખાય છે.

જુઓ અવન્તિમુકુપાન્ત

મહાગિરિ આર્ય

સ્થૂલમદ્રસ્વામીના બે શિષ્યો આર્ય મહાગિરિ અને આર્ય મુહસ્તી નામે હતા. એમાં મહાગિરિ મુહસ્તીના ઉપાધ્યાય હતા. સમય જતાં મહાગિરિ સાધુગણ આર્ય મુહસ્તીને સોંપ્યો, અને એ કાળે જિનકલ્પનો વિષ્ટેદ થયો હોવાથી ગચ્છનિશ્રામાં રહીને તેઓ જિનકલ્પને યોગ્ય વૃત્તિથી વિહાર કરવા લાગ્યા. એક વાર તેઓ વિહાર કરતા પાટલિપુત્ર ગયા. એ સમયે આર્ય મુહસ્તી પણ ત્યાં હતા. પાટલિપુત્રનો વસુમતિ નામે એક શ્રેષ્ઠી આર્ય મુહસ્તીના ઉપદેશથી શ્રાવક થયો હતો. એનાં કુટુંબીઓને ઉપદેશ આપવા માટે આર્ય મુહસ્તી એને ઘેર ગયા હતા. એ વખતે આર્ય મહાગિરિ મિશ્તાને માટે ત્યાં આવી ચઢ્યા. આર્ય મુહસ્તીએ એમને વંદન કર્યું. બાકી શ્રેષ્ઠીએ એમને ત્રિશે પ્રશ્ન કરતાં મુહસ્તીએ કહ્યું કે 'તેઓ માગ મુરુ છે.' આ સાંભળીને શ્રેષ્ઠીએ પોતાનાં માગ સોને કહ્યું કે 'ત્યારે આ સાધુ આવે ત્યારે-આ વસ્તુ ત્યાગ કરવા લાયક ભક્તપાત્ર છે-એમ કહીને તમારે તેમને વહોરાવવું.' બીજે દિવસે આર્ય મહાગિરિ આવ્યા સ્વરા, પણ આમ કૃત્રિમ રીતે વહોરાવવામાં આવતાં અન્ન-પાણીમાંથી કશું પણ તેમને લેવા લાયક લાગ્યું નહિ. ઉપાશ્રયમાં પાછા આવીને તેમણે આર્ય મુહસ્તીને કહ્યું કે 'તમે ગઈ કાલે મારો વિનય કરીને મારે માટે અનેષ્ણા કરી લીધી છે, માટે ફરી વાર તમારે આવું ન કરવું.' મુહસ્તીએ મહાગિરિની ક્ષમા માગી.

કડક આચારપાલન માટેના આર્ય મહાગિરિના આમદને લગતો બીજો એક વૃત્તાન્ત પણ મળે છે, જે અનુસાર તેમણે આર્ય મુહસ્તી સાથે આહારપાણી લેવાનું વંધ કર્યું હતું :

- 'જીવંતસ્વામીની પ્રતિમાને વંદન કરવા' માટે આર્ય મુહસ્તી

ઉજ્જયિનીમાં આવ્યા હતા. એ સમયે ત્યાં સંપ્રતિ રાજા હતો. જીવંત-સ્વામીની રથયાત્રામાં રથનાં સામે આર્ય મુહસ્તીને જોઈને રાજાને જાતિ-સ્મરણ થયું અને પૂર્વજન્મમાં સંપ્રતિ પોતાનો શિષ્ય હોવાનો ટૂંકાત આર્ય મુહસ્તીએ તેને કહ્યો. તેમના ઉપદેશથી સંપ્રતિએ થાવક ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો. પછી રાજાએ પોતાના રસોયાઓને બાજા કરી કે 'રસોડામાં જે કંઈ વધે તે અકૂત અને અકામ્નિના અર્થો સાધુઓને તમારે આપવું.' વઢી નગરના કંદોઈઓ, તેલીઓ, છાશ વેચનારાઓ, દોશીઓ વગેરેને તેણે સૂચના કરી કે 'સાધુઓને જે જોઈએ તે તમારે આપવું; છતું મૂન્ય હું આપીશ.' આ પછી સાધુઓને ઇચ્છાનુસાર આહાર અને વસ્ત્ર મઢવા મંડચાં. આથી આર્ય મહાગિરિએ આર્ય મુહસ્તી-ને કહ્યું કે 'પ્રચુર આહાર વહાદિ સાધુઓને મળે છે; માટે રાજાની પ્રેરણાથી તો છોટો આપતા નથી ને? એ વાત તમામ કરો.' આર્ય મુહસ્તી વધું જાણતા હતા, છતાં પોતાના શિષ્યો પ્રત્યેના મમત્વથી તેઓ બોલ્યા કે 'રાજધર્મનું અનુક્રમણ કરતી પ્રજા જ આ આહારાદિ આપે છે.' એટલે આર્ય મહાગિરિએ કહ્યું 'તમે વહુશ્રુત હોવા છતાં પોતાના શિષ્યો પ્રત્યેના મમત્વથી આવું બોલો છો, માટે હવેથી આપણે વન્ને જુદા આહાર લઈશું.' પાઠ્યથી આર્ય મુહસ્તીએ પોતાના અપ-રાધની ક્ષમા માગી હતી અને વન્ને આચાર્યો કરી વાર સાંભોગિક-સાથે આહાર લેતા-થયા હતા.^૧

આર્ય મહાગિરિ દશાર્ણપુરની પાસે આવેલા ગજાપ્રપદમા અનશન કરીને કાઢધર્મ પામ્યા હતા.^૨

જુઓ સમ્પ્રતિ, મુહસ્તી આર્ય

૧ આપ્ત, ઉત્તર ભાગ, પૃ. ૧૫૫-૧૭.

૨ વૃકમા (મા. ૨૧૪૨) તથા વૃકમે, ભાગ ૩, પૃ. ૧૧૭-૧૧; નિષ્, માગ ૨, પૃ. ૪૩૭-૩૮. વઢી નિષ્, માગ ૫, પૃ. ૧૭૧૪-૧૬ (મા. મા. ૫૬૨૪-૫૭૦૮ ઉપરની ચૂર્ચિ) મા એ જ વૃત્તાંત વર્ણવેલ છે.

જીવન્તસ્વાર્માની પ્રતિમા સવધમા જુઓ 'જર્નલ ઓફ ધી ઓરિએન્ટલ
 ઇન્સ્ટિટ્યુટ,' પ્રત્ય ૧, પૃ ૭૨-૭૬ મા થી ઉમાચન્ત શાહનો લેક્ષ
 'એ મુનિક ઇમેજ ઓફ જીવન્તસ્વાર્મા.'

૩ અત્રુ ઉત્તર ભાગ, પૃ. ૧૫૭; આમ, પૃ. ૪૬૮. જુઓ ગજાગ્રપદ

મહારાટ્રુ

પશ્ચિમ ભારતનો મહારાટ્રુ પ્રાન્ત. મહારાટ્રુની ગણના જૈન આગમ-
 માહિત્યમાં અનાયં દેશોમાં કરેલી છે. મહારાટ્રુ, કુડુક્ક આદિ અનાયં
 દેશોમાં જૈન સાધુઓનો વિહાર રાજા સંપ્રતિના પ્રયત્નને લીધે શમ્ય
 વન્યો હતો.'

'પ્રશ્નત્યાકરણ સૂત્ર'માં 'મહારાટ્રુ' (પ્રા. મરહટ્ટુ) જાનિને
 મ્હેચ્છ જાતિ તરીકે ગણાવેલી છે.

મ્હેચ્છ જાતિ તરીકે 'મરહટ્ટુ'નો ઉલ્લેખ જવન્તે જ મળે છે એ
 દર્શિય. આ નોંધપાત્ર છે. અહીં 'મ્હેચ્છ' શબ્દ વહે કા તો પરદેશી
 જાતિ કે કાંતો અહીંના મૂળ વતનો-ધેમાર્થી એક ઉદિષ્ટ હોય. ભારત-
 ના વીજા અનેક પ્રાન્તોનાં નામ જેમ તે તે જાતિઓ ઉપરથી છે તેમ
 મહારાટ્રુનું નામ પણ આ 'મરહટ્ટુ' જાતિ ઉપરથી પડેલું છે.

'અનુયોગદ્વાર સૂત્ર'માં માગધ, માલવ, સૌરાટ્રુ અને કોંકણની
 સાથે મહારાટ્રુનો ઉલ્લેખ છે. મહારાટ્રુની વાચાલના પ્રસિદ્ધ હતી.
 'ધ્યવહાર સૂત્ર'ના માપ્યમાં ફરું છે કે-અકૂર મતવાઝો આંધ્રવાસી,
 અવાચાલ મહારાટ્રુ, અને નિપ્પાપ કોસલવાસી સોમા એક પણ
 દેસાતો નથી.

મહારાટ્રુના વિવિધ રિવાજો અને રુઢિઓના ઉલ્લેખ આગમ-
 માહિત્યમાં છે. 'મહારાટ્રુ દેશમાં મધની દુકાનોમાં મધ હોય કે ન
 હોય, પણ તેની ઉપર ધ્વજ પટ્ટાવવામાં આવે છે, જે જોઈને મિથાન
 આદિ ત્યા ઋતા નથી' મહારાટ્રુ દેશમાં ઠંઠા પાણીમાં દીરઢા મૂક-

વામાં આવે છે.^૧ મહારાષ્ટ્રમાં પ્રસિદ્ધ કોન્લકચક્રપરંપરા-શેરહી પીલવાના કોલનાં ચકોનો પળ નિર્દેશ છે.^૨ પ્રાલંક (ગુજ. પાલસ)નું શાક મહારાષ્ટ્ર અને ગોલ્લ દેશમાં પ્રસિદ્ધ છે.^૩ મહારાષ્ટ્રમાં નગ્ન સાધુનું પ્રુંથિદ્ધ વૃંધીને એમાં કઢી નાસ્તવાનો રિવાજ હતો.^૪ મહારાષ્ટ્રમાં કલ્પપાલ-કલાલ્લને વહિષ્કૃત ગણવામાં આવતો નહોતો; એની સાથે વીજાઓ ભોજન લઈ શકતા.^૫ નીલકંઠલ આદિ ઝનનાં વઘો મહારાષ્ટ્ર દેશમાં ઘણાં માંધાં હોય છે, છતાં શિયાલામાં સાધુઓએ એ ધારણ કરવાં, કેમ કે એ સિવાય શીતનું નિવારણ થતું નથી.^૬ મહારાષ્ટ્રમાં માદરવા સુદ પહવાના દિવસે ‘શ્રમણપૂજા’ નામે ઉત્સવ થતો. એમાં લોકો સાધુઓને વહોરાવીને અટ્ટમના ઉપવાસનું પારણું કરતા.^૭ કાલકાચાર્યે પ્રતિષ્ઠાનમાં પર્યુષણ કર્યું ત્યારથી આ ઉત્સવનો પ્રારંભ થયો હતો.^૮

મહારાષ્ટ્રની ભાષાને લગતા પણ કેટલાક ઉલ્લેખો છે. માલવ-મહારાષ્ટ્રાદિ દેશપ્રસિદ્ધ વિવિધ ભાષાઓ વોલ્વાથી સાંમલ્લનારને હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય છે.^૯ મહારાષ્ટ્રની ભાષામાં સ્ત્રીને ‘માઝગામ,’^{૧૦} સ્ત્રી સૂનીને ‘પેલ્,’^{૧૧} તથા પૂણી બનાવવા માટેની કાષ્ઠશલાકાને ‘પેલ્-કરણ’^{૧૨} કહે છે. ‘દશવૈકાલિક સૂત્ર’ની ધૂર્ણિ અનુસાર, મહારાષ્ટ્રમાં સંવોધનાર્યે ‘અણ્ણ’ શબ્દ વપરાય છે;^{૧૩} એ વતાવે છે કે અર્વાચીન મરાઠી શબ્દ ‘અણ્ણા’નો પ્રયોગ ઓછામાં ઓછું આઠમા સૈકા જેટલા પ્રાચીન કાલમાં જાય છે.

‘ચોદિતિ’ અથવા ‘કુણિય’ જેવા શબ્દો વોલ્વાનાર મહારાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં હાસ્યપાત્ર થાય છે,^{૧૪} એમ ‘નિશીથચૂર્ણિ’ લખે છે. એનો અર્થ એ થયો કે ‘નિશીથચૂર્ણિ’ ય્યાં રચાઈ એ પ્રાચીન ગુર્જર દેશમાં છામગ આઠમા સૈકા સુધી આ શબ્દો અસ્તીલ ગણના નહોતા.

૧. જુઓ સમ્પ્રતિ.

૨ પ્રશ્ન (અધર્મદ્વાર), પૃ ૧૪. તેમાંનું અવતરણ-××× હમે ય વહેવે વહેવે મિલકવ્વાતી, કે તે? સદ-અવગ-૮૧૨-૪૮૪-ગાય-

ચિતોડની દક્ષિણે આવેલું 'નાગરી' નામે સ્થાન માધ્યમિકા છે પણ વિદ્વાનોનો મત છે. હાલ પણ માધ્યમિકામાં કેટલાક વિરલ પ્રાચીન અવશેષો છે.

૧ વિસુ, ૨-૫

૨ ઝેટિ, પૃ. ૧૧૬

માલવ-૧

એક અનાર્ય જાતિ, જેના નામ ઉપરથી અગ્નિ જનપદ મારગ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો. આગમસાહિત્યમાં 'માલવ' જાતિને 'મ્લેચ્છ જાતિ' તથા 'માલવ' દેશને 'મ્લેચ્છ દેશ' કહ્યો છે. આ માલવ મ્લેચ્છો પર્વતમાઝાઓમાં રહેતા અને યમ્નીમાં આવોને માણસોનું હરણ કરી જતા. 'નિશીથચૂર્ણિ' કહે છે કે તેઓ માલવ નામના પર્વત ઉપર વિપમ પ્રવેશમાં રહેતા. કેટલાક પ્રાચીનોમાં 'માલવ' તેમ જ 'બોધિક' ને અભિન્ન ગણ્યા છે તથા તેઓના આક્રમણનો મય આવી પડતાં શીઘ્ર દેશાન્તર કરવું એવું સૂચન ફેરેલું છે. માલવને 'સ્તેન'—ચોર તેમ જ 'ઉજ્જયિનીતસ્કર' કહ્યા છે. આ બીજા વિશેષણ ઉપરથી તેઓ ઉજ્જયિની આસપાસના પ્રદેશ ઉપર વારંવાર આક્રમણ કરતા એ હકીકત સૂચિત થાય છે. ઉજ્જયિનીના એક શ્વારકપુત્રને ચોર હરી ગયા હતા અને તેને 'માલવક'—માલવદેશમાં મૃપકારને ત્યાં વેચ્યો હતો, એવું કથાનક મળે છે. માલવ જાતિના આક્રમણકારોની ઉજ્જયિનીમાં કેટલો ઘાક હતો એનું એક વિશિષ્ટ દૃષ્ટાન્ત 'બોધનિયુક્તિ' ના માધ્યમાં છે, જેનું સ્પષ્ટીકરણ દ્રોણાચાર્યની ટીકા કરે છે. એ દૃષ્ટાન્ત વાસ્તવિક ન હોય તો પણ પરિસ્થિતિનું ધોતક તો અવશ્ય છે. દ્રોણાચાર્ય લખે છે: ઉજ્જયિનીમાં વારંવાર માલવોનું આક્રમણ થતું અને તેઓ મનુષ્યોને હરી જતા એક વાર કૂશમાં રહેટની માઝા પડી ગઈ (માલા પતિતા); કોઈ બોલ્યું કે 'માઝા પડી.' બીજો કોઈ સંભ્રમમાં એમ સમજ્યો કે

‘માલવો આવ્યા છે’ (માલવાઃ પતિતાઃ); અને એમ નાસમાય થઈ રહી.” અણસમજુને મહકાવવા માટે પણ ‘માલવસ્તેન આવ્યા છે.’ (માલવતેના પહિયા) એમ કોઈ ચોલતું એવો નિર્દેશ મળે છે.” આ ઉલ્લેખો વતાવે છે કે વૌઠચાલની પ્રાકૃતમાં ‘માલવાઃ’ ને ‘માલ’ પણ કહેતા હશે. ‘ઓષનિર્વૃત્તિ’ (ગા. ૨૬) માં ‘સુમિષ માલુજ્જેણી પલાયણે જો જઓ તુરિયં’ એ પ્રમાણે ‘માલવ’ ને બદલે ‘માલ’ નો ઉલ્લેખ છે, તે પણ આ અનુમાનનું સમર્થન કરે છે. હવે બીજી તરફ જોઈએ તો, સંસ્કૃતમાં (અને કેટલીક અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓમાં) ‘માલ’ શબ્દનો અર્થ ‘ઘરનો ઉપરનો ભાગ’ થાય છે. બંગાળીમાં ‘માલભૂમિ’નો અર્થ ‘પાર્વત્ય ભૂમિ, ઉચ્ચ પ્રદેશ’ થાય છે, અને પશ્ચિમ બંગાળના ‘માલભૂમ’ નામના હુંગરાલ જિલ્લામાં રહેતી એક આદિવાસી જાતિ પણ ‘માલ’ જાતિ કહેવાય છે. પ્રાચીન ગુર્જર દેશના પાટનગર ‘મિઠ્ઠમાલ’ના ઉત્તર બંગમાં ‘માલ’નો સંબંધ પણ એ માલ જાતિ સાથે હોય એ શક્ય છે.

કોઈ વાર સમયમૂલ્કતાવાળા માણસો હિંમત કરીને આ છટારાને કેત્રી રોતે પરાજિત કરતા એના પણ ઉલ્લેખ છે. કોઈ ગામ ઉપર માલવ-શબરોના સૈન્યે આક્રમણ કર્યું હતું. એમાના કેટલાક બોધિઓ કેટલીક સાધ્વીઓનું તથા એક કુલુક-નાના સાધુનું અવહરણ કર્યું એ ચોરો પોતાનામાંથી એકને સાધ્વીઓ તથા કુલુકની સોંપણી કરીને બીજાનું હરણ કરવા માટે ગયા. હવે, એ એક ચોર તરસ્યો થતાં પાણી પીવા માટે કૂવામાં ઊતર્યો, કુલુકે વિચાર કર્યો કે ‘અમને આટલાં વધાંને આ એક ચોર શું કરી શકવાનો છે?’ તેણે સાધ્વીઓને કહ્યું કે ‘આપણે આ ચોર ઉપર પાપાણપુંજ નાંહીએ.’ સાધ્વીઓએ ગમરાઈને ના પાડી, પરંતુ કુલુકે તો એક મોટો પથ્થર પેલા ચોર ઉપર નાંહ્યો, એટલે ત્રણ સાધ્વીઓ પણ એક સાથે પથ્થરો નાંહ્યા. એનાથી ચોર મરણ પામ્યો, અને કુલુક સાધ્વીઓને ભરૂં સુરક્ષિત સ્થળે મળ્યો.”

આ માલવો ઝથોરે પકઢાતા થયોરે તેમને હેડમાં નાસવામાં આવતા.^{૧૩}
માલવો સ્વભાવથી જ પરુપ થાળી બોલનારા હતા એવો ઉલ્લેખ છે.^{૧૪}

માલવો ('માલોઈ')ના જે ગણસત્તાક રાજ્યનો મિકંદરની સવારીના કાઢે (ઈ. સ. પૂર્વે ચોથો સૈકો) નિર્દેશ છે તે પંજાવમાં મુલતાનની આસપાસ આવેલું હતું એવો વિદ્વાનોનો મત છે.^{૧૫} આગમ સાહિત્યનો માલવદેશ એનાથો અમિન્ન છે કે કેમ એ નિશ્ચિતપણે કહેવું મુશ્કેલ છે. પરંતુ પોતાના મૂઠ્ઠ પ્રદેશમાંથી પર્યટન કરતા માલવો ઉઝ્બેકિસ્તાનની આસપાસનાં જંગલોમાં આઝ્યા હશે અને ત્યાંથી ઉઝ્બેકિસ્તાન અને અવન્તિ જનપદના પ્રદેશમાં ચોરી, લૂંટ અને મનુષ્યહરણ કરતા હશે, અને કાલક્રમે આ જાતિનું વર્ચસ વધતાં અવન્તિને પણ 'માલવ' નામ મળ્યું હશે.

જુઓ અવન્તિ, ઉઝ્બેકિસ્તાન, બોધિક, મયુરા

૧ જુઓ ઉઝ્બેકિસ્તાન.

૧ ૨ પ્રવ્યા, પૃ. ૧૪; પ્રસૂ, પૃ. ૫૪. ઘડી જુઓ સૂટ્ટી, પૃ. ૧૨૨, ૨૭૭.

૨ ૩ દ્વિતીયમંત્રે આર્યદેશે માલવનામવસ્ત્રેષ્ઠદેશેન, વ્યસ, ભાગ ૩, પૃ. ૧૨૨

૪ 'બોધિકા' માલવાદિમેષ્ઠા, તે પશ્ચિમમાલેસુ ટિયા માણસાણિ શરંતિ, નિચૂ, ભાગ ૫, પૃ. ૧૧૧૦

માલવા મ્લેષ્ઠાવિશેષા સારીરાપહારિણઃ...ધ્યમ (ઉદ્દે. ૪ ઉપરની શ્રુતિ), પૃ. ૧૩

૫ માલવગો પશ્ચિમો તદ્દુપરિ વિસમંતે તેળયા વસતિ, તે માલવતેળા । નિચૂ, ભાગ ૨, પૃ. ૨૧૦

૬ બોધિકા: માલવસ્તેળા, મ્લેષ્ઠા પારસીકાદય તદારીનાં મયે સમુપસ્થિતે શીર્ષ દેશાન્તરં ગન્તવ્યમ્ । વૃક્ષે, ભાગ ૩, પૃ. ૮૮૦

વ્યક્તિ પ્રામે માલવગણરાત્રીકમાવતિતમ્ । તત્ર દૈધિવ્ બોધિકે-

धौरेरार्यिकागानेक्षस्य च क्षुद्रकस्य हरणं कृतम् । ध्यम (उद्दे० ७ उपरनी वृत्ति), पृ. ७१

बोधिक अने मालवनी अभिन्नता सबधमां वर्ळा जुओ दि ४.

७ जीकना, गा. १३३

८ मालवा-उज्जयिनीतरका । जीकचूया, पृ. ४३

९ उज्जणीए सावगस्स सुतो धौरेहि हरिउ मालवके सुवगारस्स हत्ये विकीतो, उचू, पृ. १७४

उज्जणीए सावगसुतो धौरेहि हरिउ मालवके सुवगारस्स हत्ये विकीतो, उशा, पृ. २९४. आचू (उत्तर भाग, पृ. २८३) मा मालव देशनो उल्लेख नथी, पण उज्जयिनीमाथी छोकनाभोने मालवो उपाही गया हता अने एमार्थी धातकना छोकनाने रसोयाए खरीखो हतो, एम कानु छे

१० ओनिभा गा. २६, ओनिदो, पृ. १९

११ निचू, भाग २, पृ. २९०

१२ ध्यमा, गा. ४११, ध्यम (उद्दे० ७ उपरनी वृत्ति), पृ. ७१

१३ प्रायेण णिगलवधो हडिरधनादिणा विवरेण करेसि, अहा मालवान, सुकूचू, पृ. ३६४

१४ द्रच्यतो नाम-न दुष्टभावतया पश्य भणन्ति किन्तु तास्वामाव्यात्, यथा मालवा पश्यवाक्या भवन्ति । वृकशे, भाग ६, पृ. १६१९

१५ ज्योडि, पृ. १२२. जैन आगमसाहित्य सिंवायनां साधनोमाथी प्राप्त यता मालव जातिना वृत्तान्त माटे जुओ 'द्राइव्व हन वेन्व्यन्ट इन्डिया,' पृ. ६०-६५

मालव-२

मध्य भारतनो मालवा प्रान्त 'अनुयोगदार सूत्र'मां क्षेत्रसंयोगनो वात करता मागध, सौराष्ट्र, महाराष्ट्र अने कोंकणनी माथे मालवकनो उल्लेख कयों छे.' स्पष्ट छे के अहा 'मालवक' बडे जंगली मालव-जानिना मूळ पहाड़ी वतननो नहि, पण संभवत आत्माग्ना. मालवा प्रान्तनो निर्देश छे (जुओ मालव-१) ए रीते 'अनुयोगदार सूत्र'ना

રચનાકાલે અર્થાન્તિ જનપદ માટે 'માલવ' નામ પ્રચારમાં હેતું લેઈએ
જવું અનુમાન કરી શકાય.' 'કલ્પમૂર્તી'ની વિવિધ ટીકાઓમાં આપણે
'શય્યદેશનામ'માં માલવ પણ છે.

માલવનાં 'મેંડક'—ગાંડા નામનો સ્વાય પદાર્થ પ્રસિદ્ધ છે. 'માલ-
વાદિમાં મનૂર ધાન્યને 'ચવલગ' કહેવામાં આવે છે.' મનૂર અને તુવેર
જે વે ધાન્યા માલ્લવામાં જાણીતાં છે.' ત્રિપુટક પણ માલ્લવામાં
પ્રસિદ્ધ ધાન્યવિશેષ છે. અઝસી તથા એમાંથી વનતું વજ્ર એ વસ્તુ
માલ્લવામાં જાણીતાં છે. 'મન હોય તો માલ્લવે જવાય' એમ માલ્લવાતું
દૂરત્વ નુત્તરવતી કહેવત ગુજરાતીમાં છે, એની સાથે સરસ્વાતી શકાપ
એવો એક શ્લોક 'કલ્પમૂર્તી'ની કેટલીક ટીકાઓમાં છે. દ્વન્દ્વમૂર્તિ, જેઓ
પછીથી મહાવીરના પ્રથમ ગણધર થવાના છે તેઓ મહાવીર પાસે વાદ
કરવા માટે જતાં પોતાની વિદ્વત્તા વિશે અભિમાનપૂર્વક કહે છે :

૧ વસુ, પૃ. ૩૧૯; વક્રી, પૃ ૧-૪

માહેશ્વર

જુઓ માહેશ્વરી

માહેશ્વરી

માહેશ્વરીની સ્થાપના વિશેની કથા આ પ્રમાણે છે:

પોતનપુરના રાજા પ્રજાપતિને મદ્રા નામે રાણીથી અચલ નામે પુત્ર થયો હતો. અચલ ચલદેવ હતો પ્રજાપતિએ પોતાની મૃગાવતી નામે પુત્રી સાથે ગાન્ધર્વવિવાહ કર્યો હતો; આથી મદ્રા પોતાના પુત્ર અચલ સાથે દક્ષિણાપથ ચાલી ગઈ હતી અને ત્યાં તેણે માહેશ્વરી નામે નગરી વસાવી હતી. એ નગરી મોટા ઐશ્વર્યવાળી હોવાથી માહેશ્વરી (પ્રા. માહેસરી) કહેવાતી હતી. અચલ પોતાની માતાને એ નગર સાંપોને પાછો પિતાની પાસે ગયો હતો.^૧

માહેશ્વર, શ્રીમાલ અને ડજ્જયિનીમાં લોકો સમૂહમાં એકત્ર થઈને સુરાપાન કરે છે એવો ઉલ્લેખ મળે છે.^૨ પુરિકાપુરીના બૌદ્ધ રાજાએ પર્યુપણ પર્વમાં જિનપૂજામાં પુષ્પોનો નિપેદ્ય કર્યો હતો, તેથી વજ્રસ્વામી આકાશમાર્ગે માહેશ્વરી જઈને પોતાના પિતાના મિત્ર એક માઝી પાસેથી પુષ્પો લાવ્યા હતા.^૩

માહેશ્વરી એ જ કાર્તીચૈર્યની માહિષ્મતી છે અને તે ઇન્દોરની દક્ષિણે ચાઝીસ માઈલ દૂર નર્મદાકિનારે આવેલ મહેશ્વર અથવા મહેશ છે, એવો સામાન્ય મત છે.^૪ પણ નર્મદાતટે આવેલ માન્ધાતાને પણ માહિષ્મતી ગણવામાં આવે છે,^૫ વ્યારે શ્રી. ક. મા. મુનશીના મત પ્રમાણે હાલનું મરુચ તે જ કાર્તીચૈર્યની માહિષ્મતી છે.^૬

૧ આવૃ, પૂર્વ ભાગ, પૃ. ૨૩૨

૨ આસુપૂ, પૃ. ૩૩૩. વક્રી જુઓ ડજ્જયિની.

૩ વસુ, પૃ. ૫૧૧-૧૩; વક્રી, પૃ. ૧૪૦-૪૧

૧. જોડિ, પૃ. ૧૨૦

૫. પુણ, પૃ. ૧૬૦

૬. ' ઇતિહાસિક સંશોધન,' પૃ. ૫૬૧

મૂલદેવ

એક પ્રસિદ્ધ વિટ અને ધૂત, જે પાછઝથી વેળાતટ નગરનો રાજા થયો હતો. 'ઉત્તરાધ્યયન મૂત્ર'ની ચૂર્ણિ તથા તે ઉપરની શાન્તિમૂરિ અને નેમિ-ચન્દ્રની વૃત્તિઓમાં મૂલદેવનો વૃત્તાન્ત પ્રમાણમાં વિસ્તારથી અને વિગતથી આપેલો છે. ચૂર્ણિ અને શાન્તિસૂરિ અનુસાર, મૂલદેવ ડઝયિનીનો વિટ હતો. (નેમિચન્દ્રના કથન મુજબ, મૂલદેવ પાટડિપુત્રનો રાજકુમાર હતો અને પોતાના પિતાથી રિસાઈને ડઝયિનીમાં ઓવીને રહ્યો હતો.) તે એક મોટો ઘત્તકાર હોવા ઉપરાંત મોંતકલા અને મર્દનકલામાં પણ નિપુણ હતો. ડઝયિનીની એક મુપ્રસિદ્ધ ગણિકા દેવદત્તા તેની સાથે પ્રેમમાં પડી હતી, પરન્તુ ગણિકાની માતા અચૂત નામે યોજી એક ધનિક યણિકનો પક્ષ કરતી હોવાને કારણે મૂલદેવને ડઝયિની છોડીને ચાખ્યાં જવું પડ્યું હતું. પડી એ દક્ષિણમાં આવેલા વેળાતટ નગરમાં જઈને રહ્યો. ત્યાં કોઈના ઘરમાં સ્થાતર પાડતો હતો ત્યારે નગરંદકકોર અને પકઢી લોધો અને વધમ્થાન ઉપર લઈ જવા માંડ્યો. એ દિવસે નગરનો રાજા અપુત્ર મરણ પામ્યો હતો. મંત્રીઓ નવા રાજાની શોધમાં હતા. એ માટે અધિવાસિત કરેલો અશ્વ મૂલદેવ પાસે આવી ઊમો. (નેમિચન્દ્રના કથન મુજબ, મૂલદેવને જોઈને હાથીએ ગર્જના કરી, અશ્વે હેપારવ કયો, મૃંગારે અભિપેક કયો, ચામરે વીજન કર્યું, અને કમઝ તેની ઉપર આવી રહ્યું; એ પ્રમાણે પાંચ દિવ્ય થયાં.) પટલે તેનો રાજા તરીકે અભિષેક થયો. પડી મૂલદેવે ડઝયિનીના વિક્રમ રાજા ઉપર પત્ર લખ્યું તથા અનેક પ્રકારની મેટ મોકલીને દેવદત્તા ગણિકા પોતાને સોંપવાની વિનંતિ કરી, અને વિક્રમ રાજાએ દેવદત્તાની દુઝા ગણ્યા પડી, તે કબૂલ રાખી. મૂલદેવ દેવદત્તાની સાથે સુમ્મર્વક રહેવા લાગ્યો. એ સમયે મંટિક નામે એક

ચોર નિધસે લંગડા-તૂનારા તરીકે રહેતો ને રાત્રે શહેરમાં ચાતર પાડીને, લોકોને ત્રાસ આપતો. એક વારના ચોર મૂલદેવે યુક્તિપ્રયુક્તિથી મંડિકને પકડ્યો અને તેની પાસેનું વધું દ્રવ્ય હાડે લીધા પછી એને ચૂઝીએ ચઢાવ્યો. '

'વ્યવહારસૂત્ર'નાં ભાષ્ય તથા વૃત્તિમાં મૂલદેવના રાજ્યાભિષેકનો વૃત્તાન્ત સંક્ષેપમાં અને સહેજ જુદો રીતે આવ્યો છે. વઝી ત્યાં નગરનું નામ પણ નથી. ચોરી કરતાં પકડાયેલા મૂલદેવનો વધ કરવાની રાજાએ આજ્ઞા કરી હતી, પણ એ પછી તુરત જ રાજા એકાએક મરણ પામ્યો. રાજા અપુત્ર હતો, તેથી એની પછી કોનો રાજ્યાભિષેક કરવો એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો. વૈદ્ય અને મંત્રીએ રાજાના મરણની વાત ગુપ્ત રાखીને તથા રાજા બોલી શકતા નથી એમ જણાવી, પડદામાંથી રાજાનો હાથ લાંબો કરાવો તેઓ મૂલદેવના અભિષેકની સૂચના કરતા હોવાનું જણાવ્યું. પછી એક વારનો આ ચોર રાજા થયો હોવાથી સામંતો તેનું યોગ્ય સન્માન કરતા નહોતા. રાજદરबारમાં પોતાની ઉપેક્ષા કરતા સામંતોને જોડીને મૂલદેવ બોલ્યો કે 'મારી આજ્ઞા પાઠનાર કોઈ છે કે નહિ ?' એ સમયે તેના પુણ્યપ્રભાવથી રાજ્યદેવતા વડે અધિષ્ઠિત થયેલા ચિત્રમય પ્રતીહારોએ કેટલાયે સામંતોનાં માથાં કાપી નાખ્યાં. આથી વાકીના સામંતો તાવે થઈ ગયા. '

આચાર્ય હરિમદ્રમૂરિએ (વિ. સં. ૭૫૭-૮૨૭=ઈ સ. ૭૦૧-૭૭૧) નર્મ અને કટાક્ષથી ભરેલું 'ધૂર્તાલ્યાન' નામે એક પ્રાકૃત કથાનક રચ્યું છે, જેમાં મૂલદેવ એક પાત્ર તરીકે આવે છે. આ ધૂર્તાલ્યાનનું વસ્તુ 'નિશ્ચીથ સૂત્ર'નાં ભાષ્ય અને ચૂર્ણિમાં મળે છે. એમાં મૂલદેવ, દલાસાદ, અને શશ એ ત્રણ ધૂર્તો તથા સ્વંડપાના નામે ધૂર્તાની વાત છે. એમાંના પ્રત્યેક ધૂર્તની સાથે બીજા પાંચસો ધૂર્તો અને સ્વંડપાનાનો સાથે પાંચસો ધૂર્તાઓ હતી. એક વાર ભરવોમાસમાં ઉજ્જયિનીનો ઉત્તરે આવેલા જં.ળોંદાનમાં-એ વર્ષા ટહોથી થરથરતાં મૂલે મરતાં વેઠાં હતાં ત્યારે મૂલદેવે એમ વધુ કે

‘આપણે શ્રેયસ્કં પોતપોતાના અનુભવો કહેવા, અને જેના અનુભવો સોટા પુરવાર આવે તેણે આ ધર્ત્તમંદહઝીનં ભોજન આપવું’ એમાં અને ધર્ત્તોની ન માની શકાય એવી વાતોને પણ ધોજાઓ શ્રાવણ શાસ્ત્રપુગણોમાની એ પ્રકારની વધાઓ રજૂ કરી સમર્થન આપ્યું. આ પછી હરિભદ્રસૂરિના ‘ધર્ત્તાધ્યાન’માં એમ આવે છે કે—સંહપાનાની વાતને કોઈ સાચી કે સોટી કહી શકાય નહિ; સર્વેએ હાર સ્વીકારી, અને પછી સીની પ્રિતિધી સંહપાનાએ પોતે ભોજન પણ આપ્યું પણ એ વધું નહિ ઘર્ણવતા ‘નિશીથ ચૂર્ણિ’ તો ‘સેસ ધુત્તકલાણાણુસારેણ ણંયં (વાકીનું ‘ધર્ત્તાધ્યાન’ પ્રમાણે જાણી લેવું) એમ કહીને વાત પૂરી કરી છે છે.’ ‘નિશીથ-ચૂર્ણિ’નો સમય પણ રૂંસરી સનના સાતમા સૈકાથી અગાંચીન નથી, પટલે તે જે ‘ધર્ત્તાધ્યાન’નો ઉલ્લેખ કરે છે તે હરિભદ્રમૂરિકૃત હોવાનો સંભવ નથી. કા તો ચૂર્ણિકાર પાસે બીજું કોઈ પ્રાચીનતર પ્રાકૃત ‘ધર્ત્તાધ્યાન’ હોય અથવા આ ધર્ત્તોની લોકપ્રચલિત કથા જે પણ ‘ધર્ત્તાધ્યાન’ કહેવાતી હોય, એનો ઉલ્લેખ તેમણે કર્યો હોય

‘આવશ્યક સૂત્ર’ની ચૂર્ણિ અને ધૃત્તિમા’ મૂલદેવના મિત્ર તરીકે કંઠરીકનું નામ છે, જે હરિભદ્રસૂરિના ‘ધર્ત્તાધ્યાન’માં એક વાત તરીકે છે. મૂલદેવના નિદાગ્ધતા, ધૃત્તતા અને બુદ્ધિચાતુર્યની વધાઓ પણ આગમસાહિત્યમાં અનેક સ્થળે છે. એક ઠેકાણે બુદ્ધિવાન પુરુષને ‘મૂલદેવ જેવો’ કહ્યો છે.

પ્રાચીન ભારતની લોકકથામાં અમર બનેલો આ મૂલદેવ સ્વેચ્છા ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હશે એવો હો. ચિન્તરનિ-સનો મત છે; જો કે મૂલદેવ વિશેની વધી વાર્તાઓ ઐતિહાસિક હશે એવું કંઈ એમાંથી કહી શકાય નથી આગમેતર તેમ જ જૈનેતર સંસ્કૃત-પ્રાકૃત સાહિત્યમાં મૂલદેવ વિશેના કથાનકો તથા એના મિત્રોને લખાના ઉલ્લેખો સંખ્યાબંધ છે. શ્લોક કવિના ‘પદ્મપ્રામૃત્તક માળ’માં મૂલદેવ અને દેવસેના (દેવ-

દત્તા)ની પ્રણયકથા આવે છે તથા એ માણનો પ્રવક્તા મૂલદેવનો મિત્ર શશ છે. મૂલદેવનું 'કર્ણોમુત' એવું નામ પણ એમાં છે. મહાકવિ વાણની 'કાદંબરી'માં વિન્ધ્યાટર્વાના વર્ણનમાં એક ક્ષિપ્ર વાક્યસ્વંડમાં કર્ણોમુત (મૂલદેવ) અને તેના ત્રણ મિત્રો—વિપુલ, અચલ અને શશનો ઉલ્લેખ છે. કાશ્મીરી સોમદેવ મદ્ધકૃત 'કથાસરિસાગર'ના 'વિષમશીલ લંબક'ની છેલ્લી વાર્તામાં—'હોમાત્ર કંઈ નઠારી હતી નથી, વેવે કંઈ વિપવહોઓ હતી નથી; અતિમુક્તતા જેવી વાપ્રને વઝગનારી વેલોઓ પણ હોય છે'—એ સૂત્ર પુરવાર કરવા માટે મૂલદેવ પોતાના જ રંગીલા જીવનનો એક પ્રસંગ રાજા વિક્રમાદિત્યને કહી સંભળાવે છે, એમાં પણ મૂલદેવની સાથે એનો મિત્ર શશ છે. સં ૧૨૫૫=ઈ. સ. ૧૧૯૯માં રચાયેલું પૂર્ણભદ્ર મુનિનું 'પંચાલ્યાન', જે 'પંચતંત્ર'નું જ એક અલંકૃત સંસ્કરણ છે તેમાં (તંત્ર ૧, કથા ૧૦) મૂલદેવ વિશેનો એક રસપ્રદ ઉલ્લેખ છે: એક રાજાની પથારીમાં જૂ રહેતી હતી ત્યાં આવીને એક માકળે પણ પોતાને રહેવા દેવાની વિનંતિ કરી. "જૂ, દાક્ષિણ્યથી માકળની વિનંતિ સ્વોક્તારી, કારણ કે એક વાર રાજાને મૂલદેવનું કથાનક કહેવામાં આવતું હતું ત્યારે ચાદરના એક ભાગમાં રહેલી જૂ, તે સાંભળ્યું હતું. એમાં મૂલદેવે દેવદત્તા ગણિકાને કહ્યું હતું કે 'પગમાં ઝીને ફરેલી વિનંતિ પણ જે માનતો નથી તેના ઉપર વઢા, વિષ્ણુ ને મહાદેવ ત્રણે કોપાયમાન થાય છે.' એ વચન સંભારીને જૂ, કળની વિનંતિ સ્વીકારી."

એક પ્રકારની ગુપ્ત સાંકેતિક ભાષા મૂલદેવપ્રણીત હોવાને કારણે 'મૂલદેવી' નામથી ઓઢાણાતી (જુઓ કોઝહલ—રૂન 'હીલાવર્ડ-લ્હા'નું સંસ્કૃત ટિપ્પણ, પૃ. ૨૮).

વઢી મૂલદેવને સ્તેયશાલ અથવા ચોરશાલનો પ્રવર્તક માનવામાં આવે છે." એને મૂલગ્રી, મૂલમદ્ર, કરટક, કલ્પાકુર, હરપદ, કર્ણોમુત આદિ નામોથી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઓઢાણામાં આવે છે. ઈસવી સનના

સાતમા શતકના પૂર્વાર્ધમાં થયેલા મહેન્દ્રવિક્રમવર્માકૃત 'મત્તવિલાસ પ્રહમન' (પૃ. ૧૫)માં 'સ્વરપટને નમસ્કાર એમ કહો, જંગે ચોર-જાત રચ્યું !' એવો ઉન્નય છે. દંડીના 'દશકુમારચરિત' (ઉચ્છ્વાસ ૨)માં ચોરીનો ધંધો સ્વીકારનાર એક પાત્ર 'કર્ણાસુતે ઉપદેશેના માર્ગમાં મેં ઘુલ્લિ ચલાવી !' નામ કહે છે.

આ લાક્ષણિક ઉદાહરણોથી વ સ્પષ્ટ થશે કે જેનો આસપાસ લોકપ્રિય વાર્તાઓ રચાયાં છે. એવાં થોડાંક વિચિત્ર અને વિલક્ષણ પાત્રો પૈકીનો એક મૂલદેવ છે. સાહસ, વિદગ્ધતા અને મુક્ત પ્રણયમાં રાચતી જે સૃષ્ટિ 'દશકુમારચરિત' જેવી પ્રાચીન કથાઓના નાયકો રજૂ કરે છે તેનો જ એક વિશિષ્ટ પ્રતિનિધિ આ મૂલદેવ પણ છે. એનાં અને એના મિત્રોની કથાઓ જેમ જૈન સાહિત્યમાં છે તેમ જૈનેતર સાહિત્યમાં પણ છે, એ બતાવે છે કે વસરાજ સદયનની જીવનકથાની જેમ મૂલદેવ વિશેની વાતો પણ પ્રાચીન ભારતીય કથાસાહિત્યનું એક જીવંત ઓગ હતું.

૧ ઉચ્ચ, પૃ ૧૧૮-૨૧; ઉશા, પૃ ૨૧૮-૨૨; ઉન્ને, પૃ ૫૧-૬૫
૨ વ્યમા, ગા. ૧૬૮-૬૯; વ્યમ (સ્વે. ૪) ની શક્તિ, પૃ ૩૨
૩ હરિભક્તસૂચિત 'ધૂતાહ્યાન' માં આ પ્રણ ઉપરત કંડરીક નામે બોધો ધૂર્ત છે.

૪ નિમા, ગા. ૨૯૪; નિષ્, માગ ૧, પૃ. ૯૩-૯૫

૫ આષ્ટ, પૂર્વ માગ, પૃ ૫૪૯

૬ આમ, પૃ ૫૨૧

૭ આષ્ટ, પૂર્વ માગ, પૃ. ૫૪૯; આમ, પૃ. ૫૦૧, દર્શન, પૃ ૫૫-૫૬; દર્શન, પૃ. ૫૭-૫૮, કથાદિ

૮ ત્રાય વ એનો મૂલદેવસરિસો મણુસો આગચ્છદ દર્શન, પૃ ૫૮

૯ 'હિસ્ટરી ઓફ હિન્દિયન લિટરેચર,' માગ ૨, પૃ. ૪૮૮

૧૦ આ વિષે વધુ વિસ્તાર માટે જુઓ 'કુમાર' ના '૨૦૦ મા

अरुमा मारो लेय प्राचीन चाक्षिपसो चोरनास्त्र."

मैदपाट

मैवाड. मूयक नामे तृणविशेष मैवाडमा प्रभिद छे.^१

१ प्रथम, पृ. १३७

मोदेरक

उत्तर गुजरातनु मोदेरा. मोदेरक आहारानो उल्लेख 'मृत्कृताग-
सूत्र'नी वृत्तिमां छे.^१ ए ज सूत्रनी चूर्णिमा मोदेरकनो ए प्रकारनो
उल्लेख छे, जेथी ए एक महत्वनु स्वच्छ होमनुं सिद्ध थाय छे.^२

पुराणोमा आ नगम्बुं 'मोदेरक' ग्बुं नाम मळे छे.^३

१ सूक्तरी, पृ. ३४३. जुओ खेट आदार.

२ जहा पुडो वेणइ-केवि तुम मोदेरगतो आगतो भवान् । सो
गणइ-गाइ मोदेरगतो, भवइमामायावो- । सूक्तू, पृ ३४६ ।

३ जुओ पुगुमो मोदेरक. मोदेरका इतिहास भाटे जुओ धी.
मणिलाल मू. मिश्रीकृत पुस्तिका 'मोदेरा.'

यष्टन

जुओ यवन

यवन

मथुरानो एरु राजा. प्राकृतमा एनुं नाम जउण, जवुण अथवा
जउणसेण मळे छे. एना मंत्रीनुं नाग चित्तप्रिय हवुं^१ ए' राजा विशेष
गयो कथा छे 'जउणाचंक्र' नामे उद्यानमा आतापना लेता दंड
नामे अणगारनो ए राजाए वष कर्यो हतो दंड अणगार काट करीने
सद्धिमा गया. तेमनो महिमा करवा आवेला इन्द्रे राजांमे एहुं के
हुं दीक्षा लईश सो ज आ पापथी मुक्त धईश.^२ पछी राजाए
थविरो पासे दीक्षा लीनी^३

जउण, जवुण आदिनुं संस्कृत रूप 'अभिधानराजेन्द्र' (ग्रन्थ

૪) તથા ' પાદ્મ-સદ-મહાજ્ઞાનો ' એ સૂચન્યું છે તે પ્રમાણે 'યમુન' એવું પણ જો કે આખી શકાય, તથા મથુરા નગર યમુના નદીના તટે વસેલું હોઈ ત્યાંના રાજાને પણ 'યમુન' નામ આપવામાં આવે. એમાં એક પ્રકારનું કથોચિત સારલ્ય જણાય છે. સ્વરૂં, પરંતુ મને એની 'યવન' એવી છાયા વધારે ઓચિત લાગે છે. મથુરામાં એક કાળે યવન અર્થાત્ પ્રોક રાજાઓનું રાજ્ય હતું એ इतिहासસिद्ध છે. એવો કોઈ પરદેશી રાજા ધાર્મિક અસહિષ્ણુતાથી પ્રેરાઈ જૈન સાધુનો વંધ કરે એ પણ સંભવિત છે. આગમસાહિત્યમાં આ રાજાને 'પરપક્ષ' નો કહ્યો છે, એથી એનું પરદેશીપણું સૂચવાય છે એમ સમજવું ?

૧ વિક્રો, પૃ. ૨૯૪

૨ આચૂ, ઉત્તર ભાગ, પૃ. ૧૫૫. 'વિવિધ તીર્થકલ્પ' (પૃ. ૧૯) માં આ પ્રસંગનો નિર્દેશ છે, ત્યાં રાજાનું નામ 'વક્રજડણ' આપ્યું છે અને રાજાએ સાધુ ઉપર ઘા કરતાં સાધુને કેવલ જ્ઞાન ચર્ચુ એમ કહ્યું છે.

૩ પરપક્ષો ઓ સપક્ષે ભદ્રો જહા હોઈ જડણરાયા તુ ।

ત પુણ અતિસયગાળી દિકલતધિકારણ નાઈ ॥

નિમા, ગા. ૩૬૫૨

પરપક્ષો સપક્ષે હુઠો જહા મથુરાએ જડણરાયા, નિચૂ (અવ૦ ૧૧), પૃ. ૭૪૩

મથુરા નગરી જડણો રાયા, ચડણાવક ડડજાણ, આચૂ, ઉત્તર ભાગ, પૃ. ૧૫૫

મથુરાએ જડણસેજો રાયા, ચિત્તપિંથો ચં સે મતી, વિક્રો, પૃ. ૨૯૪

યશોદેવસૂરિ

ચંદ્રગચ્છના વીરગણિના શિષ્ય શ્રીચંદ્રસૂરિના શિષ્ય. એમણે સં. ૧૧૮૦ = ઈ. સ. ૧૧૨૪ માં જયસિંહના રાજ્યમાં અણહિલ-ધાડમાં સૌવર્ણિક નેમિચંદ્રની પૌષ્પશાસ્ત્રમાં રહીને 'પાશ્વિક સૂત્ર'

ઉપર 'સુસ્તાવબોધા' નામે ઘૃત્તિ રચી હતી.' યશોદેવમૂર્તિ સંત્યાગ્નિ આગમેતર ધાર્મિક ગ્રન્થો ઉપર પણ ટીકાઓ લખી છે.'

૧ પાવ, પ્રશસ્તિ

૨ જૈનપદ, પૃ. ૨૪૪

પાદ્ય

યદુના વંશજો,' જેઓ પ્રથમ શૌરિપુરમાં અને પછી દ્વારકામાં વસતા હતા.

૧ જૈન સાહિત્ય અનુસાર યદુના વંશજ માટે જુઓ જૈન, 'જેન્યન્તરિન્દિયા,' પૃ. ૨૫૬

યૌગન્ધરાયણ

વત્સરાજ ઉદયનનો મંત્રી. અવંતિના રાજા પ્રયોતે ઉદયનને કેદ પકડ્યો હતો, અને છોડાવવાનો પ્રયત્ન કરતો યૌગન્ધરાયણ ઉઝળિની આવ્યો હતો. ઉદયન અને વાસવદત્તાને હાથળી ઉપર વેસાટીને નસાડવાની યોજના તેણે વિચારી, અને પછી એ યોજના પરત્વે પોતાના બુદ્ધિવૈભવનું અભિમાન નહિ ગીરવી શકાયાથી માર્ગે જતાં તે એક છોડ ચાલ્યો કે—

યદિ તાં ચૈવ તાં ચૈવ તાં ચૈવાપતલોચનામ્ ।

ન હરામિ નૃપસ્યાર્થે નાહં યૌગન્ધરાયણઃ ॥

એ જ સમયે નગરમાં ફરવા નીકળેલા પ્રયોત રાજાએ આ શબ્દો સાંભળ્યા અને કુદ્ધ દૃષ્ટિથી એની સામે જોયું પણ યૌગન્ધરાયણે માંટપણનો દેસ્તાવ કર્યો, ઘટલે પ્રયોત પોતાના કોપનો નિપજ કરીને ચાલ્યો ગયો. થોડા સમય પછી વત્સરાજ અને વાસવદત્તા ઉઝળિનીથી કૌશાલી ચાલ્યાં ગયાં અને ઘણો પ્રયત્ન કરવા છતાં પ્રયોત એમને પકડી શક્યો નહિ.'

अहो ए नाथवु रसप्रद धरा के उपर टाँकेलो "यदि ता चै०"
ए श्लोक नजावा पाठातर साथे, भासना 'प्रतिज्ञायौगधरायण'
नाटक (अंक ३, स्था ८) मा योगधरायणना मुखमा मुकायेले छे
एक ज जीवत, छ कप्रिय वस्तुगे जुदी जुदी परपराओमा केवा राते
त्रिनियोग थयो एनु आ पण एक रसिक उदाहरण छे

जुओ उदयन, मधोत

१ आचू, उत्तर भाग, पृ १६२-६३ जैन परपरा अनुसार आ
भारता य प्रसंगना रघुप्रद वर्णन माट जुओ हेमचन्द्रकृत 'त्रिपष्टिशलाका
पुरुषचरित्र,' पर्व १०, सर्ग ११

रक्षित आर्य

आर्य रक्षित अथवा रक्षितसूनि स्तुति 'नदिसूत्र' नी स्वकिरा-
बलामा धनुयोगोना रथक तरीक करली छे ' आर्य रक्षित दगपुरना
राजाना पुरोहित सोमदेवना पुत्र हता ' एमनी मातानु नाम रुद्रसोमा
हतुं, तोसलिपुत्र नामे आचार्य जेओ दशपुर आब्या हता तेमनी पास
एमण दीशा लीधी हती ' उज्जयिनीमा वज्रस्वामी पासे जईने तेमणे
साडानव पूर्वोने अम्बास कथो हतो, तथा ते पहेला उज्जयिनीमा
एक वृद्ध आचार्य मद्रगुप्तसूरेन अनशननी आराधना करावी हता '
आर्य रक्षिते एमना पिता सोमदेव अन भाई फगुरक्षित सुद्धा आस्वा
कुटुबन दासित कयुं हतु तेमना पिता सोमदेव एक याजिक ब्राह्मण
होई, पोतान बीजाओ वदन कर के न कर, पण बजना त्याग करवानी
विरुद्ध हता ठेवत तेमणे कटिपन्नन बदले चोलपट्टक धारण कथो
हतो ' जो क ' प्रभाकरचरित ' आदि म थो कहे छ के स्वर्गनास
पामेला एऊ मुनिनो मृतदेह यार सोमदेवे उपाड्यो हतो त्यार
एमनुं अधोवस्त्र खेवो लवामा अब्यु अन त्यार पछी एमण वस्त्र
धारण कयुं नहि '

पूर्वहाळमा सधुआन मात्र एक ज पात्र राखवानी छूट हती

આર્ય રક્ષિતસૂરિણ ચોમાસાના નાર માસ માટે પાત્ર ઉપરાંત એક માત્રક (નાનું પાત્ર) રાસવાની છૂટ આપી હતો.^૭ આર્ય રક્ષિતસૂરિના સમય પૂર્વે સાધ્વીઓ સાધ્વીઓની પાસે આલોચના હેતો, પણ એમના સમયથી સાધ્વીઓ સાધુઓની પાસે આલોચના હેવાનું ઠર્યું.^૮

આર્ય રક્ષિતે પોતાની પછો ગચ્છનું આધિપત્ય દુર્બલ પુષ્પમિત્ર નામે સાધુને સોંપ્યું હતું. આથી ગોષ્ઠામાહિલ^૯ નામે વીજા વિદ્વાન મુનિ જેઓ એમના મામા થતા હતા તેમને માટું લાગ્યું ગોષ્ઠામાહિલ સાતમા નિહવ વળ્યા. એમનો મત ‘અબદ્ધિક’ તરીકે જાણીતો છે.

આર્ય રક્ષિતનો જન્મ વિ. સં. ૫૨=ઈ. સ. પૂર્વે ૪ માં, દીક્ષા સં. ૭૪=ઈ. સ. ૧૮ માં, યુગપ્રધાનપદ સં. ૧૧૪=ઈ. સ. ૫૮ માં અને અવસાન સં. ૧૨૭=ઈ. સ. ૭૧ માં થયાં હતાં.^{૧૦}

૧ ‘અભિધાન રાજેન્દ્ર,’ ભાગ ૧, પૃ. ૧૧૨

૨ જુઓ દશપુર.

૩ જુઓ તોસલિપુત્રાચાર્ય

૪ જુઓ મદ્રગુપ્તાચાર્ય તથા ષષ્ઠ આર્ય.

૫ હસા, પૃ. ૯૮; ઉને, પૃ. ૨૧-૨૫

૬ જુઓ ‘પરિશિષ્ટ પર્વ’ માં તેરમો સર્ગ તથા ‘પ્રમાવકચરિત’ માં ‘આર્યરક્ષિતસૂરિચરિત’. આર્ય રક્ષિતના જ્ઞાતાન્ત માટે જુઓ ઉનિ. ગા. ૪-૬૭; હસા, પૃ. ૯૬-૯૮; ઉને, પૃ. ૨૨-૨૫, इत्यादि. એમને શિના પ્રાચીનિક હલ્લેણો પણ આગમસાહિત્યમાં અનેક સ્થળે છે, જેમકે— ઘ. ગા. ૪૮૧; ગીકમા, પૃ ૫૩; કલ્કિ, પૃ. ૧૭૨-૭૩; કદી, ૧૫૧, इत्यादि

૭ નિખા, ગા. ૪૫૧૪; નિષ્ણ, ભાગ ૪, પૃ. ૮૮૭; સ્વયમ ઉદે. ૮ ઉપરની વૃત્તિ), પૃ. ૪૧-૪૨.

૮ સ્વયમ (ઉદે. ૫ ઉપરની વૃત્તિ), પૃ. ૧૬

૯ જુઓ ગોષ્ઠામાહિલ.

૧૦ પ્રવ (અનુવાદ), પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૧

રત્નશેખરગણિ

તપાગચ્છાપિપતિ સોમસુન્દરસૂરિના શિષ્ય મુવનસુન્દરસૂરિના શિષ્ય
 ૧૫૭૬ સ ૧૪૯૬—ઈ સ ૧૪૪૦ મા 'આદ્યપ્રતિક્રમણસૂત્ર' ઉપર
 'અર્થદીપિકા' નામે વૃત્તિ રચો છે ' રત્નશેખરની વૃત્તિનો ટક્કેલ
 શાન્તિચંદ્રે 'જનુદીપપ્રજ્ઞતિ'ની વૃત્તિમા કયો છે ?

૧ આશ્રમ, મંગલાચરણ તથા પ્રવૃત્તિ

૨ અપ્રણા પૃ. ૩૨૭ ૩૬૬, ૪૩૧

રથનેમિ

શૌરિપુરના સમુદ્રવિજય રાજાના, રાણી શિરાદેવીથી થયેલા ચાર
 પુત્રો હતા—અરિષ્ઠનેમે (નેમિનાથ), રથનેમિ, સત્યનેમિ અને દહનેમિ ઉપ-
 સેનની પુત્રી રાજીમતીને પરણ્યા માટે નેમિનાથ જતા હતા ત્યાં માર્ગમા
 જાનને મોજન આપ્યા માટે બાધેલા પશુઓના ચિંકાર સામઝી તેમન
 વૈભવ્ય ઉપજ થયો અને તેમણે દીધા લીધી ' એમના વાદણ રાજી-
 મતી પણ દીક્ષિત થયા. પછી એક વાર વર્ષાઋતુમા દ્વારકા પાસેના
 રૈતત્ક ઉગ્રાનમા રહેલા નેમિનાથને ઘડન કરીને આવતા રાજીમતીના
 વચ્ચે વરસાદમા મીંચાયા તેમણે પૃક ગુફામા આશ્રય લીધો અને
 તમામ વચ્ચે ઉતારીને તે સૂઈવના મહાયા એ સમયે નેમિનાથના મોઢે
 રથનેમિ જેમણ પણ દોષા લીધી હતી તેઓ વૃષ્ટિના કારણથી ગુફામા
 પ્રવેશ્યા અને રાજીમતીને મોઢેન વિજારવશ થયા પણ રાજીમતીના
 (ઉપદેશથી તેઓ પોતાનો મૂઝ સમાધા, અને અતે રથનેમિ સન રાજી
 મતી વ ન કેવલ જ્ઞાન પામ્યા

૧ રથનેમિ અને રાજીમતીના અદ્ભુત કથિત્વમય સ્વાદ માટ જુઓ
 ટ અપ્યાય ૨૨ (રથનેમીય), કહી પુઓ કમુ, પૃ. ૩૯૯-૪૪, કહી,
 પૃ. ૧૬૯-૭૨, કહી, પૃ. ૧૩૭-૪૨, કહી પૃ. ૧૨૦-૨૩, દયાદિ

રથાવર્તનગિરિ

વજ્રસ્વામીએ વાર વર્ષેના દુષ્કાલની શબ્દભાવમા આ પર્યંત ઉપર

जईने अनशनपूर्वक देहत्याग कर्यो हतो. एमना देहत्याग पट्टी इन्द्रे त्यां आवीने पोताना रथ साथे ए स्थाननी प्रदक्षिणा करी हती, अने ए कारणथी पर्वतनुं नाम 'रथावर्त' पड्युं हतुं^१

रथावर्तगिरि कुंजरावर्तनी यासे आवेळो हतो.^२ बीजा एक परंपरा प्रमाणे, वज्रस्वामी पांचसो साधुओनी साथे रथावर्त पर्वत उपर आव्या हता. त्यां एक क्षुल्लक-नाना साधुने मूर्तीने तेओ बीजा पर्वत उपर गया हता. क्षुल्लकना कालधर्म पाय्या पछी लोकरपालोए रथमां आवीने एमनी शरीरपूजा करी हती; आथी ए गिरि रथावर्तगिरि, तरीके लोकमां प्रसिद्ध थयो. बीजा पर्वत उपर वज्रस्वामी मरण पाय्या. इन्द्रे हाथी उपर त्यां आवीने ए स्थाननी प्रदक्षिणा करी रथावर्त ए गिरि 'कुंजरावर्त' तरीके ओळखायो.^३

रथावर्त ए जैनोनु एक प्रसिद्ध तीर्थ हतुं. मुनि कन्याणविजय-जीना मत प्रमाणे ते माळवामां विदिशानी पासे आवेळुं हतुं.^४

१ भाग, पृ. ३९६

२ जुओ कुंजरावर्त; वडी मुनि कन्याणविजयजीकठ 'वीरनिर्वाण संवत् धौर जैन कालगणना,' पृ. ९०.

३ मस, ग. ४६७-४७३

४ अथ (अनुवाद), प्रस्तावना, पृ. १७. बीजा उल्लेखी याडे जुओ कस, पृ. ५११-१३; कटी, पृ. १४५

राजधन्यपुर

राधनपुर. उपाध्याय धर्मसागरे 'राजधन्यपुर'मां सं. १६२८= ई. स. १५७२मां 'कल्पसूत्र' उपर 'किराणाजी' यासे राजधन्यपुर टीका रची हती.

जुओ धर्मसागर उपाध्याय

૧ કથાઓ પ્રમાણે રોહક છેવટે રુઝ્ઝિનીના રાજાને પ્રસન્ન કરીને
 ૨ એનો મત્રી થયો હતો. લોકવાર્તાના તુછનામક અભ્યાસમાં રોહકના
 ૩ સંબંધમાં મળતી કથાઓ ઘણી મહત્વની છે, કેમ કે એની ૧ કથાઓ
 ૪ સહેજ પેરપાર સાથે મોજ અને ફાન્સિદાસ તથા અફઘર અને ચીરગઝને
 ૫ વિશે પણ પ્રચલિત છે. રોહકને નામે ચઢેલી કથાઓનો નિર્દેશ 'નૈદિ
 ૬ સૂત્ર'ના માધ્યમમાં છે—જો કે એનો વિસ્તાર તો ટીકાચૂર્ણિઓનાં છે—
 ૭ ૧. ઉપરથી લોકકથા સરીકે પણ એમની પ્રાચીનતાનું સહેજે અનુમાન
 ૮ થઈ શકે છે.^૧

૧ આમ, પૃ ૫૧૫-૧૮; નમ, પૃ ૧૪૫-૪૬.

૨ રોહકના બુદ્ધિવાતુર્ણની કથાઓ માટે જુઓ 'પ્રજાશયુ-ગુજરાત-
 ૩ શમાચાર' દીપોત્તરી એક, ઇ. ૧૯૧૬ માં મારો છેલ્લો 'નટપુત્ર રોહક
 ૪ અને રાજા'.

લાટ

લાટદેશ. 'કલ્પસૂત્ર'ની ટીકાઓમાં 'રાષ્ટ્રદેશનામ' આપ્યા
 ૧ છે ત્યાં લાટનો પણ ઉલ્લેખ છે.^૨ લાટદેશ વહે સામાન્યતઃ આજનો
 ૨ દક્ષિણ ગુજરાત ડિહિટ છે, જેનું ઘાટનગર મરુકચ્છ હતું. પણ એક
 ૩ ફાલે લાટ વહે ઉત્તર સિન્ધના લાટકાળા (લાટવાના)ની માઠી
 ૪ પશ્ચિમ ભારતનો સમુદ્રકિનારનો આશ્વો પ્રદેશ ડિહિટ હતો. ૧. મિપયની
 ૫ વિગતવાર ચર્ચા માટે તથા લાટની વ્યુત્પત્તિ માટે જુઓ 'પુગુ'માં લાટ.

જૈન આગમસાહિયના ઉલ્લેખોમાં 'લાટ' વહે 'લાટનો' દક્ષિણ
 ૧ ગુજરાત જ ડિહિટ હોય એમ જણાય છે. એમાંથી લાટ તથા ત્યાના
 ૨ ઘટનોઓ વિશે કેટલીક પ્રકીર્ણ પણ રસિક સામગ્રી મળે છે. લાટ-
 ૩ વિષયમાં વરસાદનાં પાણીથી ધાન્ય નીવડે છે.^૪ લાટના ઘટનોએને
 ૪ 'ગુંઠ'—ફપટી કણ છે તથા એને લગતો એક રસિક વાર્તા આપી છે
 ૫ એક લાટવાળી માઠામાં વેસીને કોઈ નગર તરફ જતો હતો. માર્ગમાં

એક મહારાષ્ટ્રી મેઘ્યો. તેણે લાટવાસીને પૂછ્યું કે 'લાટવાસીઓ કપટી' કહેવાય છે તે કેવા !' લાટવાસીએ કહ્યું, 'પછીથી ચતાવીશ.' માર્ગમાં સવારનો સમય થીતી જતાં પોતે બોલેલું વચ્ચે મહારાષ્ટ્રીએ 'ગાઢી-ઉપરે' મૂક્યું. લાટવાસીએ એની દસીઓ (લટકતા છેડા) ગળી લીધી. પછી નગરમાં પહોંચ્યા પછી મહારાષ્ટ્રીએ પોતાનું વેશ લેવા માંડ્યું, પરંતુ લાટવાસી બોલ્યો કે 'આ તો મારું વચ્ચે છે.' મહારાષ્ટ્રી એને રાજદરવારમાં લઈ ગયો. ત્યાં વિવાદ થતાં લાટવાસી બોલ્યો, 'મહારાષ્ટ્રીને પૂછો કે વચ્ચની દસીઓ કેટલી છે.' મહારાષ્ટ્રી એ કહી શક્યો નહિ અને લાટવાસીએ તે કહી, પરંતુ વચ્ચે લાટવાસીને મળ્યું રાજદરવારમાંથી વહાર નીકળ્યા પછી લાટવાસીએ મહારાષ્ટ્રીને બોલાવેને વચ્ચે પાછું આવ્યું અને કહ્યું કે 'મિત્ર ! તે પૂછ્યું હતું એનો આ જવાબ છે. લાટવાસીઓ આવા હોય છે.'"

લાટવાસીઓ જેને 'ક્ષીર' કહે છે તેને કુટુક (ઘણે ભાગે કૂર્મી)ના વસ્ત્રીઓ 'પીલુ' કહે છે. લાટદેશમાં 'દવરક-વલ્લનક'—'દોરાના ગૂંચલાને માંગલિક ગણવામાં આવે છે. આ 'દવરક-વલ્લનક' એ નાટાકાદી હોય એ સંમતિ છે.

લાટદેશમાં ધાન્ય ભરવાની કોઠી 'પલ્લગ' અથવા 'પલ્લક' (સર૦ ગુજ 'પાલ્લુ' = કોઠી) કહેવાય છે તે ઊંચે અને નીચે પહોળી, પળ છેક ઉપર કંઈક સાંકડી હોય છે. લાટદેશની 'રૂતપોષિત'—રૂતી પૂણી મહારાષ્ટ્રમાં 'પેલુ' કહેવાય છે.

લાટદેશમાં સમાન વયની સ્ત્રીઓને 'હલિ' (ગુજ. 'અલી') અને નવંદને 'મદા' કહીને સંબોધવામાં આવે છે. કળસલામાંથી અનાજ છૂટું કરવાની ક્રિયા 'જોવળ', 'ચોલાનું ધોવળ' 'કાંજિય' કે 'કાંજિક' (ગુજ. 'કાંજી') કહેવાય છે. લાટવાસીઓ જેને 'અદુપ્પલાણ' (પોડાનું પલાણ; એનું ગુજરાતી રૂપ 'આડપલાણ')

અવું થઈ શકે) કહે છે તે વીંજા પ્રદેશોમાં 'ચિહ્નિ' તરીકે ઓઝસાય છે." પરુ સ્થાસ પ્રકારની વનરપતિ લાટવાસીઓમાં 'ફકડા' (અર્થાત્તીન ગુજ. 'ફકડ') નામે પ્રસિદ્ધ છે." લાટ અને મહારાષ્ટ્રના વતની ચોલાને 'કૂર' કહે છે; અને જ પૂર્વદેશના વાસીઓ 'ઓદન,' ટ્રાપિડો 'ચોર' અને આન્ધ્રો 'કનાધુ' કહે છે."

લાટની કેટલીક સ્થિતિઓનો પણ નિર્દેશ છે. 'નિશીથચૂર્ણિ' પ્રમાણે, લાટમાં મામાની દીકરી ગમ્ય છે, પણ માશીની દીકરી અગમ્ય છે." 'સ્થાનાંગસૂત્ર'ની અભયદેવસૂત્રિની વૃત્તિ પ્રમાણે લાટદેશમાં 'માતુલમગિનો'—માશી ગમ્ય છે, પણ અન્યત્ર તે અગમ્ય છે."

આ છેલ્લો ડગ્લેસ ચિન્ય રાગે છે, કેમ કે સામાન્ય રીતે આવું વને નહિ. જો કે ટીકાનો પાઠ આ વાવતમાં સ્પષ્ટ છે. તો શું અર્થની સ્પષ્ટતા હોવા છતાં પાઠમાં કોઈ પ્રકારની ઘટતા પ્રવેશી હશે ?"

'નિશીથચૂર્ણિ'માં પ્રાકૃત શબ્દ 'મોયટા'ની સમજૂતી આ પ્રમાણે આપી છે: લાટવાસીઓ જેને 'કચ્છ' કહે છે તે મહારાષ્ટ્રમાં 'મોયટા' કહેવાય છે. છોઓ વહણથી માંડીને લગ્ન થયા બાદ સગમાં થતાં મુષો કચ્છ આવે છે. સગમાં થાય ત્યાં મોજન કરવામાં આવે છે, સ્વજનોને ઘોડાની વાસ પાથગવામાં આવે છે, અને એ સમયથી કચ્છ વાંધવાનું વંધ થાય છે."

લાટદેશમાં વર્ષાઋતુમાં ગિરિયજ્ઞ અથવા મત્તમાલ—સંસ્કૃતિ નામે ડાસવ થાય છે. ભૂમિદાન પ. પણ એનું વીજું નામ છે." લાટવાસીઓ શ્રાવણપૂર્ણિમાને દિવસે આપાઢી પૂર્ણિમા કરે છે" એમ 'આવસ્યક ચૂર્ણિ' નોંધે છે. દક્ષિણાવધમાં હોદ્કાર અને કલાઝ જાયધમ ગણાય છે તેમ લાટમાં ચર્મકાર અથવા ગણાય છે."

લાટદેશની છોઓના રૂપ અને વિદગ્ધનાનું વર્ણન કરતો પરુ શ્લોક આગસાહિત્તમાં કેટલેક સ્થલે ડ ત ક્રવામાં આવ્યો છે."

લાટદેગની સ્ત્રીઓના કષ્ટ-વંધાદિ નેપથ્યની પ્રશંસા માટે ઔદીચ્ય દેગની સ્ત્રીઓનાં વસ્ત્ર-પરિધાનની નિન્દા કરતો શ્લોક પણ એક સ્થલે ઉદ્ધૃત થયેલો છે.”

૧ શુક્લે, માગ ૨, પૃ ૨૦૨-૮૪

૨ વ્યમા ગા. ૩૪૫; વ્યમ, માગ ૪, પેટા માગ ૨, પૃ. ૬૯-૭૦

૩ આચૂ, પૂર્વમાગ, પૃ ૨૭

૪ આમ, પૃ ૬; વિકો, પૃ. ૧૮

૫ આમ, પૃ ૬૮, ૧૧૩; નમ, પૃ. ૮૮; પ્રમ, પૃ ૫૪૨

૬ વિદ્યો, પૃ ૧૨૨. ગુપ્તો મહારાષ્ટ્ર.

૭ દ્વૈચૂ, પૃ ૨૫૦. અહીં ચૂર્ણિકાર એવો ક્રીનો મેદ પાડે છે કે ‘લાટમા સર્વાને ‘હલિ’ કહે છે, વધારે ચરદાતટ (વર્ષા નદીના કિનારાના દેશ) માં તેને ‘હલિ’ તરીકે સ્વોધાય છે.

૮ ઓનિદો, પૃ. ૭૫

૯ શુક્લે, માગ ૩, પૃ. ૮૭૧

૧૦ ઔસૂઅ, પૃ. ૫૬; જીમ, પૃ ૨૮૨; શાધઅ, પૃ. ૪૩

૧૧ નિચૂ, પૃ ૨૧૪

૧૨ દ્વૈચૂ, પૃ ૨૩૬

૧૩ નિચૂ, માગ ૧, પૃ ૪૬, આચૂ, ઉત્તર માગ, પૃ ૮૧; આમ (ઉત્તર માગ, પૃ ૮૧) એટલું જ કહે છે કે ‘લાટમા મામાની રીક્કરી ગમ્ય છે, આચૂ વધારાયા એમ પણ નોંધે છે કે ગોલ્લ દેશમાં મગિની ગમ્ય છે, ‘વિદ્યો’ ને (‘વિદ્યાણ’-અર્થાત્ વચમાં રહેનારાઓને ? અથ્વા પ્રદેશમાં રહેનારાને ?) માતાની સપત્નીઓ ગમ્ય છે.

૧૪ સ્થાસૂઅ, પૃ. ૨૧૧ છન્દો-મમ્યાગમ્યવિમાનો ચપા-લાટદેશે માતુલમગિની ગમ્યા અન્યથાગમ્યેતિ ।

૧૫ સમ્ભ છે કે ‘ માતુલમગિનીયા ’-માત્રીની પુત્રી હોય

૧૬ શેત્સ્ય મોચટાદીય મવતિ । “ મોચટા ” જામ જા લાડાળું કચ્છા યા ચરદાયાળ મોચટા મળતિ । ત ચ લાલપમિતિ શિવિયા તાલ વપન્તિ જાવ પરિણીયા જાવ ચ આવળસતા જાયા તલો મોચનં કચ્છતિ,

स्यग मेलेऊण पढओ दिउजति, तप्पभिइ पिठइ भोयडा । निचू,
भाग १, पृ ४६

१७ विशेषचूणिकार पुनराइ गिरिजन्नो त्ति मत्तवालमसुडी भन्नइ,
सा लाडविसए वरिघारते भवइ त्ति [गिरिक(ज)-नति भूमिदाहो त्ति
भणित होइ] वृकते, भाग ३, पृ ८०७

१८ आसाडी-आसाहपुणिमा इह, लाढाण पुण सावण्णपुणिमाए
भवति, आचू, उत्तर भाग, पृ २२१

१९ निचू भाग ५ पृ १११७

२० स्थासूअ, पृ २१०, ४४५, प्रस्थाअ, पृ १३९, पाय पृ ४८
जुओ-तया अन्त्रीप्रभृतीनामन्यतमाया अत्रशसादि सा रुक्कया

चन्द्रवक्त्रा सरोजाक्षी सद्गी पीनघनस्तनी ।

किं लाटी नो मता साऽस्य देवनामपि दुर्लभा ॥

स्थासूअ पृ ११०

२१ तासामेवान्यतमाया वच्छन्वादिनेपय्यस्य यरशसादि सा
नेपय्यकया यथा—

धिग् नारीरौरीक्ष्या बहुवसनाच्छदिताहलतिष्ठत्वात् ।

यद्यौवन न यूना चक्षुर्मोदाय भवति सप्रेति ॥ पाय, पृ ४८

लाटाचार्य

एक आचार्य एमना नाम उपरथी तेओ लाटना हशे एवु
अनुमान थाय छे

जैन शास्त्रनुसामा य विधान एवु छे के शय्यातर—वसति आस-
नारना गृहेथो मापुए पिंड न लेवा हवे, एक ज गुरुना शिष्यो
जग्यानी सगडाशन मरणे वे जुडी वसतिमा रहेता होय तो शय्यातर
कोन गणत्रा ? बजे रवत्र रहेला साबुओ सवारे सूत्रपौरुषी कया पडी
मूल उपाध्रयमा आवे तो बन्ने स्थानना मालको शय्यातर गणाय अने
जो मूल उपाध्रयमा आवीने सूत्रपौरुषी करे तो एक ज शय्यातर गणाय
आ वाचनमा लाटाचार्यनो मत एवो छे क न्या आचार्य वमता होय त
वसतिनो मालिक शय्यातर गणाय, बीजो वसतिनो मालिक शय्यातर
गणाय नहि

૧ શુક્રમા, ગા. ૩૫૩૧; શુક્રમે, માગ ૪, પૃ. ૧૦૩; નિમા,
ગા. ૧૧૩૯; નિચુ, માગ ૨, પૃ. ૨૫૫

લોહજઙ્ગ

ઉજ્જયિનીના રાજા પ્રવોતનો દૂત. તે એક દિવસમાં પચીસ યોજનની
સફર કરી શકતો હતો.

જુઓ મરુત્કચ્છ.

વજ્ર આર્ય

એમને વિપેની કથા આ પ્રમાણે છે :

આર્ય વજ્ર અથવા વજ્રસ્વામી અર્થેતિ જનપદમાં તુલ્યવત ગ્રામમાં
વસતાં ધનગિરિ અને સુનન્દા એ દંપતીના પુત્ર હતા. વજ્રસ્વામી માતાના
ગર્ભમાં જ હતા, અને ધનગિરિએ સિંહગિરિ ગુરુ પાસે દીક્ષા લીધી હતી.
જન્મ પછી વજ્રસ્વામી પોતાના જૂંમકં દેવ સરીકેના પૂર્વજન્મનું સ્મરણ
કરીને રોયા કરતા હતા; અને એના આ સતત રુદનથી માતા ચૂપ
કેંદાઝી ગઈ હતી. આ વાઙ્ક એના દોક્ષિત પિતા ધનગિરિને સોંપવામાં
આવ્યો ત્યારે જ છાનો રહ્યો. વજ્ર જેવો શક્તિશાળી હોવાથી આ વાઙ્ક
વજ્ર નામથી ઓઢાવાયો કેટલાક સમય પછી સુનન્દાએ આ વાઙ્કને
સાધુઓ પાસેથી પાછો મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ જ્યારે તે ન આવ્યો
ત્યારે માતાએ પોતે જ જૈન સાધ્વી સરીકે દીક્ષા લીધી.

વાઙ્ક વજ્રસ્વામીને શય્યાતર સ્ત્રીઓ, ઉછેર્યા તથા સાધ્વીઓના
ઉપાશ્રયમાં રહીને તેઓ અભિચાર અંગ મળ્યા. વાલ્યાવસ્થામાં જ એમની
અસાધારણ વદ્વસાથી પ્રસન્ન થઈને ગુરુએ એમને વાચનાચાર્ય બનાવ્યા
હતા. એક વાર ગુરુ સહિત વજ્રસ્વામીની દશપુરમાં સ્થિતિ હતી ત્યાંથી
ઉજ્જયિનીમાં દશ પૂર્વધર મદગુણાચાર્ય પાસે જઈને તેમણે દશ પૂર્વોનો
અભ્યાસ કર્યો. એ પછી વજ્રસ્વામીને મચ્છ સોર્પીને સિંહગિરિ આચાર્ય
અગ્નિશનપૂર્વક કાલધર્મ પામ્યા.

વારને અભાવે, હાથમાં આસન લઈને બહાર નીકળ્યા. પન્નાવતીએ પૂછ્યું, 'વજ્રભૂતિ આચાર્ય ક્યાં છે?' વજ્રભૂતિએ ઉત્તર આપ્યો, 'બહાર ગયા છે.' પણ દાસીએ રાગીને નિશાનીથી સમજાવ્યું કે 'આ જ વજ્રભૂતિ છે.' આથી પન્નાવતી વિરાગ પામીને, મિચાર કરીને વોલો કે- 'હે કસેહમતી નદી ! તને જોઈ અને તારું પાગી પોધું ! તારું નામ સારું છે, પણ દર્શન સારું નથી '² પછી પોતે આગેહું મેટણું રાણીએ વજ્ર-ભૂતિને સોંપ્યું, અને પોતે એમને ઓઝણતી જ નથી એવો દેખાવ ચાલે રાસી, 'આ આચાર્યને આપજો,' એમ કહીને પાછી ગઈ.³

અગાઉ સૂચ્યું છે તેમ, નમોવાહનનો સમય ફેસવી સનના મીઝા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં માનો.⁴ તો વજ્રભૂતિનો સમય પણ એ જ ગગવો જોઈએ,

૧ જુઓ નમોવાહન.

૨ જુઓ કસેહમતી

૩ વ્યમા, ગા. ૫૮-૫૯; વ્યમ, વિભાગ ૪, પેટા વિ. ૨, પૃ. ૧૪-૧૫

૪ જુઓ નમોવાહન.

વજ્રસેન

વજ્રસ્વામીના શિષ્ય.

• એક મોટા દુર્મિત્રને કારણે સાધુઓને મિત્રા મળવાનું મુશ્કેલ બન્યું ત્યારે વજ્રસ્વામી અનશન કરવા માટે રથાવર્તનિરિ તરફ ગયા.⁵ ત્યાર પહેલાં એમણે પોતાના શિષ્ય વજ્રસેનને કહ્યું હતું કે 'જે દિવસે તને શતસદ્ધ મૂન્યની મિત્રા મળે તેને વીજે દિવસે સુમિત્ર થશે.' આ પછી કેટલેક સમયે વજ્રસેન વિહાર કરતા સોપારકમાં આવ્યા. ત્યાં જિનદત્ત નામે શ્રાવક⁶ અને તેની ફેશ્વરી નામે પત્ની હતી. તેમનું આખું કુટુંબ ધાન્યના અભાવે દુઃસ્તાનુલ બની ગયું હતું. આથી છેવટનો લક્ષ-મૂન્ય પાક રાંધી, તેમાં વિષ નાખીને મરણને મેટવાનો નિશ્ચય તેઓએ

કર્યો. આ પ્રમાણે લક્ષ્મણ પાક રાંધીને રૂંધરી એમાં વિપ નાસ્ત્ર જાતી હતી. એટલામાં વજ્રસેન મુનિ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. રૂંધરીએ હર્ષિત થઈને મુનિને એ પાક મિશ્તા તરોંકે આપ્યો અને વધી ઘાત કરી. પોતાના મુરુએ માલેલા મવિવ્ય ઉપરથી વજ્રસેને તેઓને કહ્યું કે ‘હવે તમારું ચિંતા કરવાની જરૂર નથી, કેમ કે આવતી કાલે તુમિલ થશે.’ શીજે દિવસે બનાજથી મોરેલાં વહાળો સોપારક વંદરે આડ્યાં અને લોકસમુદાય નિશ્ચિન્ત થયો. જિનદત્ત અને તેના કુટુંબીજનોએ વજ્રસેન પાસે રોક્ષા લીધી.^૧

૧ જુઓ રથાચર્ત.

૨ જુઓ જિનદત્ત.

૩ આમ, પૃ. ૨૯૫-૨૬; વઢી વપુ, પૃ. ૫૧૩; કલિ, પૃ. ૧૭૦-૭૧, ક્યાદિ

વત્સકા

એક નદી.

આ નદી ઉજ્જયિની અને કૌશાંબીની વચમાં આવેલી છે. એ નદીને કિનારે પર્વતકંદરામાં ધર્મચક્રમુનિએ તપશ્વર્યા કરી હતી.^૧

૧ વિત્તિઓ ધમ્મજ્ઞો વિમૂલ નેચ્છતો કોલધીએ રજ્જેળીએ અતરા વધ્યકાતીરે પવ્વતકંદરાએ એકથ મર્ત પધ્વનલાતિ । ધાનુ, ઉત્તર ભાગ, પૃ. ૧૯૦. વઢી જુઓ વટ, પૃ. ૯૦-૯૨.

વલ્લભી

સૌરાષ્ટ્રનું વલ્લભ અથવા વલ્લભીપુર, જે વલ્લભી વંશના રાજાઓનો રાજધાની હતું. જૈન આગમનો નાગાર્જુની વાચના જે ‘વાલભી’ વાચના નામથી ઓલ્લખાય છે તે તથા જૈન શ્રુતનું લિખિત સ્વરૂપે સંકલન વલ્લભીમાં થયાં હતાં.

જુઓ દેવદિગ્ગણિ સમાધમણ, નાગાર્જુન, સ્કન્દિલ આર્ય.

વસુદેવચરિત

‘વસુદેવ-હિંદી’નું સ્વરૂપ નામ, જે એના કર્તાને ઉદ્દિષ્ટ હતું.

જુઓ ‘મહાદાસગણિ વાચક

વાસુદેવ

જુઓ કૃષ્ણ વાસુદેવ

વિજયસિંહમૂરિ

‘શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણ સૂત્ર’ ઉપર વિજયસિંહમૂરિ સં. ૧૧૮૩=ઈ. સ. ૧૧૨૭ માં રચેલી ચૂર્ણિનો ઉલ્લેખ રત્નશેખરસૂરિ, ‘શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણ સૂત્ર’ની વૃત્તિમાં કર્યો છે. એની સાથોસાથ રત્નશેખરે એ જ ગ્રંથ ઉપરના જિનદેવસૂરિકૃત ભાષ્યનો નિર્દેશ કર્યો છે, પણ એવું કોઈ ભાષ્ય હજી સુધી જાણવામાં આવ્યું નથી.”

૧ શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણસૂત્રસ્ય ચ વિવ્રમ ૧૧૮૩ વર્ષે શ્રીવિજયસિંહમૂરિ-ધીજિનદેવસૂરિકૃતે ચૂર્ણિમાધ્યે અપિ સ્તઃ, વૃત્તયન્ત્ર વહવ, ધાપર, પૃ. ૨૦૧.

૨ જુઓ જિરકો, પૃ. ૩૧૦.

વિદિશા

માઝવામાં મોપાલથી આશરે ૨૪ માઈલ દૂરના રૂપે વેટવા અથવા વેટવતીને કિનારે આવેલું મિલસા.

‘અનુયોગદ્વાર સૂત્ર’માં ‘સમીપ નામ’નાં ઉદાહરણ આપતાં કહ્યું છે કે ગિરિ પાસેનું નગર તે ગિરિનગર, વિદિશાની પાસેનું નગર તે વૈદિશનગર (વિદિશા), વેળા પામેનું નગર તે વેળાતટ અને તગરા પાસેનું નગર તે તગરાતટ. આ ઉલ્લેખમાંની ‘વિદિશા’ તે વેસ અથવા વેમલી નદી છે, જે મિલસા પાસે વેટવાને મળે છે. મિલસાનું વેસનગર એવું નામ જ નદી સાથે સંબંધ ધરાવે છે, જેનું મૂળ ‘વૈદિશનગર’ (પ્રા. વૈદિસનગર)માં છે.

३ अर्थ महागिरि विदिशामा जिनप्रतिमाने वदन करीने. गजाग्रपद् तीर्थनी यात्रा माटे एलक छपुर गया हता, एवो उल्लेख 'आवश्यक-सूत्र'नी चूर्णिमा छे^२

जुओ एलकच्छपुर, गजाग्रपद, वेत्रवती

१ से किं त समीवनामे । २ गिरिसमीवे नयर गिरिणयर विदिशा समीवे नयर वेदिस नयर वेन्नाए समीवे नयर वेन्नायड तगराए समीवे नयर तगरायड, स त समीवनामे । अनु पृ १४९

२ ज्याहि पृ ३०

३ दो विज्जा वइदिस्सि गता, तस्य निणपडिम वदिऊण अज्जमहागिरि एलकच्छ गता गयगपद वदका । आच, उत्तर भाग, पृ १५६-५७

विनयविजय उपाध्याय

हीरविजयसरिना शिष्य कीर्तिविजयना शिष्य एमणे रामविजय पडित्तना शिष्य विजयगणिनी अभ्यर्थनाथी स १६९६=ई. स. १६४० मा 'कल्पसूत्र' उपर 'सुबोधिका' नामे प्रमाणभूत टीका रचो हती, अने ते विमलहर्ष वाचकना शिष्य भावविजये शोधी हती^१

विनयविजये स १७०८=ई. स १६५२ मा जूनागढमा जैन विश्वविद्यालयपरु महान ग्रन्थ 'लोकप्रकाश' रचो हतो न्याय, व्याकरण, काव्य, स्तोत्र आदि विविध विषयो उपर तेमणे रचनाओ करलो छे^२

१ कसु प्रकाशिन

२ जुओ जेसाड पृ ६४७-४९

विराटनगर

मारीपचीश आर्यदेशो पैरी मध्यदेशानु पाटनगर^१

जयपुर राज्य आवेल पैराट न ज विराट क पैराट नगर होय
ए समय छ

જુઓ મત્સ્ય

૧ મુદ્રાણી, પૃ. ૧૨૩; શુદ્ધો, ભાગ ૨, પૃ. ૨૧૨-૧૪

વીતિમયનગર

મહાવીરના સમયમાં સિન્ધુ-સૌરાષ્ટ્ર દેશનું પાટનગર.^૧ એની પૂર્વ-દિશામાં મૃગવન નામે ઉદ્યાન આવેલું હતું.^૨ વીતિમયમાં ઉદાયન રાજા રાજ્ય કરતો હતો.^૩ વીતિમયનું બીજું નામ કુંભકારપ્રક્ષેપ હતું.^૪

પંજાબનું મેરા ગામ એ પ્રાચીન વીતિમયનગર હોવાનું માનવામાં આવે છે.^૫

૧ મમુ, સત્તક ૧૩, ઉદે ૬; શુદ્ધો, ભાગ ૨, પૃ. ૨૧૪; આજુ, ઉત્તર ભાગ, પૃ. ૩૬-૩૭; શામ, પૃ. ૩૯૨; કલિ, પૃ. ૧૧૯; વક્ત્રી, પૃ. ૧૨૪, इत्यादि

૨ મમુ, સત્તક ૧૩, ઉદે ૬

૩ જુઓ ઉદાયન.

૪ જુઓ કુંભકારપ્રક્ષેપ.

૫ મુનિ કન્યાવિજય, 'શ્રમણ મગધન મહાવીર', પૃ. ૩૮૮

વેત્રવતી

એક નદી. ચારુદત્ત વેત્રલતાને વઢાળીને એ નદી ઓઝંગો ગયાનો ડાહ્યો છે.^૧ ચારુદત્તની આ કથા 'વસુદેવ-હિંદી'ના 'ગન્ધર્વદત્તા' લંબક 'માં વિસ્તારથી વર્ણવેલી છે. એમાં એવું વર્ણન છે કે-વૈતાલ-પર્વતમાંથી નીકળતી રુપવેગા નદી અતાગ છે. એનાં પાણીનો વેગ ઘટ્યો વધો છે કે તીરછા માર્ગે પણ સામે પાર જઈ શકાય એમ નથી. માત્ર વેત્રલતાઓનો આધાર લઈને, ઉત્તર તરફથી પવન વાય ત્યારે, એના ઉત્તર કિનારેથી દક્ષિણ કિનારે જવાતું, અને દક્ષિણ તરફથી પવન વાય ત્યારે એ જ રીતે ઉત્તર કિનારે જઈ શકાતું. પ્રવાસે નીકળેલો ચારુદત્ત એ રીતે વેત્રવતી નદી ઓઝંગી ગયો હતો. રુપવેગા અને વેત્રવતી એ બન્ને નામ એક જ નદીનાં હોય એવું અનુમાન આ વર્ણન ઉપરથી થઈ શકે.

કવિ કાલિદાસના 'મેઘદૂત' (પૂર્વમેઘ, ૨૪)માં માલવાના વર્ણનમાં વેત્રવતીનાં ઝહ્ઝહ્તાં પૂરનો નિર્દેશ છે. એના તટે વિદિશા આવેલું હતું એવું સૂચન પણ ત્યાં છે.

ગુજરાતની વાત્રક નદીનો પણ પુરાણોમાં વેત્રવતી તરીકે ડહ્લેલ છે એ અહીં નોધવું જોઈએ.^૧

માલવામાં વહેતી વેટવા નદી એ આંગમોક્ત વેત્રવતી હોવાનું માનવામાં આવે છે.^૨

જુઓ વિદિશા

૧ વેત્રમાર્ગો યત્ર વેત્રલતોપદમ્બેન જલાદો ગમ્યતે રતિ, તત્તથા-
ધારુદત્તો વેત્રલતોપદમ્બેન વેત્રવતી નદીમુક્તીર્થ પરચૂલે ગતઃ । છક્રશી,
પૃ. ૧૧૬ વઢી જુઓ સુકુચુ, પૃ. ૨૩૧.

૨ 'વસુદેવ-હિહી' (ભાંયાન્તર), પૃ. ૧૧૨

૩ પુણ્યાં વેત્રવતી.

૪ એ જ; તથા જ્યોતિ, પૃ. ૩૫; જૈન, 'લાક્ષ્મીન એન્ડયન્ડ
ઈન્ડિયા,' પૃ. ૩૫૪

વેળાતટ

આમોરદેશમાં^૧ વેળાનદીના કિનારે આવેલું નગર^૨. એનાં પ્રાકૃત રૂપો વેળાતટ, વેળાતટ, વેત્રાતટ, એવાં થાય છે. રાજગૃહના રાજા પ્રસેનજિતનો પુત્ર શ્રેણિક ઝ્યારે કુમારાવસ્થામાં હતો ત્યારે વેળાતટમાં ગયો હતો. ત્યાં એક વણિકની નંદા નામે પુત્રીથી તેને અભયકુમાર નામે પુત્ર થયો હતો, જે મોટો થતાં રાજગૃહ આવીને પોતાની ચતુરાઈથી શ્રેણિકને પ્રસન્ન કરીને તેનો મંત્રી થયો હતો^૩ એક વારનો ચોર મૂલદેવ ભાગ્યયોગે વેળાતટ નગરનો રાજા બન્યો હતો એવી કથા છે.^૪

વેળાતટમાં ઘોઢો તેમ જ જૈનોની ઘરતી હતી તથા આ બન્ને સંપ્રદાયો વચ્ચે સ્પર્ધા ચાલતી હતી, એમ કેવળ લોકકથાના પ્રકારનો

एक टुकको 'नंदिसूत्र'નાં શ્રુતિમાં આયો છે તે ઉપરથી અનુમાન થાય છે : “વેળાતટ નગરમાં કોઈ બૌદ્ધ મિશ્રુષ્ઠેતાંવર કુલક-નાના સાયુને પૂછ્યું, ‘એ કુલક ! તમારા અહીં મર્વજ છે અને તમે એમના દીકરાઓ છો, માટે કહે કે આ નગરમાં કેટલા કાગડા છે?’” કુલકે ચાતુર્યથી ઉત્તર આપ્યો—

• ‘सद्धि कागसहस्सा इह(ये) विन्नायठे परिवसन्ति ।
जइ ऊणगा पवसिया अब्भदिया पाट्टणा आया ॥

(આ વેળાતટ નગરમાં સાઠ હજાર કાગડા વસે છે. ૧૫ કરતાં જો ઓછા હોય તો તે પ્રવાસે ગયા છે અને વધારે હોય તો પરોળા તરીકે આવ્યા છે.)

આ સાંમઝીને બૌદ્ધ મિશ્રુ માંથું લગતો ચૂપ થઈ ગયો.^૧

હરિવેળાચાર્યના ‘વૃહત્કથાકોશ’માં^૨ કહ્યું છે, કે વિન્ધ્યાનટપુ^૩ વરાટ વિષયમાં વિન્ધ્યા (વેળા) નદીના કિનારે આવેલું છે.

૧ જુઓ આમીર.

૨.. સે કિં ત સમીવનામે । ૧ ગિરિસમીવે નયરે ગિરિનયરે
વિદિસાસમીવે નયરે વેદિસ નયરે વેન્નાપ સમીવે નયરે વેન્નાવડ તગરાપ
સમીવે નયરે તગરાવડ, સે તે સમીવનામે ।

૧ આજુ, પૂર્વભાગ, પૃ. ૫૪૭; આમ, પૃ. ૫૧૧.

૪ જુઓ મૂલદેવ.

૫ નમ, પૃ. ૧૫૨. વર્ણ આ વ્યા માટે જુઓ આજુ, પૂર્વ ૪
પૃ. ૫૪૭; આમ, પૃ. ૫૨૦.

૬ વરાટવિષયે રમ્યે દિશામાત્રે ચ પશ્ચિમે ।

વેરકરસ્ય સારસ્ય જનનન્દવિધાયિન ॥

વિન્ધ્યાનદીસર્મગમ્યે સ્નાત્તપુગરાજિતમ્ ।

વિહસન્ ચ મુનિઃ વદાપિ પ્રાપ વિન્ધ્યાતટ પુત્રમ્ ॥

‘વૃહત્કથાકોશ,’ પૃ. ૧૧૧.

चैतरणि

कृष्ण वामुदेवना एक वैद्य.

जुओ धन्वन्तरि

शकुन्त

अयन्तिपनि प्रद्योतनो अंध मंत्री

वासपदत्ताए उदयननी साथे उज्जयिनीथी कौशात्री चान्धा जना माटे हाथणी सज्ज करवानी आज्ञा करी. हाथणीने ज्यारे तंग बांधवा मांड्यो त्यारे हाथणीए गर्जना करी. ए सांभळीने शकुन्त नामे अंध मंत्रीए कशुं के 'तंग बांधती वखते आ हाथणी गर्जना करे छे, माटे सो योजन जईने ते मरण पामजे.' मार्गना श्रमथी थाकिली हाथणी ने योजन जेटलो प्रवास करीने कौशात्रीमां प्रवेशतां मरण पामी हती.

जुओ उदयन, प्रद्योत

१ कक्षाया बध्यमानाया यथा रसति हस्तिनी ।

योजनाना क्षत मखा प्राणत्याग करिष्यति ॥

आचू, पृ १६२

शङ्खपुर

'उत्तराध्ययन सूत्र'नी नेमिचन्द्रनी टीका प्रमाणे, अगड्दत्त शंखपुरना राजानो पुत्र हूतो.'

'विविधतीर्थकल्प' अनुसार, राजगृहनो राजा प्रतिवामुदेव जगसंध, वामुदेव कृष्ण साथे सुद्ध करवा माटे पश्चिम दिशा तरफ नीरुद्धयो. कृष्ण पण बधी सामग्री साथे द्वारवतीथी नीरुद्धीने पोताना प्रदेशनी सोमा सुधी आव्या. ए स्थळे अरिष्टनेमि कुमारे शंखनाद कथो अने त्या जगसंध उपर विजय प्राप्त थया पछी शंखपुर अथवा शंखेश्वर नामे नगर वसाववामां आयुं, तथा त्या पार्श्वनाथनी प्रतिमा स्थापित करवामा आवी.^१

ઉત્તર ગુજરાતમાં વઢિયારમાં આવેલું જૈન તીર્થ શંભેશ્વર એ આ શંભુપુર હોવા સંભવ છે.

૧ ગુઓ અગઢદત્ત

૨ 'વિવિધતીર્થકલ્પ' માં 'શંભુપુરપાર્શ્વકલ્પ;' વડો ગુઓ મુનિ જયન્તવિજયકૃત 'મહાતીર્થ શંભેશ્વર,' પૃ. ૧૬-૨૫.

શત્રુંજય

સૌરાષ્ટ્રનો એક પર્વત, ય્યાં અર્વાચીન કાઝમાં જૈનોનું સૌથી વધુ પ્રસિદ્ધ તીર્થધામ છે.

ગૌતમકુમાર અરિષ્ટનેમિ પાસે દ્રોશ્ના લઈને શત્રુંજય ઉપર નિર્ગમ પામ્યા હતા.^૧ ઘોંઝા કેટલાક સાધુઓનો પણ એ નિર્વાણમૂર્તિ છે.^૨ થાવચાપુત્રનું નિર્વાણ પણ શત્રુંજય ઉપર થયું હતું.

પાંચ પાંડવો કૃષ્ણના મરણથી સંવેગ પામીને, સુસ્થિત સ્થવિરની પાસે દીક્ષા લઈને શત્રુંજયના શિસ્તર ઉપર પાદપોષાગમન (દૃક્ષતો જેમ સ્થિર રહીને અનશન કરે તે) કરીને કાલધર્મ પામ્યા હતા.^૩

'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં શત્રુંજયનાં નીચે પ્રમાણે એકવીસ નામ આપેલાં છે; સિદ્ધિશેત્ર, તીર્થરાજ, મરુદેવ, મગીરથ, વિમલાદિ, વાહુ-વલી, સહસ્રકમલ, તાલધ્વજ, કદંબ, શતપત્ર, નગાધિરાજ, અષ્ટોત્તર-શતકૂટ, સહસ્રપત્ર, ઢંક, લૌહિય, કપર્દિનિવાસ, સિદ્ધિશેત્ર, શત્રુંજય, મુક્તિનિલય, મિદિપર્વત, પુંડરીક.^૪

૧ અંદ ૧

૨ અંદ ૨ તથા ૪

૩ મત્ત, ગા. ૪૫૭-૪૬૪; આચૂ, ઉત્તર માગ, પૃ. ૧૦૭. પ્રમાણનાં અર્વાચીન કહી શકાય એકા આગમિક ટીકાપ્રત્યોમાં શત્રુંજયના કેટલાક પ્રાસંગિક ઉલ્લેખો માટે ગુઓ કમ્પ, પૃ. ૧૧-૧૪; કલ્કિ, પૃ. ૮; કર્ણ, પૃ. ૮; કલ્કી, પૃ. ૮, રત્નાદિ.

शान्तिचन्द्र वाचक

तपागच्छना सकलचन्द्र वाचकना शिष्य. एमणे 'जंबुद्वीपप्रज्ञवि' उपर 'प्रमेयरत्नमंजुषा' नामे टीका रची छे. ए टीकाने अंते आपेली ५१ श्लोकनी विस्तृत प्रशस्ति^१ प्रमाणे, एनी रचना सं. १६५१=ई. स. १५९५ मां थई हती (श्लो १९). सं. १६१०=ई. स. १६०४मां राजधन्यपुर—राधनपुरमां केठवाक समकालीन जैन विद्वानोने हस्ते विजयसेनसूरिनी समक्ष एनुं संशोधन थयुं हतुं (श्लो. ३४-४०). एना छेखन अने शोधनमां कर्ताना शिष्य तेजचन्द्रे सहाय करी हती (श्लो. ४२). रत्नचन्द्रे गुरुभक्तिथी एना अनेक आदर्शो तैयार कर्यो हता (श्लो. ४९) अने लिपिकलामां चतुर धनचन्द्रे एनो प्रथमादर्श लख्यो हतो (श्लो. ५१).

१ जप्रसा, पृ. ५४३-४६. शान्तिचन्द्र अने तेमना अन्य ग्रन्थो माटे जुओ जैसाद, पृ. ५४८-५५.

शान्तिसागर उपाध्याय

तपागच्छना उपाध्याय धर्मसागरना शिष्य श्रुतसागरना शिष्य. एमणे सं. १७०७=ई. स. १६५१मां पाटणमां 'कल्पसूत्र' उपर 'कौमुदी' नामे वृत्ति रची छे.

१ कबी, प्रशस्ति

शान्तिसूरि

शान्तिसूरि थारापद्रीय गच्छना आचार्य हता. एमणे 'उत्तराग्न्य-यन सूत्र' उपर 'पाइअ टीका' नामे प्रसिद्ध प्रमाणभूत टीकानी रचना करी हती.

'प्रभावकचरित'ना १६ मा 'वादिषेताल शान्तिसूरिचरित'मां आ आचार्यनुं चरित विस्तारथी आपेछं छे. तेओ पाटण पासेना उचतायु—ऊग गामना वतनी हता (श्लो. ९-१८). एमना गुरुनुं नाम विजयसिंह हतुं (श्लो ७). भोज राजाना आयित कवि

ધનપાલજન 'તિલકમંજરી' કથાનું સંશોધન તેમણે કર્યું હતું તથા મોજે તેમણે 'વાદિવેનાલ'નું ચિત્ર આપ્યું હતું (શ્લો. ૨૪-૫૯). શાન્તિસૂરિનું અવસાન સં. ૧૦૯૬=ઈ. સ. ૧૦૪૦માં થયું હતું (શ્લો. ૧૩૦).

આગમસાહિત્યમાં કેટલેક સ્થળે શાન્તિસૂરિનો 'વાદિવેનાલ' તરીકે ઉલ્લેખ છે.^૧

શાન્તિસૂરિ નામના અનેક આચાર્યો થઈ ગયા છે. એમણે માટે જુઓ 'ન્યાયાનંતરવાર્તિક વૃત્તિ,' પ્રસ્નાવના, પૃ. ૧૪૬-૧૪૯.

૧ ઉચ્ચ, પ્રશસ્તિ.

૨ વર્ષ, પૃ. ૧૧૯-૨૦; કદો, પૃ. ૧૧૫, इत्यादि

શાલવાહન

જુઓ સાલવાહન

શીલાચાર્ય

'આચારાંગ મૂત્ર' અને 'સૂત્રકૃતાંગ મૂત્ર'ના ટીકાકાર. 'આચારાંગમૂત્ર'ની ટીકા ગંભીરતા (ગાંભૂ) ગામમાં રચાઈ હતી. આ વખતે ટીકાઓની રચનામાં શીલાચાર્યને વાહરિગણિણ સહાય કરી હતી.^૨

'આચારાંગ મૂત્ર'ની ટીકાની જુદા જુદા પ્રતોની પુસ્તિકાઓમાં તેનો રચનાસંવત જુદા જુદો આપ્યો છે. કોઈમા શક સં. ૭૮૮ કોઈમાં શક સં. ૭૯૮, કોઈમાં ગુપ્ત સં. ૭૭૨, તો કોઈમાં શક સં. ૭૭૨ છે. આ ચારમાંની કઈ સાલ સાચી નહીં કમવાનો કોઈ ચોક્કસ પુરાવો નથી. ઉદ્યોતનમૂરિનો 'કુવલયમાલ'ની પ્રશસ્તિમાં જન્મનો ઉલ્લેખ છે તે તત્વાચાર્ય ન જ શીલાચાર્ય અથવા શીલાચાર્ય એવો એક મત છે, અને આ ટીકાકાર અણહિલવાડના સ્થાપક વનરાજના ગુરુ હતા એવી પણ એક પરંપરા છે. આ સર્વ ઉપરથી, શીલાચાર્ય હર્મિદ-

સૂરિના સમકાલીન હોઈ રૂંસથી સનના આટમા સૈકામાં થયા હશે એવો અજમાયશો નિર્ણય આચાર્ય શ્રીજિનવિજયજીએ કર્યો છે.

‘ પ્રમાવકચરિત ’ના કર્તા પ્રમાવન્દ્રસૂરિએ શીલાંક અને કોટચા-
ચાર્યને અભિન્ન ગણ્યા છે. ‘ વિશેષાચર્યક માધ્ય ’ ઉપરની વૃત્તિના
કર્તા કોટચાચાર્ય જ ‘ પ્રમાવકચરિત ’ને રદિષ્ટ હશે એવું અનુમાન સહેજે
થઈ શકે છે.

શીલાચાર્યનો પૂર્વે ‘ સૂત્રકૃતાંગ સૂત્ર ’ ઉપર ટીકા અથવા ટીકાઓ
હોવી જોઈએ એમ ઈમના જ વિધાન ઉપરથી જણાય છે. ‘ વઢી એક
સ્થળે તો તેઓ લખે છે કે-જુદા જુદા સૂત્રાદર્શોમાં નાનાવિધ સૂત્રો
દેખાય છે, અને ટીકાસંવાદો એક પછી આદર્શ મઠો શક્યો નથી, આથી
અમુક એક જ આદર્શને અનુસરીને વિવરણ કર્યું છે, એ વસ્તુ વચાગીને
કોઈ સ્થળે સૂત્રથી રિસંવાદ જણાય તો ચિત્તવ્યામોહ ન કરવો.’

૧ જુઓ ગમ્ભૂતા

૨. નિર્વૃત્તિકુલીનથીશીલાચાર્યેણ તત્ત્વાદિત્યાપરનામ્ના બાહરિગણુ-
સહાયેન કૃતાઃ ટીકા પરિસમાપ્તેતિ । આશી, પૃ. ૨૮૮

સમાપ્તા એયં સૂત્રકૃતદ્વિતીયાદ્યસ્ય ટીકા । કૃતા એય શીલાચાર્યેણ
બાહરિગણિસહાયેન । યદવાસમગ્ર પુણ્ય ટીકાકરણે મયા સમાધિપૃતા,
તેનાપેતતમસ્કો મુદ્ધઃ કલ્યાણભાગ્ય ભવતુ ॥ મૂકુશી, પૃ. ૪૨૭

૩ ‘ જીતકલ્પમુત્ર, ’ પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૧-૧૫; વઢી જુઓ ‘ વસ્તુ-
પાલનુ સાહિત્યમંડલ અને સમ્પૂર્ણ સાહિત્યમા તેનો પાલો, ’ પેરા ૧૫.

૪ જુઓ અભયદેવસૂરિ, કોટચાચાર્ય.

૫. વ્યાખ્યાતમઘ્નમિદ્ વ્યપિ સૂરિસુત્ત્વે-

ર્મન-યા તથાપિ વિવરીતમદ્ધ યતિધ્યે ।

કિં પક્ષિરાજપતિત્યવગમ્ય સમ્પન્ન

યેનૈવ વાચ્યતિ પથા શલ્ભો ન ચન્તુમ્ ॥ મૂકુશી, પૃ. ૧

૬ રદ્ધ વ પ્રાય. સૂત્રાદર્શોનુ નાનાવિધાનિ મૂત્રાણિ દસ્યન્તે, ન વ

શ્રીમાલનું વીજું નામ મિહમાલ કે મિત્રમાલ છે. મિહમાલનું
દ્રમ્મ નામનું રૂપાનાર્ણુ ચાલતું હતું.^૧ વર્ણી ' નિશીઘચૂર્ણિ ' અનુસાર,
' મિહમાલમાં ચાલતો રૂપાનો એક સિક્કો 'ચમ્મલાત'-(સં 'ચર્મલાત')
કહેવાતો.^૨ માહેશ્વર, ડાકચિની, ધ્રીમાલ વગેરે નગરોમાં લોકો ડમ્મ-
પ્રસંગોએ એકત્ર થઈને મુરપાન કરતા હતા.

મિહમાલમાં ચાલતા એક સિક્કાને ' ચમ્મલાત '—' ચર્મલાત ' કહ્યો છે એ વસ્તુ જરા વિચારવા જેવો છે. સિક્કાનું એ નામ જ વિલસન અને અર્થરહિત લાગે છે. ' નિશીઘચૂર્ણિ 'ની ટાઈપ કરેલી આકૃતિના સંપાદનમાં અનેક અશુદ્ધિઓ છે, અને અહીં પણ મૂઝ પ્રતના 'વ' ને વઢે ભૂલથી 'ચ' વંચાયો હોય અથવા મૂઝ પ્રતોના લઠિયાઓએ 'વ' નો 'ચ' કરી નાખ્યો હોય એમ બનવું અસંભવિત નથી. આ રીતે 'ચમ્મલાત'ને સ્થાને ' વમ્મલાત ' (=સં. 'વર્મલાત') વાંચવામાં આવે તો એ નામનું શ્રીમાલના ઇતિહાસ સાથે અનુસંધાન થઈ શકે તેમ છે. શ્રીમાલના ગજા વર્મલાતનો ઉલ્લેખ ' પ્રભાવકચરિત 'માં છે. ગુજરાતના મુખ્યવિદ સંસ્કૃત કવિ માધે પોતાના ' જિજ્ઞુસાલય 'ની પ્રગતિમાં જે વર્મલાતનો નિર્દેશ કર્યો છે તે જ આ હોય એમ બને. માધનો દાદો મુખ્યદેવ આ વર્મલાતનો મંત્રી હતો.^૩ વર્મલાત રાજાના નામથી વહાર પટેલા સિક્કો ' વર્મલાત ' નામથી ઓઝસાતા હોય એ તદ્દન શક્ય છે—જેમ મધ્યકાળના કેટલાક રાજાઓના મિહ્નાઓનો નિર્દેશ ' ભીમપ્રિય, ' ' વીરલ પ્રિય ' આદિ વડે કરેલો છે તેમ. કદાચ ' વર્મલાત ' એ વર્મલાત-પ્રિય 'નું સંક્ષિપ્ત રૂપ પણ હોય.

^૧ શ્રીમાલના પૌરાણિક વૃત્તાન્ત માટે જુઓ ' પુગુ 'માં શ્રીમાલ. એના ઇતિહાસ માટે જુઓ ' વોગ્ધે ગેઝેટિયર, ' પુ. ૧, ભાગ ૧માં ' મિન્નમાલ ' વિશેનું પરિશિષ્ટ, તથા ' કામ્યાનુશાસન, ' પ્રસ્તાવના, પૃ. ૮૩-૧૦૨.

૨ રૂપમય વા નાનકે ભવતિ, યથા—મિત્રમાલે દ્રમ્મઃ । વૃક્ષે, ભાગ ૨, પૃ. ૫૫૪. શ્રીમાલના દ્રમ્મને ‘પારોપથ દ્રમ્મ’ કહેતા. ‘શ્રીમાલની ટકશાલમા પાડેલા, વ્રજ વાર પરચેલા, ઘજારના વ્યવહારમાં આવતા, ચાલ, મેલસેલ વિનાના, રોકડા’ પારોપથ દ્રમ્મનું ચઢન ગુજરાતમાં ઓઠામાં ઓછું, વિક્રમના ત્રેરમા શતકના અંત સુધી દતું એમ ‘લેક્ષપદ્ધતિ’ (પૃ. ૧૦, ૩૩, ૩૫, ૩૭, ૩૯ ૪૨, ૫૫ ક્તવાદિ) ઉપરથી જણાય છે.

૩ ક્વદ્વગા સે દિજ્જતિ, તામ્રમય વા જ ણાગમ વવહરતિ તં દિજ્જતિ । અદ્ધા દક્ષિણાવહે કામણી, રૂપમય જદા મિત્રમાલે ચમ્મભટ્ઠાતો, નિચૂ, ભાગ ૩, પૃ. ૬૧૬-૧૭

૪ આત્તુ, પૃ. ૩૩૩

૫ હેમચન્દ્રકૃત ‘કાવ્યાનુશાસન,’ પ્રસ્તાવના (પ્રો. ર. છો. પરીક્ષ), ૧૫

શ્રીસ્થલક

શ્રીસ્થલક નગરમાં માનુ રાજા હતો. એના સુરૂપ નામે પુત્રને દેક ભાવતા હોવાથી તે ‘મોદકપ્રિય’ નામે પ્રસિદ્ધ થયો હતો. સુરૂપને ક વાર વૈરાગ્ય પેદા થતાં સમ્યક્ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર્ય સાંપડ્યાં તાં અને હેઘટં તે કેવલજ્ઞાન પામ્યો હતો, એવી કથા છે.^૧

ગુજરાતનું સિદ્ધપુર પ્રાચીન કાલથી ‘શ્રીસ્થલ’ તરીકે જાણીતું છે. કે આ શ્રીસ્થલક હશે ?

૧ પિન્નિમ, પૃ. ૩૩.

શ્રીહર્ષ

ઈસવી સનના ચારમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં થઈ ગયેલો ‘નૈવધીય-ચરિત’નો વર્તા. ‘શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણ સૂત્ર’ની રત્નશેખરસૂરિની વૃત્તિમાં ‘નૈવધ’ અને શ્રીહર્ષનો^૨ નામોખ્લેલ કરીને એ કાવ્યના છોકો ટાંકેલા છે. મંત્રી વસ્તુપાલના સમયમાં ‘નૈવધ’ની નકલ ગુજરાતમાં આવી ત્યાર પછી એ કાવ્યનું અધ્યયન—અધ્યાપન અહીં ચાલતું રહ્યું હતું એનો આ એક વિશેષ પુરાવો છે.^૩

૧ ચતુક્ત નૈવધેડપિ—પૂર્વપુણ્યવિભવશયમદ્વા ૦ આપર પૃ. ૧૦૨

૨ શ્રીહર્ષમહાકવિનાપિ યજ્ઞે હિંસા દોષદેતુર્દક્ષિતા, ચર્મનપદે દ્વાવિશે સર્ગે પટ્ટસત્તિતમ રૂત્ન—રંગ્યેવ ડેવત્રમ્ભોગ્યસદ્ધિઃ ૦ । ૧ જ, પૃ ૪૧

૩ આ મધ્યમાં ' ભારતીય વિદ્યા, ' વિંધી સ્મૃતિપ્રત્યમા માને લેલ ' ગુજરાતમા નૈવધીચરિતનો પ્રચાર તથા તથા તે ઉપર સહાદેલી ટીકાઓ '. આ લેલ ' વસ્તુપાલનુ વિશમદલ અને ધંજા લેલો ' ૧ પુસ્તકમાં પણ સપ્તદીત થવો છે.

સહુદાસગણિ ક્ષમાશ્રમણ

' અવહારમાય, ' ' બૃહત્કન્ધમાપ્ય, ' ' પંચકન્ધમાપ્ય ' આદિ માર્યપ્રન્થોના કર્તા. તેઓ ' વસુદેવ-હિંદી 'ના કર્તા સંવત્સગણિ વાચકથી ભિન્ન છે તથા તેમનાથી કંઈક અપ્રાચીન કાળમાં થયેલા છે એવું મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીનું મનન્ય છે.

જુઓ સહુદાસગણિ વાચક

૧ જુઓ ' વૃહત્કન્ધ સૂત્ર, ' પ્રન્થ ૬, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૨૦-૨૧.

સહુદાસગણિ વાચક

પૈશાચી પ્રાકૃતમા રચાયેલા, ગુણાદ્ય વવિવૃત્ત લુપ્ત કથાપ્રન્થ ' બૃહત્કથા 'ના પ્રાકૃત ગદ્યમાં થયેલા જૈન રૂપાન્તર ' વસુદેવ-હિંદી 'ના કર્તા. એની રચના ઈસવી મનના પાંચમી શતાબ્દીની આસપાસ થયેલી છે.

' વસુદેવ-હિંદી 'નું જે નામ એના કર્તાનિ દ્રષ્ટ હતું તે ' વસુદેવ-ચરિત ' છે; પણ વસુદેવના ' હિંદળ '—પરિભ્રમણનો ધૃત્તાન્ત એમાં હોયથી ૧ પ્રન્થ સમય જતાં ' વસુદેવ-હિંદી ' તરીકે વધુ પ્રચલિત થયો. આગમમાહિયમા બા પ્રન્થ વિશેના મૌધી પ્રાચીન ઝન્દેલો ' આવસ્યક સૂત્ર 'ની ચૂર્ગિમાં છે, ત્યાં એનું નામ ' વસુદેવ-હિંદી ' આવ્યું છે. જો કે ' વસુદેવ-ચરિત ' નામ પણ ક્વચિન્ મઝે છે રહે. ' શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણ સૂત્ર 'ની મનદોશ્વામુનિની વૃત્તિમાં ' વસુદેવ-

ઝલ્લેસ કર્યો છે," તે ઉપરથી કથાનુયોગના પ્રાન્થ તરીકે એનું કેટલું મહત્વ મગાતું એની કમ્પના થઈ શકે છે. જૈન સાહિત્યના સર્વ ઉપલબ્ધ આગમેતર કથાપ્રાન્થોમાં 'વસુદેવ-હિંદી' પ્રાચીનતમ છે."

જુઓ સદ્વદાસગણિ ક્ષમાશ્રમણ

૧ 'વસુદેવ-હિંદી' (અનુવાદ), ઉપોદયાત, પૃ. ૧-૨

૨ એજ, પૃ. ૩-૫

૩ આપૂ, પૂર્વભાગ, પૃ. ૧૬૪, ૩૨૪, ૪૬૦. આગમસાહિત્યમાં 'વસુદેવ-હિંદી'ના અન્ય આધારો તથા ઝલ્લેસો માટે જુઓ આમ, પૃ. ૨૧૮; વ્યમ (ઉદ્દે. ૫ ઉપરની શ્રુતિ), પૃ. ૬; પ્રાપ્ત, પૃ. ૧૬૫; વદ્ય, પૃ. ૧૬૫; કલ્કિ, પૃ. ૩૫.

૪ નેમ, પૃ. ૧૧૭; શુકસે, આગ ૩. પૃ. ૭૨૨

૫ ન ચ તેપાનિષ્ઠસિદ્ધિગવન મન્દિગધમિત્તિ વાચ્ય, જ્ઞાતાધર્મવધાન-વસુદેવહિન્દિપ્રમુયાગમે સાક્ષાદુક્તવાત્ । આપ્ત, પૃ. ૧૬૫.

૬ સંઘદાસગણિનો સમય, 'વસુદેવ-હિંદી' અને 'શુદ્ધકથા'નો સંબંધ, 'વસુદેવ-હિંદી'ની માધા, એમાંથી પ્રાપ્ત થતી સાંસ્કૃતિક-સામાજિક માહિતી અને શીજા આનુપગિક મુદ્દાઓની ચર્ચા માટે જુઓ 'વસુદેવ-હિંદી' (અનુવાદ), ઉપોદયાત.

સપાદલક્ષ

રાજપૂતાનામાં આવેલ શાકંભરી-સાંમરની આસપાસનો પ્રદેશ. સાંમર એ પ્રદેશનું મુખ્ય નગર હતું."

સપાદલક્ષ આદિમાં 'ચરદી'—ચંદી નામનું ધાન્ય પ્રસિદ્ધ છે."

જુઓ સામ્બરિ

૧ જ્યોત્તિ, પૃ. ૧૫૪ તથા ૧૭૮

૨ 'ચરગ'સિ ચરદી ધાન્યવિશેષ સપાદલક્ષાદિષુ પ્રસિદ્ધઃ । અંપ્રતા, પૃ. ૧૨૪

સમયમુન્દર

સરતરગચ્છના જિનચન્દ્રમૂરિના ગિય્ય સરલચન્દ્રના ગિય્ય.

તેમણે સંભતીધમાં સં. ૧૬૯૧=૧૬૩૫ માં 'દશવૈકાલિક સૂત્ર' ઉપર 'દીપિકા' નામે ટીકા રચી હતી. આ ઉપરાંત 'કલ્પસૂત્ર' ઉપર પણ 'કલ્પલતા' નામે એમની ટીકા જાણીતી છે. સમયસુન્દર સંસ્કૃતના એક ઉત્તમ વિદ્વાન હતા, અને તેમણે અનેક ગ્રંથો રચેલા છે. જૈન ગુર્જર સાહિત્યના પણ તેઓ એક મુપ્રસિદ્ધ કવિ છે. તેમની સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિ સં. ૧૬૪૨=ઈ. સ. ૧૫૮૫ ('ભાવશતક' રચાયું) થી માંડી સં. ૧૬૯૮=ઈ. સ. ૧૬૪૨ ('જીવવિચાર,' 'નમતત્વ' અને 'વેંઢક' ઉપરનાં ટીકાઓ) સુધીના અર્ધો શતાબ્દી કરતાં યે છાંંવા સમયપટ ઉપર વિસ્તરેલો છે.^૧

૧ દલેસ, પૃ. ૧૧૭ (પ્રશસ્તિ)

૨ સમયસુન્દરના જીવન અને તેમના ગ્રંથો માટે જુઓ જૈસાદ, પૃ. ૫૭૬ તથા ૫૮૮-૮૯. તેમના ગુજરાતી કાવ્યો માટે જુઓ પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં સ્વ. ડી. મોહનલાલ દ. દેસાઈનો નિવંધ 'સ્વવિવર સમયસુન્દર'.

સમિતાચાર્ય

સમિતાચાર્ય અથવા આર્ય સમિત વજૂસ્વામીના મામા હતા. જૈન સાધુઓની બ્રહ્મદ્વીપક શાખા તેમના કર્તૃત્વથી કેવી રીતે પ્રવર્તમાન થઈ એ વિશે નીચેનો વૃત્તાન્ત મળે છેઃ આબીરદેશમાં કુપ્પા અને વેળા નદીઓના સંગમસ્થાને બ્રહ્મદ્વીપમાં પાંચસો તાપસો રહેતા હતા. એમાંનો એક તાપસ પોતાના પગ ઉપર અમુક પ્રકારનો લેપ કરીને પાણી ઉપર ફરતો હતો. આ ચમત્કારથી લોકો આશ્ચર્ય પામતા હતા અને શ્રાવકોની હેલના થતી હતી. વજૂસ્વામીના મામા આર્ય સમિત એક વાર વિહાર કરતા ત્યાં આવ્યા. શ્રાવકોએ તેમને બધી વાત કરી. 'આ તાપસ કોઈ પ્રયોગથી શ્રાવકોને છેતરતો હશે' એવું અનુમાન કરીને આર્ય સમિતે તેમને કહ્યું કે 'તાપસને તમારે ઘેર આમંત્રણથી બોલાવીને ચરણપ્રક્ષાલન-
ના વિધિથી તમારે તમારે જાણે છે' અને તેમને

आमंत्रण आपीने तेना पंग धोई नाह्या, एटले पेलो लेप पण धोवाई गयो. तापस नदीकिनारे आवी पाणीमां ऊतयो, एटले डूबो गयो. पछी ‘आचार्य त्यांथी. नीकळ्या. तेमणे नदीकिनारे आवी वासक्षेप नाखी कळुं, ‘आव, पुत्रि ! मारे सामे िनारे जवुं छे. ’ एटले नदीना वजे तट मळी गया, जने आचार्य सामे किनारे चाल्या गया. आथी बघा तापसोए चमकृत थईने आर्य समित. पासे जैन दीक्षा लीधी. तेओ ‘सर्वे ब्रह्मदीपमां रहेता हता, तेथी ‘ब्रह्मदीपक’ तरीके प्रसिद्ध थया.’

‘वसन्तपुरना निलय श्रेष्ठोना पुत्र क्षेमंकरे समितिसूरि पासे ‘दीक्षा लीधी हती.’ ‘हरन्त नामे संनिवेशमां समितिसूरि आग्या त्यारे त्यांनो ‘जिनदत्त नामे श्रावक साधुओ प्रत्येनी भक्तिथी खास तेमने निमित्ते आहार तैयार करावतो हतो, तेथी आचार्य पोताना साधुओने ए बहोर-वानो निषेध कयो हतो, एवो वृत्तान्त पण मळे छे.’

जुओ अचलपुर, ब्रह्मदीप, वज्र आर्य

१ आचू, पूर्वभाग, पृ. ५१४-१५; निभा, गा. ४४४८-५०; निचू, भाग ४, पृ. ८७४-७५. वळी जुओ जीकमा, गा. १४६३; कस, पृ. १३२; कसु, पृ. ५१३-१४; ककि, पृ. १७१; कदी, पृ. १४९-५०, इत्यदि.

२ विनिम, पृ. १००.

३ विनिम, पृ. ३१.

समुद्र आर्य

‘आर्य समुद्र ए आर्य मंगूना गुरु होय एम जणाय छे.’ एमनुं शरीर घणुं दुर्वळ हतुं. आथी एमने माटे आहारनी वानीओ जुदां जुदां मात्रक वादिमां जुदा जुदी छेवामां आवती हती, उयारे आर्य मंगू तो बधी चीजो एक ज पात्रमा लेंता हता; जुदां जुदां पात्रमां-छावेली चीजो तेओ खाता नहोना. एक बार ए वन्ने आचार्यो विहार करता सोपारकमां गया. त्याना वे श्रावकमांनो एक गाडां चलावतो हतो,

કેટલેક અંશે મઝતી આવે છે. કેટલીક ઉદાહરણરૂપ કથાઓનો સંક્ષેપ અહીં આપ્યો છે :

દ્વારવતીમાં ચલદેવના પુત્ર નિસદ્ધનો પુત્ર સાગરચન્દ્ર સ્ત્રૂવ રૂપાઢો હતો અને સાંચ વગેરે સર્વને તે પ્રિય હતો. દ્વારવતીમાં વસતા વીજા એક રાજાને કમલમેલા નામની એકી જ રૂપવાન પુત્રી હતી. ઉપસેનના માળેજ ધનદેવ સાથે એનું સગપણ કરેલું હતું. એક વાર નારદ મુનિ સાગરચન્દ્ર પાસે આવ્યા અને તેની આગઝ કમલમેલાની પ્રશંસા કરી. આથી સાગરચન્દ્ર કમલમેલામાં આસક થયો, અને તે કન્યાની આકૃતિ ચીતરતો તથા એનું નામ રટતો રહેવા લાગ્યો. પછી નારદ કમલમેલા પાસે ગયા, અને એની આગઝ તેમણે સાગરચન્દ્રની પ્રશંસા કરી અને ધનદેવની નિન્દા કરી. આથી કમલમેલા પણ સાગરચન્દ્રમાં આસક થઈ. નારદે આ વાત જઈને સાગરચન્દ્રને કરી. પછી સાગરચન્દ્રે સંચને કમલમેલા સાથે પોતાનો મેઝાપ કરી આપવાનો વિનંતિ કરી. વીજા કુમારોએ સાંચને મધ પિવરાઈને તેની પાસે આ વિનંતી સ્વીકારાવી, પણ મધનું ઘેન ઝતરી ગયા પછી સાંચને આ કામની મુશ્કેલીનું માન થયું. વિચાર કરીને તેણે પ્રધુમ્ન પાસે પ્રજ્ઞપ્તિપ્રિયાની માગણી કરી. પ્રજ્ઞપ્તિનો સહાયથી તેણે કમલમેલાનું પ્રતિરૂપ વિકૃત્યું તથા કમલમેલાની જગાએ ગોઠવી દીધું અને જે દિવસે કમલમેલાનું ધનદેવ સાથે લગ્ન થનાનું હતું તે દિવસે એનું હરણ કરીને રૈવતક ઉદ્યાનમાં એને સાગરચન્દ્ર સાથે પરણાવી દોષી પછી ધનદેવ સાથેના લગ્ન સમયે વિધાપ્રતિરૂપ તો અદ્વિહાસ કરીને આકાશમાં ઝડી ગયું. કમલમેલા વિશે નારદને પૂછવામાં આવતાં તેમણે કહ્યું કે ‘કમલમેલાને મેં રૈવતક ઉદ્યાનમાં જોઈ હતો; કોઈ વિચાર એને હરી ગયો છે.’ આ સાંમઝી કૃષ્ણ સૈન્ય સહિત નાગરની વહાર નોકઢ્યા. સાંચ પણ વિધા-ધરનું રૂપ ધારણ કરીને લડવા માટે સામે આઝ્યો. સર્વ રાજાઓનો સાંચે પરાજય કર્યો, પણ ત્યારે એણે જોયું કે પિતા ક્રોધાયમાન થયા છે ત્યારે એ કૃષ્ણને પળે પડ્યો, અને કહ્યું, ‘આ કમલમેલા આપઘાત

ફરવા માટે ગોલમાંથી પડતું મૂકતી હતી, તેને વચાવીને અને અહીં લાવ્યા હીંપ.' પછી કૃષ્ણે ઉપસેનનું સાન્નિધન કર્યું અને ઘણાં મુલપૂર્વક રહેવા લાગ્યા.

એક વાર ભગવાન અરિષ્ટનેમિ દ્વારવતીમાં સમોસર્યા. એમને ઉપદેશ સાંભળીને સાગરચન્દ્રે એમની પાસે દીક્ષા લીધી. એ પછી એક વાર સાગરચન્દ્ર શૂન્યગૃહમાં એકરાત્રિકી પ્રતિમામાં રહેલા હતા ત્યારે ધનદેવે એમના વીસે નસમાં શ્રાંવાની સોયો ઠેકાંકી દીધી. આથી સાગરચન્દ્ર મરણ પામ્યા. વીજે દિવસે તપાસ કરતાં શ્રાંવાના કારોગર પાસેથી માઢમ પડ્યું કે આ સોયો ધનદેવે ઘડાવી હતી. ક્રોધાયમાન થયેલા સાંઘ આદિ કુમારોએ ધનદેવ પોતાને સોંપી દેવામાં આવે એવી માગણી કરી. પરિણામે યાદવોના બે પક્ષો વચ્ચે યુદ્ધ થયું, પરન્તુ દેવ થયેલા સાગરચન્દ્રે વન્નેને જ્ઞાન્ત કર્યા. પછી કમલમેલાએ પણ ભગવાન અરિષ્ટ-નેમિ પાસે દીક્ષા લીધી.

એક વાર જાંબવતીએ કૃષ્ણને વહુનું કે 'મારા પુત્રનું કોઈ તોફાન હજી જોવામાં આવ્યું નથી,' ત્યાર કૃષ્ણે કહ્યું કે 'કોઈ વાર વત્તાવીશ.' પછી કૃષ્ણ પોતે આમીર થયા અને જાંબવતીએ આમીરીનું રૂપ લીધું, અને તેઓ દ્વારવતીમાં વહીં બેસતાં ફરવા લાગ્યાં. સંઘે જાંબવતીને જોઈને દહીં લેવા બોલાવો; અને પછી તેને એકલીને પરાણે એક દેવઝમાં સેંચો જવા લાગ્યો. પાછલથી આમીરના રૂપમાં કૃષ્ણ આવ્યા, અને વન્ને વચ્ચે યુદ્ધ થયું. આમીર કૃષ્ણ વાસુદેવ થયા અને આમીરી જાંબવતીરૂપે પ્રકટ થઈ, એટલે માવાપથી શરમાયેલો સાંઘ અચ્ચુટન કળિને નાસી ગયો. વીજે દિવસે યાદવોની સમામાં એને પરાણે બોલાવવામાં આવ્યો ત્યારે તે લાકડાનો એક ચોલો ઘડતો ઘડતો આવ્યો. કૃષ્ણ એનું કારણ પૂછતાં તે બોલ્યો, 'જે માર્ગે પાલની વાત કહેશે એના મુલમાં આ ઠોકવાનો છે.'

‘કદાચ ચંડાલોએ અમા યનુ રક્ષણ કર્યું હોય તો અમે તપાસ કરીએ.’
પેઠી અમાત્યને લાગવામા આવ્યો, અને રાજા પ્રસન્ન થયો.”

‘સાતવાહનની અપ્રમદિપીર્નું તમ પૃથ્વી હતું. એક વાર રાજા
ક્યાંક બહાર ગયો હતો ત્યારે તેનો વેશ ધારણ કરીને, ત્રી રાણીઓથી
ઘોંટાઈને તે રાજાના આસન ઉપર બેઠી. કેટલીક વાર પેઠી રાજા
ત્યા આવ્યા, તો પણ તે ઝટ્ટી નહિ પ્રધ્વીનુ આ વર્તન રાજાને ગમ્યું નહિ.
ત્યારે પૃથ્વી બોલી કે ‘રાજા ત્યારે દરવાર ભરીને બેઠો હોય ત્યારે
શુરુજનો સિરાય વીજો ગમે તેવો મોટો માળમ આવે તો પણ તે ઝમો
થતો નથી. હું તમારી લીલા કરતો હતી, તેથી ઝમા ન થઈ જો
એમ ન હોત તો જરૂર ઝમી થઈને તમારું અમિગાદન કરત.’ એમ
કહીને તેણે રાજાને પ્રસન્ન કર્યો.”

૧. હુમ્મો પ્રતિષ્ઠાન

૨ હુમ્મો નમોવાહન નમોવાહન તે રૂપથી સમના ધીજા કાતકના
પૂર્વાર્પમાં થયેલો સહસ્રાતવશીલ શક-ક્ષત્રપ નરપાન, તથા સાલવાહન અથવા
સાતવાહન તે એનો સમકાલીન સાતવાહન વંશનો મોતમીપુત્ર શાસક
હોઈ શકે. આ સવધમાં પણ હુમ્મો નમોવાહન

૩ વૃક્ષો, માગ ૬, પૃ ૧૬૪૭

૪ હુમ્મો કાલકાચાર્ય-૨

૫ આ હીતચિત્ત’ શબ્દ મૂળનો છે ત્યાં એનો અર્થ ‘હરખેલો,
હર્ષોન્મત્ત’ (Excited) એવો છે. શીળી અર્થજાગ્યાઓ વ્યક્ત કરવા
માટે આપણને અનેક શબ્દોની જરૂર છે ત્યારે આ જૂનો શબ્દ પ્રચલિત
કરવા જવો છે. આથી એક ધીજો શબ્દ ‘હિતચિત્ત’ છે. રાગ, મલ
અવમાનાદિથી જેની યશા નષ્ટ થઈ ગઈ હોય એ ‘હિતચિત્ત’ કહેવાય
છે (‘હુમ્મો’ ‘અમિગાદનરાત્રેન્દ્ર’ પ્રગ્વ ૩ માં ‘હિતચિત્ત’)

૬ શુકમા ગા ૬૨૪૪ ૪૬; વૃક્ષો માગ ૬ પૃ ૧૬૪૭-૪૯

૭ ૭ હુમ્મો (હુ ૬, ગા ૧૯૯-૨૦૧) હુમ્મ (હુ ૬),
પૃ ૩૬-૩૭

सिद्धराज जयसिंह

सं. ११४९ थी ११९९=ई. स. १०९३ थी ११४३ सुधी
अणहिलवाडनी गादी भोगवनार गुजरातनो चौलुक्यवंशीय राजा.

अभिलषित धन होय छता एनी रक्षा, प्रतिष्ठाप्राप्ति अने अभीष्ट
स्त्रीनी कामना करतां मनुष्य दुःखी थाय, अने स्त्रीनी प्राप्ति थाय छतां
मनुष्य पुत्रादिनी आशाथी दुःखी थाय-ए संबंधमां राजा सिद्धराज
जयसिंहनुं उदाहरण 'श्राद्धप्रतिक्रमण सूत्र'नो रत्नशेखरनी वृत्ति (ई. स.
१४४०) मां आपेलुं छे.'

सिद्धराज विज्ञेनी आ प्रकारनी किंवदंती लोकप्रसिद्ध हरो, ते
उपरथी आ उदाहरण लेबायुं लागे छे.

१ एवमभिलषितधनत्वेऽपि तद्रक्षास्वप्रतिष्ठाप्राप्त्यभीष्ट-स्त्रीसयोगन्ना-
मितकामभोगाद्याशया तत्प्राप्तावपि सिद्धराज-जयसिंहनृपादिवत् पुत्रा-
वपत्याशया सर्वदापि दुःखिन एव, ... प्राप्तर, पृ. १०१

सिद्धसाधु

तेओ हरिभद्रसूरिना शिष्य हता. बुद्धधर्मनो मर्म जाणवा
माटे तेओ बौद्धो पासे गया हता; त्या बौद्ध मतथो तेओ भावित थया,
पण गुरुने वचन आप्युं हतुं, एटले तेमनी विदाय लेवा माटे आब्या.
गुरुए तेमने प्रतिबोध कर्यो, पण बौद्धोने पण वचन आप्युं हतुं एटले
पाछा तेमनी विदाय लेवा माटे गया. ओम एरवीस बार थयुं. छेवटे
हरिभद्रसूरिए तेमना प्रतिबोध माटे 'उजितविस्तरा' वृत्ति रची, त्या-
पछी तेओ गुरु पासे स्थिर थईने रह्या.'

'प्रमाणकचरित' अनुसार आ सिद्ध साधु ते 'उपमितिभयप्रपच-
कथा'ना कर्ता सिद्धर्षि छे.' पण ऐतिहासिक प्रमाणो आपणने सिद्धित-
पणे एम मानवा प्रेर छे के सिद्धर्षि ए हरिभद्रसूरिना प्रत्यक्ष शिष्य
नहोना, केम के सिद्धर्षिना पोताना ज कथन मुजय, तेमनी उपर्युक्त कथा

સં. ૧૬૨=ઈ સ. ૧૦૬માં રચાઈ છે, જ્યારે હરિભદ્રસૂરિ એ વિક્રમના ળાઠમા સૈફાના ઉત્તરાર્ધમા અને નવમા સૈફાના પૂર્વાર્ધમા થઈ ગયા.^૧ સિદ્ધર્ષિએ પોતાના 'ધર્મયોધકર ગુરુ' તરીકે હરિભદ્રનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને તેમણે 'લલિતવિસ્તરા' વૃત્તિ અનાગતનો મિનાર કરીને પોતાને માટે જ નિર્મા હોવાનું વહુમાનપૂર્વક નોંધ્યું છે. 'લલિતવિસ્તરા' વૃત્તિ જાણે કે અનાગત-ભવિષ્યનો વિચાર કરીને પોતાને માટે હરિભદ્રે રચી એ સિદ્ધર્ષિના શબ્દોનો વાસ્તવિક અર્થ તો એ થઈ શકે કે બંને પ્રત્યક્ષ સમકાલીનો નથી. એમાં તો એક પૂર્વ-કાલીન મિદ્ધાને પોતાની બાવ્યાભિક દૃષ્ટિને વરાવર રહે એવી વૃત્તિ ઇચ્છી એ માટેના સિદ્ધર્ષિના પ્રશંસાના ઉદ્ગારો છે. સિદ્ધર્ષિને બૌદ્ધમતનું આકર્ષણ હશે, પણ 'લલિતવિસ્તરા'નું અધ્યયન કરીને તેઓ જૈન મતમા સ્થિર થયા એવો અર્થ પણ ઉપર ટાકેલી અનુશ્રુતિનો ફરી શકાય

૧ આગ્ર, પૃ ૩૨

૨ પ્રવ, 'સિદ્ધર્ષિચરિત,' શ્લો ૧૧-૧૪૭

૩ પહેલી ઓરિયેન્ટલ કોલેજના આચાર્ય જિનવિજયજીનો નિબંધ 'હરિભદ્રાચાર્ય સમયનિર્ણય'

સિદ્ધસેનગણિ

જિનમદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણકૃત 'જીતકલ્પમૂવ' ઉપરની ધૂર્ણિના કર્તા^૧ આ સિદ્ધસેનગણિ જિનમદ્રગણિની પટ્ટી અર્થાત્ ઈ સ. ૬૦૧થી અર્વાંચીત કાઠમા થયા પટલું તો નક્કો છે, પણ તેમના સમય વિશે તથા તેઓ કોણ હતા એ વિશે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય એમ નથી.^૨

૧ જીતકલ્પધૂર્ણિ સમાપ્તા। સિદ્ધસેનકૃતિરેવા। જીક્સૂ, પૃ ૧૦

૨ જીક્સૂ, પ્રસ્તાવના પૃ ૧૭

સિદ્ધસેન દિવાકર

। આદિ જૈન સાંક્રિક, કવિ અને સ્તુતિકાર, જેમને પરંપરાથી રાજા

વિક્રમાદિત્યના સમકાલીન ગણવામાં આવે છે, તથા વિક્રમને જેમણે જૈનધર્મી કર્યો હોવાનું મનાય છે.

• એમને વિશેના કેટલાક પ્રકારનાં ઉલ્લેખો આગમસાહિત્યમાં છે. એમાં સૌથી મહત્વનો ઉલ્લેખ કેવલીને કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન યુગપત્ થતું હોવા વિશેનો તેમનો મત છે. આગમિક મત એવો છે કે કેવલીને કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન યુગપત્—એક સાથે થતું નથી, પણ એક સમયે કેવલજ્ઞાન અને બીજે સમયે કેવલદર્શન એમ વારંવાર થયાં કરે છે. સિદ્ધસેન આ મતને તર્કથી અસિદ્ધ ગણે છે. જિનમદ્વગણિ ક્ષમાશ્રમણ જેવા પછીના આચાર્યોએ સિદ્ધસેનના આ મતનું, સ્વેડન કર્યું છે. આગમસાહિત્યમાં સિદ્ધસેન અને જિનમદ્વનાં આ મતાંતરોની વારંવાર નોંધ લેવામાં આવી છે.

સિદ્ધસેનકૃત ‘દ્વાવિંશિકાઓ’ માંથી કવચિત્ અવતરણ આપવામાં આવેલું છે.^૨ ‘નિશીથસૂત્ર’ ઉપર સિદ્ધસેને એક ટીકા રચી હતી, એમ ‘નિશીથચૂર્ણિ’ માંનાં ઉલ્લેખો ઉપરથી જણાય છે.^૩ પણ આજે એ ટીકા વિદ્યમાન નથી. ‘યોનિપ્રામૃત’ શાસ્ત્રથી સિદ્ધસેનાચાર્યે ઘોટા વનાવ્યા હોવાનો ઉલ્લેખ પણ છે.^૪ એમના સુપ્રસિદ્ધ ન્યાયપ્રન્થ ‘સન્મતિતર્ક-’ નો ઉલ્લેખ પ્રાચીન ચૂર્ણિઓમાં ‘દર્શનપ્રભાવક શાસ્ત્ર’ તરીકે કરેલો છે.^૫

‘ન્યાયાસત્તાર સૂત્ર’ અને ‘કલ્યાણમન્દિરસ્તોત્ર’ એ સિદ્ધસેનની અન્ય કૃતિઓ છે.

સિદ્ધસેનના સમય વિશે વિદ્વાનોમાં જનરાં મતભેદ છે અને ફેસરી સનની પહેલી શતાબ્દીથી માંડી સાતમી શતાબ્દી સુધી, જુદા જુદા વિદ્વાનોએ એમનો સમય ગણ્યો છે. ‘સન્મતિતર્ક’ની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૩૫-૪૩)માં તેમનો સમય વિક્રમનો પાંચમો સૈકો ગણેલો છે. મિસ શાર્લોટ ક્રૌડેએ સિદ્ધસેનને સમુદ્રગુપ્તના સમકાલીન ગણ્યા છે.^૬

સિદ્ધસેન વિશેના પરંપરાગત ઘટાન્ત માટે જુઓ ' પ્રમાશ્વકચરિત-' માં ' શુદ્ધવાદિચરિત ' તથા ' પ્રવચ્ચકોશ 'માં ' શુદ્ધવાદિ-સિદ્ધસેન-સૂરિપ્રવચ્ચ, ' તથા એમના જીવન વિશે ઐતિહાસિક ચર્ચા માટે જુઓ ' સન્મતિપ્રકરણ, ' પ્રસ્તાવના, પૃ. ૩૫-૮૨. સિદ્ધસેનની વિશિષ્ટતાઓના સંક્ષિપ્ત, પણ સમર્થ નિરૂપણ માટે જુઓ 'મારનીય વિદ્યા, ' પુ. ૩, સિંધી સ્મૃતિપ્રવચ્ચમાં પં. સુખલાલજીનો લેખ ' પ્રતિભાવૃત્તિ સિદ્ધસેન દિવાકર.'

જુઓ ગન્ધહસ્તી

૧ મમુજ (શતક ૧, ઉ. ૩), નદા, પૃ ૫૨; નમ, પૃ ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૮, ૧૪૫; કસં, પૃ ૧૧૫; કક્કિ, પૃ. ૧૨૭; ફયાદિ.

૨ શુકલે, માગ ૨ પૃ. ૩૫૫

૩ એટલે જિજ્ઞાસનગાદાપાયસ સિદ્ધસેનાચાર્યઃ સ્પષ્ટેનામિધાનેનાર્થમ-મિથસે । નિષ્, માગ ૧, પૃ ૭૮

અર્થેવાર્થસ્ય સ્પષ્ટતર વ્યાખ્યાન સિદ્ધસેનાચાર્ય. કરોતિ-મુજસુ પૃચ્ચ-વચ્ચાત (મા. ગા. ૩૦૩), એ જ, પૃ. ૯૬

મા. ગા ૫૦૪ (એકેક ત દુવિદ્) સિદ્ધસેનકૃત છે, કેમ કે એની પૂર્વે લખ્યું છે : દ્વમેવાર્થ સિદ્ધસેનાચાર્યો વપતુકામ દ્વમાદ, એ જ, પૃ ૧૫૩

૪ યત્ર યોનિપ્રાપ્તતાદિના યદેકેન્દ્રિયાદિશરીરાણિ નિર્વર્તયન્તિ, તથા સિદ્ધસેનાચાર્યેનાશ્ચા ઉત્પાદિતાઃ ।

શુકલે, માગ ૩, પૃ ૭૫૩

' નિશીયચૂર્ણિ 'માં પણ આ પ્રકારનો ઉલ્લેખ છે ('સન્મતિપ્રકરણ', પ્રસ્તાવના, પૃ ૩૭).

૫ પ્રચ્, (શતુવાદ), પ્રસ્તાવના, પૃ ૪૧

૬ વિન્ટરનિરસ, ' હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયન લિટરેચર, ' પ્રગ્ન ૨, પૃ. ૪૭૭, ટિપ્પણ ।

૭ ' વિક્રમ વોલ્યુમ ' (પૃ ૨૧૩-૨૮૦)માં તેમનો લેખ 'સિદ્ધસેન દિવાકર એન્ડ વિક્રમાદિત્ય.'

સિનવલી

સિનવલી રણ જેવી જગાં હતી.^૧ કુંભકારમક્ષેપ નગર ત્યાં આવેલું હતું.

‘સિનવલી’ નું ‘સિન’ અંગ ‘સિન્ધ’ શબ્દનું અપભ્રંશ રૂપ હશે !

જુઓ કુંભકારમક્ષેપ, વીતમયનગર

૧ આલૂ, ઉત્તર ભાગ, પૃ. ૩૪-૩૭

સિન્ધુ

[૧] સિન્ધુ નદી. ગંગા, સિન્ધુ વગેરેને મહાનદીઓ કહી છે અને તેમના જલને ‘મહાસલિલાજલ’ કહ્યું છે.^૧

[૨] સિન્ધુ દેશ. સિન્ધુ આદિ દેશો ‘અસંયમ વિષય’ (જ્યાં સંયમ પાઠ્યો કઠળ પડે એવા પ્રદેશ) હોવાથી ત્યાં વારંવાર ઝિહાર કરવાનો નિપેધ કરેલો છે.^૨ સિન્ધુ, તામ્રલિપ્ત (સંભાલ) આદિ પ્રદેશોમાં મધ્ધર પુષ્કલ હોય છે.^૩ સિન્ધના ઝડનું ચર્મ ધણું મૃદુ હોય છે.^૪ સિન્ધમાં ગોરસનો खोराक વ્યાપક પ્રચારમા હોવાથી જે સિન્ધવાસી દીક્ષા લીધો હોય તે ગોરસ વિના રહી શકતો નથી.^૫ સિન્ધ દેશમાં અગ્નિને મંગલ ગણેલો છે,^૬ તથા ત્યાં ધોવીઓને અપત્રિત ગણવામાં આવતા નથી.^૭ સિન્ધુ વિષયમાં વગર ફાંટેલાં, આસાં ધસે પહેરવાનો રિવાજ છે.^૮ દુર્મિશના સમયના માંસમક્ષણ સામાન્ય છે, પણ સિન્ધમાં સુમિશના સમયમાં પણ ઢોકો માસ સ્વાદ્ય છે.^૯ ત્યાં નદીનાં પાણીથી ધાન્ય નીપજે છે.^{૧૦} સિન્ધમાં દારૂ રાસના પાત્રમાં પણ ભોજન મહિત ગણાતું નથી, એવો દેશાચાર છે.^{૧૧}

૧ વૃષ્ટિ, ભાગ ૪, પૃ. ૧૫૭

૨ પ. જ, ભાગ ૩, પૃ. ૮૧૬

૩ મુદ્રા, પૃ. ૧૦૧. જુઓ તામ્રલિપ્તિ.

૪ આલૂ, પૃ. ૩૬૪

સુન્દરીનંદે તેને ભોજન વહોરાયું. પઠી સાધુએ તેની પાસે પાત્ર ઉપઢાઈ અને પોતાની સાથે ચલાવ્યો. સુન્દરીનન્દના મનમાં હતું કે 'હમણાં માર્કે મને રજા આપશે' પણ સાધુ તો તેને પોતાનો નિવાસ વ્યાં હતો તે ઉદ્યાન સુધી લઈ ગયા. લોકોએ હાથમાં પાત્ર સહિત નંદને જોયો, અને કહેવા લાગ્યા કે 'સુન્દરીનંદે દીક્ષા લીધી છે!' ઇટલામાં તો ઉદ્યાનમાં સાધુએ નંદને દેશના આપી, પણ ઉત્કટ રાગગાત્રો હોવાને કારણે તેને પ્રતિબોધ પમાડી શકાયો નહિ. સાધુ વૈક્રિય લલ્લિતગાલા-હચ્છા મુજબનાં રૂપો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિગાત્રા હતા. તેમણે વાનરધુગલ વિદુર્યુ, અને નંદને પૂઠ્યું કે, 'સુન્દરી અને વાનરી વચ્ચે કેટલું અંતર!' નંદે ઉત્તર આપ્યો, 'મગવન્! સરસવ અને મેરુ જેટલું' પઠી સાધુએ વિચારમિથુન વિદુર્યુ અને નંદને પૂઠ્યું, ઇટલે તેણે ઉત્તર આપ્યો કે 'ત્રિવાઘરી અને સુન્દરી તુલ્ય રૂપગાત્રા છે.' પઠી સાધુએ દેવમિથુન વિદુર્યુ, ઇટલે એ દેનાંગનાને જોઈને નંદ બોલ્યો કે 'મગવન્! આની આગઠ સુન્દરી વાનરી જેવી છે.' સાધુએ વધુ કે 'આ તો થોડા ધર્મથી પામી શકાય છે.' આ પઠી સાચા ધર્મનું ફઠ વિચારીને સુન્દરીનંદે દીક્ષા લીધી.

બુદ્ધનો ઓરમાન માર્કે નંદ પોતાની પત્ની સુન્દરીમાં અયાસક્ત હતો, એને પરાણે દીક્ષા આપવામાં આગ્રહતી અને દષ્ટાન્તોથી વૈરાગ્યમા સ્થિર કર્યામા આવ્યો હતો—એની કથા વર્ણવના અશ્વઘોષના 'સૌન્દરાનન્દ કાવ્ય'ના વસ્તુનું કોઈ સ્વરૂપાન્તર ઉપર્યુક્ત કથામાં રજૂ થયું છે એમ જણાય છે.

એક માર્કે દોક્ષિત હોય અને તે ગૃહસ્થ માર્કેને ત્યાં મિત્રા માટે આવી પાત્ર ઉપઢાઈ. એને પોતાની સાથે લઈ જાય, અને પઠી દીક્ષા આપે એ પ્રસંગ ઉપર્યુક્ત કથાની જેમ જંબુરપામીની પૂર્વમગધામાં મગદત્ત અને મગદેયના સંઘર્ષમા મળે છે, જે એના પ્રાચીનતમ રૂપે 'વસુદેવ-હિંદો' (ભાષાન્તર, પૃ. ૨૫-૨૭)ના પ્રાપ્ત થાય છે.

જુઓ નાસિક્ય

૧ આત્, પૂર્વ માગ, ઇ ૫૬૬; આમ, ઇ. ૫૩૩

સુરમિય

એક યજ્ઞ. એનું આયતન દ્વારવતી પાસેના નંદનવન ઉવાનમાં હતું.

જુઓ દ્વારવતી, રૈવતક

સુરામ્બર

એક યજ્ઞ. એનું આયતન શૌરિપુરમાં હતું.

૧ પાય, ઇ ૬૭

સુરાષ્ટ્ર

સાહીપચીસ આર્ય દેશો પૈકી એક, જેની રાજધાની દ્વારવતી—
દારકામા હતી.

‘અનુયોગદ્વાર સૂત્ર’માં ક્ષેત્રની વાત કરતા, મગધ, માલવ, મદ્ધરાષ્ટ્ર અને કાંન્યકુબજ સાથે સુરાષ્ટ્રનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ‘ઋત્વિજસૂત્ર’ની મિથિષ ટીકાઓમાં આપેલા ‘રાયદેશનામ’માં ‘સૌરાષ્ટ્ર’ પણ છે. ‘સુરદ્વા’ અથવા સુરાષ્ટ્ર છન્ન મંડલમાં વહેંચાયેલો હતો.

એક માગસ ‘સૌરાષ્ટ્ર’ ઇટલે કે ‘સુરાષ્ટ્રનો’ કેવી રીતે કહેવાય એ નીચે પ્રમાણે સમજાવ્યું છે. ગિરિનગરમાં નિવાસ કરવાની इच्छાથી કોઈ માગસ મગધમાંથી સુરાષ્ટ્ર તરફ જવા નીકળે અને સુરાષ્ટ્રના સીમાએ આવેલા ગામમાં વહોંચી જાય, પછી એનો નિર્દેશ કરવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતાં એને માટે ‘સૌરાષ્ટ્ર’—અર્થાત્ ‘સુરાષ્ટ્રનો’—એ શબ્દનો વ્યવહાર થાય છે. વઢી ‘સૂત્રતાંગચૂર્ણિ’માં મગધના આનક સાથે સુરાષ્ટ્રના આનકનો ઉલ્લેખ છે (‘શ્લેષ્ઠે જો જથ્થે સુતિસો, જહા સોરદ્વો સાવગો માગયો વા એવમાદિ,’ ઇ. ૧૨૭), એ વસ્તુ સૂચવે છે કે ‘ચૂર્ણિ-કાવના સમયમાં જૈનધર્મના કેન્દ્રોમાં મગધ અને સુરાષ્ટ્ર પણ હતા.

एक संनिवेशमां वे दरिद्र भाईओ हता; तेओएँ सुराष्ट्रमां जईने एक हजार रूपक उपार्जित कयां हता एवं एक प्राचीन कथानक छे.^१ ते उपरथी समुद्रथी बींटायेला सुराष्ट्रमां बहोळो वेपार चालतो हतो एवं अनुमान स्वाभाविक रीते ज थाय छे.

‘वसुदेव-हिंडी’ (ई. स. ना पांचमा सैका आसपास) ना ‘ग-धर्वदत्ता लभक’मांथी सुराष्ट्रनी वेपारी जाहोजलालीनुं समर्थन करतो पुरावो प्राप्त थाय छे. एमां चारुदत्त नामे वणिकपुत्र चीनस्थान, सुवर्ण-भूमि, कमलपुर, यमद्वीप, सिंदूर तथा पश्चिमे बर्बर^२ अने यवन देशनो जलप्रवास खेडीने पाछे करतां सुराष्ट्रना किनारे. प्रवास करतो हतो अने किनारो दृष्टिमर्यादामां हतो त्यारे एनुं वहाण मांगी गयुं अने सात रात्रिओ एक पाटियाने आधारे समुद्रमां गाळ्या पड़ी ‘उंवरावतीवेला’ ए नामथी ओळखता तीरप्रदेश उपर ते फेंकाई गयो हतो (‘वसुदेव-हिंडी,’ मूळ पृ १४६; भाषांतर, पृ १८९).

• कुणालना पुत्र संप्रति ए उ जयिनीमां रहिने सुरा^३ विषय स्वाधीन कर्यो हतो^४ सुरा^५ ए नेमिनाथनी ज-मभूमि अने विहारभूमि होई त्या जैन धर्मनुं जोर होय अने जैन साधुओ ए प्रदेशमां विचरता होय ए स्वाभाविक छे, पण संप्रतिनुं आधिपत्य त्या स्थापाया पड़ी जैन धर्मनी प्रवृत्तिने वेग मळ्यो हसो.^६ आ अनुमानने समर्थन आपतां प्रमाणरूप कथानको आगमसाहित्यमां मळे छे. सुग^७ विपनमां वे आचार्यो हता. एक आचार्य कायम त्यां ज रहेता हता, तेओ अर्थांतुक आचार्यने सुगमदुर्गम भागो तथा सुखविहार करी शकाय एवां क्षेत्रो वगैरे बधुं समजावता हता^८ जुदा जुदा प्रदेशोना वतनी साधुओना देशराग विशेष आम फल्लुं छे: एक साधु सुराष्ट्रनी प्रशंसा करे छे के ‘सुराष्ट्र विषय रमणीय छे.’ बीजो साधु^९ चोत्थो के ‘तुं कूपमंडूक छे. तने शो खबर छे ! सारो देश तो दक्षिणार्थ छे.’ आम देशरागथी चालता उत्तर-प्रयुत्तरोमांथी कलह उप-न थाय छे.^{१०}

सुराष्ट्रमां जैन साधुजनों विहार घणा प्राचीन कालधी व्यापक
हतो एम मूचदतुं एक लोकप्रचलित पद्य, ई. स. ना पांचमा
सैका आसपास रचयेल प्राकृत गद्यकथाग्रन्थ 'वसुदेव-हिंदी'ना 'गंधर्व-
दत्ता लंभक'मां मले छे. जुओ—

अद्व णियंठा सुरद्वं पविट्ठा, कविद्वस्स हेट्ठा अद्व सन्निविट्ठा ।
पडियं कविद्वं फुट्ठं च सीसं, अब्बो ! अब्बो ! वाहरंति हसंति सीसा ॥

(मूल, पृ. १२७)

अर्थात् आठ निर्ग्रन्थो सुराष्ट्रमां प्रवेश्या, अने त्यां एऊ 'कोठना
झाडनी नीचे वेठा; कोठ पड्यु अने (निर्ग्रन्थनुं) माथुं फूटी गयुं; 'अब्बो !'
'अब्बो !' एम बोलता शिष्यो हसवा लाग्या (भाषान्तर, पृ. १६२).

सुराष्ट्रनो एक श्रावक उज्जयिनी जतो हतो. दुष्काळनो समय
हतो. एने बौद्ध साधुजनों संगाय गयो. मार्गमां चालतां एनुं माथुं
खूटी गयुं. बौद्धोए कह्युं के 'अमारो धर्म स्वीकार तो तने खावानुं
आवीए.' पछी श्रावकने पेटमां दर्द थयुं; बौद्धोए अनुकंपायी तेना
उपर चीयर ओसाढ्युं, पण ते ता नमस्कारमंत्रनो जाप करतो काळ-
धर्म पाय्यो."

सुराष्ट्र अने उज्जयिनी बच्चेनो व्यवहार, सुराष्ट्र तथा आसपासना
प्रदेशोमां बौद्धोनी बस्ती वगैरे यावती उपर आ कथानक कोटलोक
प्रकाश पावे छे.

तेल भरवा माटेनुं विशिष्ट प्रकारनुं भाटीनुं पात्र सौराष्ट्रमां
('तैलकेला' नामधी प्रसिद्ध हतुं. ए तूटी न जाय तेम ज चोराई न जाय
ए माटे एनुं सारी रीते संगोपन करवामां आवतुं हतुं."

'कंगु'—कांग नामे धान्य सुराष्ट्रमां सारा प्रमाणमां थतुं हतुं."

आगमसाहित्यना प्राचीनतर अंशोनां 'सौराष्ट्र' करतां 'सुराष्ट्र'

-સુરાષ્ટ્ર' (પ્રા. સુમ્દા, સુમ્દ) શબ્દના પ્રયોગ પ્રત્યે સ્પષ્ટ પક્ષપાત જોવામાં આવે છે. અન્ય સાહિત્યમાં પણ એમ જ છે એ વસ્તુ નોંધપાત્ર છે."

૧ સૂક્ષ્મી, પૃ. ૧૨૩; શુક્ષ્મે, માગ ૨, પૃ. ૧૧૨-૧૪

૨ અનુ, પૃ. ૧૪૩

૩ હુઓ ગુર્જર.

૪ છત્તરડે મહલાદ સુરહા, વિષ્ણુ, માગ ૫, પૃ. ૧૪૦

મહલનિર્મિતિ દેશજઙ્ગમ્, યથા-પ્રણવતિમહલાનિ સુરાષ્ટ્રદેશ, શુક્ષ્મે,
માગ ૧, પૃ. ૨૧૮

૫ જીમ, પૃ. ૫૬

૬ દવેચૂ, પૃ. ૪૦; દવેહા, પૃ. ૩૫

૭ નિષ્ણુ, માગ ૨, પૃ. ૪૩૮

૮ હુઓ સમ્પ્રતિ.

૯ વિષ્ણુ, માગ ૧, પૃ. ૪૩૪

૧૦ શુક્ષ્મે, માગ ૧, પૃ. ૭૬૦

૧૧ આષ્ટુ, ઉત્તર માગ, પૃ. ૧૭૮

૧૨ તૈલચેલા-સૌરાષ્ટ્રપ્રસિદ્ધો મુન્યમસ્ટીલસ્ય માજનવિરોધ મ વ
મદ્રમયાત્રોચ(ઠ)નમયાચ્છ મુદ્દહ સગોપ્યતે...દ્વાષઞ, પૃ. ૧૪

૧૩ નિષ્ણુ, માગ ૨, પૃ. ૨૬૫

૧૪ હુઓ ઇત્ત મા સુરાષ્ટ્ર.

મુહસ્તી આર્ય

આર્ય મહાગિરિ અને આર્ય મુહસ્તી એ બે સ્થૂળભદ્ર સ્વામીના શિષ્યો હતા. એમાં મહાગિરિ એ મુહસ્તીના ઉપાધ્યાય હતા. આગમપ્રોક્ત આચારણકન માટે આર્ય મહાગિરિ સૂચ આપેલી હતા. આર્ય મુહસ્તીના સાધુઓ રાજા સંપ્રતિનો રાજપિંડ સ્વોકારતા હતા અને મુહસ્તી એ વસ્તુ ખાલવા દેતા હતા એ મુદ્દા ઉપર તેમની અને મુહસ્તી

वच्चे मतभेद थयो हतो, जेमां छेवटे सुहस्तीए पोतानी भूलनो स्वीकार कयौं हतो.^१

आर्य महागिरिए गजामपदमां^२ अनशन कयुं धारपल्ली आर्य सुहस्ती पोताना शिष्यो साथे उज्जयिनी गया अने त्यां भद्रा नामे शोठाणीनी यानशाला-वाहनशालामां निवास कयौं. त्यां भद्रानो अवन्ति-सुकुमाल नामे पुत्र एमनो शिष्य थयो हतो.^३

आर्य सुहस्तीमा नीचे प्रमाणे बार शिष्यो हताः आर्य रोहण, भद्रयश, मेघ, कालर्षि, सुस्थित, सुप्रतिबुद्ध, रक्षित, रोहगुप्त, ऋषिगुप्त, श्रीगुप्त, ब्रह्मा अने सोम.^४

१ जुओ महागिरि आर्य, सम्प्रति.

२ जुओ गजामपद.

३ जुओ अवन्तिसुकुमाल.

४ इति, पृ. १६८

सोपारक

मुंबईनी उत्तरे थाणा जिल्लामां दरियाकिनारे आवेल्लें सोपारा.

आगमसाहित्यना उल्लेखो पण सोपारक समुद्र किनारे आवेल्लें होमानुं कहे छे.^१ त्यांनो सिंहगिरि राजा मल्लवियानो शोखोन हतो.^२

सोपारक जैन धर्मनुं एक केन्द्र हतुं. आर्य समुद्र,^३ आर्य मंगू^४ अने वज्रस्थामीना शिष्य वज्रसेन^५ जेना आचार्योंनी ए विहारभूमि हतुं, तथा नागेन्द्र, चन्द्र, निर्वृति अने विद्याधर-ए साधुओंनी बार शाखाओ सोपारकथी प्रवर्ती हती.^६

प्रसिद्ध शिल्पी कोक्याम सोपारकनो वतनी हतो अने त्यांथी पोतानुं नसोय अजमावया माटे उज्जयिनी आव्यो हतो.^७

सोपारकमां फळाखी बहिष्कृत मगाता नदि होय, केम के आर्य समुद्रना थावकोमां एक वैकटिक-दारु गाळनार यण हतो एवो

પં. હરગોવિન્દદાસના 'પાદ્ય-સદ-મહાળનો'માં 'સૌરાષ્ટ્રિકા'નો એક અર્થ 'ફટકડી' આપ્યો છે.

૧ ગેરુઅવગિઅસેદિઅ-સોરદિઅપિદકુટ્ટસા, દર્શ, ૫-૧-૩૪

૨ સૌરાષ્ટ્રિકા સુવરિકા, દર્શ, પૃ. ૩૦

૩ ...મઢિયા-ઓસ-હરિયાલ-હિગુલુય-મળોઠિલા-અઝળ-સોળ-શેઘ-વન્નિય-સેઢિય-સોરદિય-મકિણાઈ કરમતે સમ્બલ પુરિમટ્ટ ૬ એય પુટ વિમલિસયં ।
જીકષૂ, પૃ ૧૫-૧૬

૪ ...એવેલ્યાદિના પૃથ્વીકાયો મૃતિકાકલ્પણોપત્તૃરિકાવલિકાદિરૂપ ।
જીકલૂશ્યા, પૃ. ૪૭

૫ ...તયા હરિતાલહિગુલ્કનન'મિલા. પ્રનીતા, સ્વચ્ચ સૌવી-રાંબનાદિ, સ્વર્ગ સામુરાદિ, એતે સચિત્તપૃથ્વીકાયમેદાઃ, સપલ્સળમેતલ, તેન હુદપૃથ્વીમૂળગેઠકલ્પિકા સેટિકા સૌરાષ્ટ્રિકાદયોડપિ સચિત્તપૃથ્વીકાયમેદા' પ્રતિપત્તવ્યઃ । વ્યમ (પ્રથમ ભાગ), પૃ ૪૩-૪૪

સૌવીર

'કલ્પસૂત્ર'ની વિવિધ ટીકાઓનાં આપેલાં 'રાજ્યદેશાનામ'માં સૌવીર પણ છે.

હુઓ સિન્ધુ-સૌવીર

'૧ હુઓ ગુર્જર.

સ્કન્દિલ આર્ય

આર્ય સ્કન્દિલ અથવા સ્કન્દિલાચાર્યના અધ્યક્ષપના નીચે ફિસપી ચોયા સૈકામાં મયુરામાં જૈન શ્રુતની વાચના શરૂ હતી, જે 'માયુરો વાચના' તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. દેવર્ષિગણિ સમાધ્રમણે વલ્લભીનાં આગમો લિપિવદ્ધ કર્યાં તેમાં આ 'માયુરો વાચના'ને મુદ્ધ વાચના તરીકે સ્વીકારી હતી

હુઓ દેવર્ષિગણિ સમાધ્રમણ, મયુરા, વલ્લભી

સ્થાનક

મુંબઈની ઉત્તરે આવેલું થાણા.

કોંકણ દેશના સ્થાનકપુરનો ઉલ્લેખ 'દ્રોણમુખ'—અર્થાત્ જઠ અને સ્થળ એમ બન્ને માર્ગે જઈ શકાય એવા સ્થાન—તરીકે કરેલો છે.

'સ્થાન' પદાન્તવાઙ્માં સ્થળનામો—પંજાવનું મૂળસ્થાન (મુલતાન), સૌરાષ્ટ્રનું ધાન તથા આં થાણાનો સંબંધ મોપાશાહ તેમ જ સામાજિક ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ વિચારમાં લેવો છે. મૂળસ્થાન અને ધાન તો સૂર્યપૂજાનાં પ્રાચીન કેન્દ્રો છે; થાણા વિશે વધુ સંશોધન અપેક્ષિત છે.

૧ તસ્ય વા દ્રોણમુખ જઠ[સ્થળ]નિર્ગમપ્રવેશમ્ । ધ્યા કોઢ્ઢશ-
વેશે સ્થાનકં મામક પુરમ્ । વ્યમ, ભાગ ૧, પૃ. ૧૨૭

અહીં કૌશમાં મૂકેલો 'સ્થળ' શબ્દ મુદ્રિત પ્રતમાં નથી. વ્યમ તુ એ સંપાદન હજારો અશુદ્ધિઓથી ભરેલું છે. બીજી તરફ 'દ્રોણમુખ'નો ઉપયુક્ત અર્થ નિશ્ચિત છે (જુઓ મરુકચ્છમાં ટિ. ૨, તથા 'અભિધાનરાજેન્દ્ર મા દોણમુહ'), એટલે આટલો સુધારો આવશ્યક છે.

સ્નપન

ઉજ્જયિનીનું એક ઉદ્યાન. ત્યાં સાધુઓ કતરતા હતા.'

સ્નપન શબ્દનું પ્રાકૃત રૂપ 'પ્લવણ' છે; એ ઉપરથી ત્યાં કોઈ જાહેર સ્નાનાગાર અથવા નાહવાધોવાની જાગ્યા હશે એવું અનુમાન કરી શકાય :

૧ અર્વતીજગલ્લપ્પ ઉજ્જેણીગયરીપ્પ પ્લવણુજ્જાલે સાધુણો સનોલ્લરિયા,
ઉપા, પૃ. ૪૬-૫૦

હરન્ત સનિવેશ

સમિતાચાર્ય વિહાર કરતા એક વાર હરન્ત સનિવેશમાં ગયા હતા.'

હરન્ત સનિવેશનું સ્થાન નિશ્ચિત થઈ શક્યું નથી, પણ સમિતા-
ચાર્યની વિહારમુમિ મુખ્યત્વે માઝરા અને કૃષ્ણા તથા વેળા આસપાસનો

પ્રદેશ જે એ સમયે આંધીર દેશ તરીકે ઓઝાલાતો હતો ત્યાં હતી, એટલે હરંત સંનિવેશ પણ એટલા પ્રદેશમાં ક્યાંક હોવા સંભવ છે.

- - જુઓ આંધીર, દ્રહ્મદ્વીપ, સમિતાચાર્ય

૧ વિનિમ, પૃ. ૩૧

હરિમદ્સૂરિ

યાકિની મહત્તરાસૂત્ર (યાકિની નામે સાધ્વીના ધર્મપુત્ર) હરિ-
મદ્સૂરિ આગમોના પહેલા સંસ્કૃત ટીકાકાર છે. એમનો સમય આચાર્ય
જિનવિજયજીએ સં. ૭૫૭ થી ૮૨૭=ઈ. સ. ૭૦૧ થી ૭૭૧
સુધીનો નિશ્ચિત કર્યો છે. હરિમદ્સૂરિ પૂર્વાશ્રમમાં ચિત્રકૂટના સમર્થ
વિદ્વાન બ્રાહ્મણ હતા. એમના પરંપરાગત શ્રુતાન્ત માટે જુઓ 'પ્રમાવરુ-
ચરિત'માં 'હરિમદ્સૂરિચરિત.'

આગમો ઉપરની હરિમદ્સૂરિની સંસ્કૃત ટીકાઓમાં 'આર્યક,'
'દશવૈકાલિક,'^૧ 'અનુયોગદ્વાર,'^૨ તથા 'નંદિસૂત્ર'^૩ ઉપરની ટીકાઓ
મુખ્ય છે. એમની ટીકાઓના ઉલ્લેખ અને આધાર પછીના સમયની
આગમટીકાઓમાં અનેક સ્થળે આપવામાં આવ્યા છે; જેમ કે—
'સત્ત્વાર્થ સૂત્ર' ઉપરની હરિમદ્સૂરિની શ્રુતિનું ઉદ્ધરણ મલયગિરિ
'જીવાભિગમ સૂત્ર' ઉપરની શ્રુતિમાં આપ્યું છે.^૪ હરિમદ્સૂરિ 'અનુયોગદ્વાર'
ટીકાનો આધાર પણ મલયગિરિ 'ઝ્યોતિષ્કરંડક' શ્રુતિમાં આપ્યો
છે.^૫ વઢી 'વૃહદ્કલ્પસૂત્ર'ના ટીકાકાર ક્ષેમકીર્તિએ હરિમદ્સૂરિ
'પંચરાત્નુક'માંથી,^૬ 'શ્રાદ્ધપ્રતિક્રમણ સૂત્ર'ના શ્રુતિકાર રત્નશેષાસૂરણ
'દશવૈકાલિક'ની 'હરિમદ્સૂરિ' શ્રુતિમાંથી,^૭ તથા 'વન્ન-
સૂત્ર'ના ટીકાકાર ધર્મસાગરે હરિમદ્સૂરિ 'પંચાશક'માંથી,^૮
બવતરણ આપ્યાં છે, અને 'કલ્પસૂત્ર'ના ષોડ્ઘ ટીકાકાર વિનયવિજયે
'પંચાશક' ઉપરની નવાંગીશ્રુતિકાર અમ્બેદેવમૂરિની ટીકાનો પણ
આગાર આપ્યો છે.^૯ હરિમદ્સૂરિ કથાનક 'ધર્માલ્યાન'નું ધર્મ પણ
પ્રાચીનતર આગમસાહિત્યમાં પ્રાપ્ત થાય છે.^{૧૦} હરિમદ્સૂરિ પછી થયેલા

‘વૃહત્કલ્પસૂત્ર’ના ટીકાકારે કર્તાનું નામ ઊધા સિવાય ‘ધૂર્નાલ્યાન’નો ઉલ્લેખ કર્યો છે. સંભવ છે કે તેમને હરિભદ્રની કૃતિ ઉદ્દિષ્ટ હોય.

જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસમાં હરિભદ્રસૂરિ એક અસામાન્ય વ્યક્તિ છે. આગમોની ટીકાઓ એ તો તેમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો એક અંશમાત્ર છે. ન્યાય, યોગ, ધર્મકથા, ઔપદેશિક સાહિત્ય આદિ અનેક વિષયોનો એમની રચનાઓ છે, અને ‘પદ્મદર્શનસમુચય’ જેવી કૃતિમાં—જે ભારતીય સાહિત્યમાં એ પ્રકારનો પહેલો જ સંપ્રદાય છે—તમામ ભારતીય દર્શનોનો સાર સમર્થ રીતે તેમણે આપ્યો છે. પરંપરા તો એમના ઉપર ૧૪૦૦ મંથનોના કર્તૃત્વનું આરોપણ કરે છે. એમની રચનાઓની સમાલોચના માટે જુઓ ‘સમગ્રાણ્ધિકા’ની ટી. ચાકોવીકૃત પ્રસ્તાવના તથા ‘જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ,’ પૃ. ૧૫૩-૧૭૦.

૧ પહેલી ઓરિયેન્ટલ કોમ્પરન્સમાં આચાર્ય જિનવિજયજીના લેખ ‘હરિભદ્રાચાર્યસ્ય સમયનિર્ણય.’

૨ જુઓ જિનમટાચાર્ય.

૩ મહત્તરાયા ચાકિન્યા ધર્મપુત્રેણ ચિન્તિતા ।

આચાર્યહરિભદ્રેણ ટીકેય ગિધ્યવેધિની ॥

દર્વેશ, પૃ. ૨૮૬ (અંતે)

૪ સમાપ્તેય શિશ્વહિતા નામાનુયોગદ્વારટીકા, કૃતિઃ સિતામ્બરાડ્ડચાર્ય-હરિભદ્રસ્ય ।

કૃત્વા વિવરણમેતદપ્રાપ્ત યતિકથિદિદ મયા કુશલમ્ ।

અનુયાયપુરસ્સરથ્વ લભતાં મન્યો જનરતેજ ॥ અનુદા, પૃ. ૧૨૮

૫ આ ટીકાનો ઉલ્લેખ મલયગિરિ ‘મદિસૂત્ર’ ઉપરની કૃતિમાં કર્યો છે. જુઓ જિરવો, પૃ. ૨૦૧.

૬ આદ્ય ચ તત્ત્વાર્થટીકાકારો હરિભદ્રસૂરિઃ—“નાત્યન્તે શીતાચન્દ્રમધઃ નાત્યન્તોષ્ણાઃ સૂર્યાઃ કિન્તુ સાધારણા દ્વયોરપી”તિ, જીમ, પૃ. ૩૪૧. આ ટીકાનો ઉલ્લેખ ‘પ્રવચનવૃત્તોદ્ધાર’ના ટીકાકાર સિદ્ધહેને (પૃ. ૩૩૦) પણ કર્યો છે. પ. મુસલ્લાલજીના મત પ્રમાણે (‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’, ધીજી આરટિ, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૫૫-૬૫) તત્ત્વાર્થટીકાકાર હરિભદ્રસૂરિ એ ચાકિની મહત્તામસૂત્ર જ છે, વીજા કોઈ હરિભદ્ર હોવા સંભવ નથી.

૭ જ્યોત્સના, પૃ. ૪૬

૮ ચુકશે, ભાગ ૨, પૃ. ૩૯૬, ૧૮૫

૯ આપ્રર, પૃ. ૨

૧૦ કકિ, પૃ. ૬, ૧૨

૧૧ કદુ, પૃ. ૨૦-૨૧. જુઓ અમયદેવસૂરિ.

૧૨ જુઓ મૂલદેવ.

હર્ષપુર

અજમેર પાસેનું એક નગર, જ્યાં સુભટપાલ રાજા રાગ્ય કરતો હતો. હર્ષપુરમાં બ્રાહ્મણો યજ્ઞમાં વક્રરાનો વધ કરતા હતા ત્યારે પ્રિયમ્નથસૂરિએ પોતાની મંત્રશક્તિથી વક્રરાને વાંચા અર્પો, બ્રાહ્મણોને બોધ આપ્યો હતો, એવી કથા છે.^૧

વિક્રમના અગિયારમા સૈકામાં થયેલા મેવાડના રાજા અલ્લુ અધવા અહ્મદની રાણી હરિયદેવીએ હર્ષપુર વસાવ્યું હતું.^૨ જૈનોનો હર્ષપુરીય ગચ્છ જે પાટલથી મલવાર ગચ્છ તરફે ઓઝણાયો તે આ હર્ષપુર ઉપરથી થયો છે.^૩ એ ગચ્છના જયસિંહસૂરિના શિષ્ય અમયદેવસૂરિ વચ્ચે માત્ર એક જ ચોલવડો અને પછેડી રાસતા હતા. તેમને મલિન વસ્ત્ર અને દેહવાળા જોઈને સિદ્ધરાજે (મતાંતરે કર્ણદેવે) ‘મલધારી’ વિરુદ્ધ આપ્યું અને ત્યારથી એમનો ગચ્છ ‘મલવાર ગચ્છ’ કહેવાયો.

૧ કદુ, પૃ. ૫૦૬-૧૦; કકિ, પૃ. ૧૬૬; કરી, પૃ. ૧૪૮-૪૯

૨ ‘રાજપૂતાને શા દત્તિદાસ,’ ભાગ ૧, પૃ. ૪૨૬-૨૮

૩ જૈસાદ, પૃ. ૧૯૩, ૨૧૭

હસ્તકલ્પ

જુઓ હસ્તિકલ્પ

હસ્તિકલ્પ

દ્વારવર્તીનું દહન થયા પછો ચલરામ અને કૃષ્ણ ત્યાંથી પૂર્વ તરફ નીકળીને હસ્તિકલ્પ (પ્રા. હરિથકલ્પ, હરથકલ્પ) નગરમાં આવ્યા

હતા. ત્યાંના રાજા અચ્છદંતને હરાવી પછી દક્ષિણ તરફ જતાં તેઓ કોસુંધારણ્ય નામે અરણ્યમાં આવી પહોંચ્યા હતા.^૧ દક્ષિણ મથુરામાં વસતા પાંચ પાંડવો અરિષ્ટનેમિ અરિહંત મુરાટ્ટૂ જનપદમાં વિહાર કરે છે એમ સાંભળીને મુરાટ્ટૂ આવ્યા. ત્યાં હસ્તકલ્પ નગર પાસે એમણે સાંભળ્યું કે અરિષ્ટનેમિ ગિરનાર ઉપર નિર્ગળ પામ્યા છે.^૨

આ ઉલ્લેખો ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે હસ્તકલ્પ કે હસ્તિકલ્પ નગર મુરાટ્ટૂથી દક્ષિણ તરફ જવાના માર્ગમાં, પણ મુરાટ્ટૂની ભૂમિ ઉપર જ આવેલું હતું.

‘પિંડનિર્યુક્તિ’ ઉપરની મલયગિરિની વૃત્તિમાં ક્રોધપિંડના ઉદાહરણમાં હસ્તકલ્પ નગરમાં એક બ્રાહ્મણના ઘરમાં મિશાર્થે ગયેલા જૈન સાધુનું કથાનક છે.^૩ ‘સુવરૂતાંગ સૂત્ર’ ઉપરની શીલાચાર્યની વૃત્તિમાં ઉદાહૃત કરવામાં આવેલા એક હાલરડામાં બીજાં નગરોની સાથે હસ્તકલ્પનો પણ ઉલ્લેખ છે.^૪ ‘જીતકલ્પ ભાષ્ય’માં હસ્તકલ્પ (પ્રા. હાથપ્પ, હાથકલ્પ)નો નિર્દેશ છે.^૫

ભાવનગર પાસેનું કોઠિયાક તાલુકાનું ‘હાથવ’ ગામ એ જ આ હસ્તકલ્પ હોઈ શકે. ‘જીતકલ્પભાષ્ય’માંનું એનું ‘હાથપ્પ’ નામ એના અર્વાચીન ઉચ્ચારણને મળતું જ છે. વલ્મીકીનાં દાનપત્રોમાં તેનું ‘હસ્તવપ્ર’ એવું નામ મળે છે.^૬

૧ અને, પૃ. ૪૦. જુઓ કોસુંધારણ્ય.

૨ કાપ, પૃ. ૨૨૬, આચૂ, ઉત્તર ભાગ, પૃ. ૧૯૭

૩ પિનિમ, પૃ. ૧૩૪

૪ સૂરુશી, પૃ. ૧૧૯; અવતરણ માટે જુઓ કામ્યકુન્ડજ.

૫ જીકમા, ગા. ૧૩૯૪-૯૫.

૬ ‘ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો,’ નં. ૨૫, ૬૧; અહીં તલ્લ હસ્તવપ્રનો ઉલ્લેખ છે. વલ્મીકીના અન્ય લેખોમાં હસ્તવપ્રનો ઉલ્લેખ એ નામના આહાર અથવા આહરણીના મુલ્ય શહેર તરીકે છે (‘ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો,’ નં. ૧૬, ૧૭, ૧૯, ૨૦, ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૪૧, ૪૫, ૨૬ અ તથા ૬૧, ૭૦, ૭૧, ૮૦).

હિન્દુક દેશ-

૧. હિન્દુઓનો દેશ-હિન્દુસ્તાન.

૧ : જેનો રચનાકાલ લગભગ ई. સ. 'ના સાતમા સૈકા જેટલો જૂના છે એ 'નિશીથચૂર્ણિ'માં 'હિન્દુક દેશ'નો પ્રયોગ છે. ઝગ્ગધિર્નના રાજા ગર્દભિન્હે એમની વહેન સમ્વત્તીનુ હરગ કર્યુ હોવાથી કાલકા-ચાર્ય 'પારમ કૃત્ત'માં જઈને છન્નુ 'શાહિ' રાજાઓ-શક ગજાઓ-જેઓ એમના અધિરાજા 'માહાનુમાહિ' (મર૦ શહેનશાહ)થી ત્રાસેલા હતા એમને 'હિન્દુક દેશ'માં આરમા પ્રેરે-છે; અને-મર્વને લઈને સુરાષ્ટ્રમાં આવી પહોંચે છે.

જુઓ કાલકાચાર્ય-૨

૧ સાદિના મળિય-પરમસમિના કોણે દુર્ય અચિત્ત ન તરહ ।
કાલગજોળ મેળિય-એહ હિન્દુગરેશ વચ્ચામો । રખા શરિસ્તુય । તત્તજ્જગ
દ અળેસિ પિ પંચાગડતીએ સાદિના સઅકેગ કશ્ચરિયાઓ મુરેટ પેસિ-
યાઓ । તેણ પુલ્લિન્હેગ રૂયા પેસિયા-મા અપ્પાળ મારેદ । એહ વંચ્વાનો
હિન્દુગરેશ । તે છળગડતિ પિ 'મુરુમાર્ગયા । કાલો ય નવપાડતો વદ્દ ।
બરિસાકાલે ન હીરતિ મંતુ । છળગડદ મડહાહ કયાતિણિ । વિમતિક્કણ ।
જ કાલગજો સમલ્લીઓ સો તથ અપિરાયા ઠલિતો । સાહે તગયઓ ઉપ્પળો ।
--- નિષ્ક, ભાગ ૩, પૃ. ૫૭૧-૫૨

હેમચન્દ્ર/કલિસાલસર્વજ્ઞ

૧. ગુજરાતમાં ચારમા સૈકામાં થંગેલા પ્રતાપી રાજાઓ સિદ્ધગજ તથા
કુમારપાલના સમકાલીન આ મહાન આચાર્યનાં જીવન અને કાર્ય પ્રસિદ્ધ
છે. એ માટે જુઓ ડૉ. વ્યુટગ્રુન 'હાર્લક બોક્સ હેમચન્દ્રાચાર્ય,'
અવ્યાપક સત્સંકલ્પ છો પગેશ્વરી હેમચન્દ્રકૃત 'કાવ્યાનુસાસન'નો
એપેન્ડો પ્રસ્તાવના, તથા શ્રી. મણમૂદન મોદીદ્વારા 'હેમસમીખા,' રૂપ.દિ.

આચાર્ય હેમચન્દ્રનો પડો ધ્યેય આગમમાહિયના ટીકાઓ
એમના ચિંતિત પ્રયોગના આરંભે પગા વાર ટોક છે. ઉદાહરણરૂપે એમાંના
કેટલાકનો નિર્દેશ અહીં કર્યો છે.

૧ હેમચન્દ્રકૃત 'પ્રાકૃત વ્યાકરણ' અપ્રશા, પૃ ૧૩, ૨૪, ૨૬, ૪૧, ૧૭૭,

'દેશીનામમાલા' • જપ્રશા, પૃ ૧૨૪

'અનેકાર્યકોશ' આપર, પૃ. ૧૭૧

'ત્રિપટિશાલાકાપુર્યચરિત્ર' અતર્ગત 'ઋષભદેવચરિત્ર' જપ્રશા, પૃ ૧૨૭, ૧૩૪, ૧૩૬, 'શાન્તિનાથચરિત્ર' જપ્રશા, પૃ ૧૧૭, 'મહાગોરચરિત્ર' કલ્કિ, પૃ ૧૨૫, 'પરિશિષ્ટપર્વ' જપ્રશા, પૃ ૨૮૮

'દ્વાત્રિવિંશતિકા' કલ્કિ, પૃ ૧૨૫. 'અન્યથોપાધ્યયનચલેશ્વરત્રિવિંશતિકા' માથી મલયગિરિ પુણ અવતરણ આપ્યું છે, જે મલયગિરિનો સમય નક્કી કરવામાં ઉપયોગી થાય છે (જુઓ મલયગિરિ)

'યોગસાદ્ર' આપર, પૃ. ૨૦૨

પ્રમથનો નામોલ્લેખ કર્યા વિના હેમચન્દ્રમાથી અવતરણ આપર, પૃ ૭, ૬૨, ૧૮૯, इत्यादि

હેમચન્દ્ર મલધારી

હર્ષપુરીય (મલધાર) ગઢના મુનિચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય અમર્યદેવ-સૂરિના શિષ્ય મલધારો રાજશેઠ્ઠરમૂરિ સ ૧૩૮૭=ઈ. સ ૧૩૩૧મા રચાયેલી પોતાની પ્રાકૃત 'દ્વિચાશ્રય'ટૂંકિયા 'જળાવે' છે તેમ, હેમચન્દ્ર પૂર્વાશ્રમમા પ્રશુભ નામે રાજસચિવ હતા અને તેમણે ચાર લ્લીઓ ત્યજીને અમર્યદેવસૂરિના ઉપદેશથી તેમની પાસે દીક્ષા લીધી હતી મલધારી 'હેમચન્દ્રકૃત 'જીવસમાસ' વિવરણ સ ૧૧૬૪=ઈ સ ૧૧૦૮ માં, 'મયમાવનામૂત્ર' સં ૧૨૭૦=ઈ સ ૧૧૧૪ માં અને 'વિશેષાવશ્યક માખ્ય' ઉપરની વૃહદ્વૃત્તિ સ ૧૧૭૫=ઈ સ ૧૧૧૯ મા રચાયેલ હોઈ તેઓ ઈસવી ચારમા શતકના પૂર્વાર્ધમા વિધમાન હતા એ નિશ્ચિત છે હેમચન્દ્રના શિષ્ય શ્રીચંદ્રસૂરિ પોતાના 'મુનિમુક્તચરિત્ર'ની પ્રશસ્તિમા જણાવે છે તે પ્રમાણ, રાજા સિદ્ધરાજ અર્યાસિંહ બા આચાર્ય પ્રત્યે સ્વૂચ ભક્તિભાવ રાખતો હતો અને ઘણી વાર તેમના દર્શન કરવા માટે પોતે જ તેમના ઉપાશ્રયમા આવતો હતો.

अत्रद्विक ६९, १५३
 अत्रद्विक मत ७०
 अमयकुमार १०२, १०३, १७१
 अमयकुमारगणि २२०
 अमयदेव ११, ७६
 अमयदेवसूत्रि ९, १०, १२, ४६,
 ४८, ८६, ८८, १६०,
 २१२, २१४, २१९
 'अमयदेवसूत्रि-चरित' ११, १२
 अमयतिलकगणि १२६
 अमय्य ९०
 अमिचन्द्र ८३
 'अमिघानराजेंद्र' ४५, १०१,
 १३६, १४९, १५३,
 १९४, २११
 अमीचि १३, १४, ५०
 अमदावाड ९०
 अमोघरथ ३
 अरिष्टनेमि ८०, ९६, १५४,
 १७३, १७४, १९१, २१५
 अरिष्टपुर १४
 अर्कस्थल १४, १५
 अर्कस्थली १४, १५, १८,
 'अर्धदापिका' १५४
 अर्धमासव-घा १५
 अर्जुन पर्वत १५

अर्हत-प्रतिमा १२०
 अर्हतरु ७८
 अल बीरुनो २००
 'अलंकारमंडन' ११८
 'अलंकारसर्वस्व' १३६
 अल्लट २१४
 अल्ल २१४
 अन्वर ११९
 अनाधि १२०
 अवन्ति १५, ७१, १००, १०२,
 १११, १५१, १७३
 अवन्ति जनपद २५, २८, ४५,
 ८०, १३८, १४०, १४२,
 १६३
 अवन्तिवर्धन १६, १००, ११७,
 ११८
 अवन्तिसुसुमाल १६, १७, ४३,
 १३१, २०७
 अवन्तिसेन १६, ११८
 अजयवहारी ७८
 अशकटा १७
 अशकटापिता १७, १८
 अशोक २५, ४३, ५२, १८६
 अशोकश्री ४३
 अश्वपोष ९५, २०२
 अश्वमेध वाचक १८

'अश्वामोघ कल्प' ६१
 अश्वामोघ तीर्थ ६०, ६१
 अष्टोत्तरशतकूट १७४
 अष्टांग महानिमित्त ३९
 असदीन द्वीप ५३
 असंयम विषय १९९
 अरुहमित्र ७८
 अंग ६८, १०९
 अंगारवती १०१, १०४
 'अंतकृत दशा' १०, ८८, १५७
 अधकवृष्णि ८३, ८६
 अमेजी ६८
 आकाशगामिनी विद्या ९५, १६४
 आमेतर साहित्य ४
 आमा जिल्ला १७८
 आचारांग ९, ११, ५५
 आचारांग सूत्र ६४, ६५,
 ६९, १६४, १७६
 आचार्य मलयगिरि ७५
 आचार्य श्रीजितविजयजी १७७,
 १९६, २१२, २१३
 भजीवको ३९, ४०
 भातापना १२१, १४९
 भानर्त ४९
 भानंदपुर १४, १८, १९, २१,

३२, ४२, ९१, ९४,
 ९७, ११४, ११५, १८८
 आनेदश्री महत्तम २२०
 आन्ध्र १८७
 आन्ध्रवासी १३४
 आन्ध्रो १६०
 आनु १५, ६१
 आमीर २१, २६, ३२, ६८,
 १९१
 आभीर जाति १७, २०
 आभीर देश ५, ७८, १०८,
 १७१, १८४, २१२
 आभीरी १९१
 आम राजा ३६
 आम्रदेव उपाध्याय ९५
 आशामुख ३६
 'आराधनाकुलरु' १०
 आर्य कालरु १७९
 आर्य क्षेत्र १५, ४८
 आय देशो ५२
 आर्य धर्म ८४
 आर्य नागार्जुन ८३
 आर्य महागिरि ५७, ६४, १३२,
 १३३, १६९, २०६,
 २०७

'उपासक दशा' १०
 उमाकान्त शाह १३४
 उवयालि ४९
 उत्मानावाद ७८
 उल्लङ्घति ९५
 चघरावतीवेला २०४
 ऊण १७५
 ऊमो 'सरकंयुक' १२५
 रूपभदेव ९६
 'रूपभदेवचरित्र' २१९
 ऋषिगुप्त २०७
 ऋषितडाग २७
 ऋषिपाल २७
 ऋषिप्राणित तल्लान ५१
 एकरात्रिकी प्रतिमा १९१
 एकेन्द्रिय जीव ६९
 एरठ ३२
 'ए नोट ओन धी कुत्रिकापण'
 २९, ४५
 'ए नोट ओन धी वर्ड किराट—
 ए डिसेंटकुठ मर्चन्ट' २२
 'ए न्यू वर्मन ओफ धी अगहदत्त
 स्टोरी' ५
 'एन्क्वयन्ट इन्डिया' १५२
 'एन्क्वयन्ट टाउन्स ओन्ड सिटीज
 इन गुजरात ओम्ह काठि-
 यावाड' ८९

एलकठ ३१, ३२, ६४
 एलकच्छपुर ८२, १६९
 एलापाठ १४५
 'ऐतिहासिक संशोधन' १४४
 ऐरावत ६३, ६४
 'ओघनिर्युक्ति' १३८, १३९
 'ओघनिर्युक्ति वृत्ति' ९, ८६, १२८
 ओशा ३६
 ओरिसा ४७
 औदीच्य देश १६१
 औत्पत्तिकी बुद्धि १५७
 औपदेशिक साहित्य २१३
 'औपपातिक टीका' १०
 कच्छ १९, २१, ३२, ३३,
 ११४
 कटक ४७
 'कट' पदान्त ४६
 कटी ४७
 कड्ड ४७
 कथानुयोग १८३
 'कथासरित्सागर' १४७
 कदव १७४
 कनकामर ७८
 कनैयालाल दवे १९, १८८
 कनोज ३६

कनड १३६
 'कन्याचोलक' १२५
 कपर्दक ३४
 कर्पादिन्यास १७४
 कमलपुर २०४
 कमलमेला १९०
 कमलसेना ३
 कमलसंयम उपाध्याय ३३
 क. मा. मुनशी १४३
 'करकडचरिड' ७८, ७९
 करटक १४७
 कर्णदेव २१४
 कर्ण सोलकी १२५
 कर्णाटक ६८
 कर्णोत्त १४७
 'कर्मविपाक' ८५
 'कर्मस्तव' ३३, ८५
 कलाचार्य ३
 कलाल २०७, २०८
 कलाकूर १४७
 कलिंग ६८
 कलिंग देश ५१, ५२, १६४
 कलिंगविजय ५२
 'कल्पता' १८४
 'कल्पसूत्र' १८, २१, ४०, ४२,
 ६७, ७०, ८४, ९०,

९१, ९७, १२४, १४२,
 १५५, १५८, १६५,
 १६९, १७५, १७९,
 १८४, २०३, २१०,
 २१२
 कल्याणकटक ४७
 'कल्याणमंदिरस्तोत्र' १९७
 कल्याणविजयजी ३७, ३८, १२२
 कल्याणी ८
 'कविवर समयसुन्दर' १८४
 कसेरूमती नदी ३४, १६६
 कसेरुमान् ३४
 कडरीक १४६, १४८
 कथारकुडग १७
 कैवल-संनल ३३, ३४, ७३
 केस ७, २४
 काकवर्ण ५०, ५१
 काकिणी ३४, ३५, ४३, ४४
 काकिणीरन ३२
 'कादंबरी' १४७
 काननद्वीप ३५, ९७
 कान्यकुब्ज ३६, ६८
 कार्तवीर्य ३७, १४३
 कालक ४०, ८४
 'कालक कथासंग्रह' १७९
 'कालकाचार्य कथा' ४०, ४१

१८९, २०३, २११

कौकणक ५२

कौकणकशान्त ५३, ५४

कौकणाचार्य ५३

कोधर्पिह २१५

'कौमुदी' १७५

'कौमुदी' टीका ६७, ९७

कौमोदकी गदा ५७

कौशल ६८

कौशावी ३, ७, २६, ३०, १०४,

११७, ११८, १५३,

१६७, १७३, १८७

कौशावी आहार ५७

क्षपकश्रेणि ७१

क्षहरातवंशी ९२, ९३, १९४

क्षिप्नवित्त १९४

कुल्लक ९०, १३९, १५५,

१७२, २१६

'क्षेत्रसमाप्त' १३०

'क्षेत्रसमाप्त' नी टीका १२९

क्षेमकीर्ति १६, ४५, ५७, ५९,

६९, १२६, १२८, २१२

क्षेमकर १८५

खनिज तेल १२६

खपुटाचार्य ५९, ६०, ६१, ६७

खरक १०१, १९२

खरक मंत्री १९३,

खरतर गच्छ १०, ३३, १८३

खरपट १४७, १४८

खारखेल ५२

खेट ६१, ६२

खेटकाहार ६२

खेटाहार ६३

खेह ६१

खेडा ६१, ६२

खेड्ड ६२

खेडब्रह्मा ६१

खेडेगांव ६२

खंडकर्ण १०१

खंडपाना घूर्ता १४५, १४६

खंभात ७९, ८५, १९९, २२०

'खंभातनो इतिहास' ८०, १८८

गच्छनिश्चा १३२

गजसुबुम्मा ६३

गजामपद ६४, १३३, २०७

गजामपद तीर्थ ३२, ८२, १६९

गणधर १४२

गणराज्य १९२

गणसत्ताक राज्य ३०, ८७, १४०

'गणितसार' ३५

गर्दभ ६५

सूचि]

गर्दभिल्ल २६, ३७, ३८, ६५,
 २१८
 गर्दभीविषा ३८
 'गन्लक' जाति १३७
 गन्लार नदी १३६
 गंगा नदी १९९
 गंतुर १३६
 'गवर्वदत्ता लंभक' १७०, २०४,
 २०५
 'गंधहस्ती' ६४
 गंधहस्ती 'महाभाष्य' ६४
 गंमूता १७६
 'ग्लोरी घोट बोल गुर्जरदेश' ३६
 गाथापति २१६
 'गाथासप्तशती' ९९
 गान्धर्व विवाह १४३
 गावार १०३
 गाम् ९, ६५, १७६
 गिरनार २४, २३, ९६, १५७,
 २१५
 गिरिनगर ६६, ६७, ७७,
 १६८, २०३
 गिरिपत्तन ३६, २०१
 गिरियज ५३, १६०
 ग्रीक १५०
 ग्रीक भूगोळप्रथो २०८

गुजरात ५७
 'गुजरातना ऐतिहासिक लेखो'
 ४७, २१५
 'गुजरातना स्थळनामो' ६७
 'गुजरातमा नैपथीयचरितनो प्र-
 चार तथा ते उपर लखा
 येली टीकाओ' १८२-
 गुजरात विद्यासभा ८
 गुडशस्त्रनगर ५९
 गुणाद्वय ४, १८२
 गुर्जर देश ७९
 गुर्जगे ४८, ६७
 गुलान २८
 गोवरी ७७
 गोशमरी ४६, १०१, १९२,
 १९३
 गोपालक १६, १००, १०५
 गोपालगिरि ६८, ७१
 गोपीचंद २०९
 गोपेन्द्रदत्त ७८
 गोवाखिय महत्तर ७३
 गोविन्द ६८, ८४
 गोविन्दाचार्य ११०
 'गोविन्दनिर्युक्ति' ६९
 गोली १३६
 गोल्ड १३६
 गोल्डदेश १३५, १३६, १६१

गोष्ठासाहिल ८२, १५३
 गौड ६८
 गौतमकुमार १७४
 गोतमीपुत्री शातरुणि ९२, १९४
 'गौरीपुत्री' ७०
 चणक १३६
 चण्डप्रद्योत ३०, ३१, ४५, ७१,
 १०१, १११
 चण्डरुद्राचार्य २५, ७०, ७१
 चतुर्वेदी १९, २१
 'चन्दालक' १२२
 चन्द्र ७२
 चन्द्रकुल १७९
 चन्द्र गच्छ १०, १५०
 चन्द्रगुप्त ४३, १३६
 'चम्मलात' १८०
 'चर्मलात' १८०
 चाणक्य १३६
 चानखेडा ६१
 चारदत्त १७०, २०४
 चावडावरी ८
 चितोड १३८
 चितोड गढ ७१
 चित्तप्रिय १४९
 चित्रकूट ६८, ७१, २१२
 चीन ६८

चीनस्थान २०४
 चीनर २०५
 चूर्णि ४, ११, ४४, ५३, ५४,
 ७३, ७४, ९९, १२९,
 १७८
 चूर्णिकार २०३
 चेटक ३०, ३१, १०१
 चेटरजी ४७
 चैत्यपरिपाटी १०२
 चोरशास्त्र १४७
 'चोलक' १२५, १२६
 चोलपट्टक १५२
 चोलपट्टो २१४
 चौड ६८
 चौद पयों ८१
 चौलुक्य ८, ७२, ८६
 चौलुक्य युग १३७
 चौलुक्यवंशी ४६, १९५
 चपा १३
 चपानगरी ४६
 'चपूमंडन' ११८
 जउण १४९
 जउणसेण १४९
 'जउणावक' उद्यान १४९
 जकर्त ४७
 जगन्चन्द्रसूरि ८५

जगदीशचन्द्र जैन ३२
जगन्नाथपुरी १६४
जमदग्नि ऋषि ३७
जमालि ४४
जयपुर ११९, १६९
जयशिल्लरी ४७
जयसिंह १५०
जयसिंहसूरि ६१, १८८, २१४
जयंती श्रमणोपासिका ३०
जराकुमार ५६, ११३, ११४
जरासंध २४, ४९, ८७, १२२,
१७३
'जर्नल ओफ धी ओरियेन्टल
इन्स्टिट्यूट' १३४
जर्मन १००
जलपत्तन ३५, ८८, ९७
जवणालओ १२५
जवुण १४९
जहाल ६८
जळधोष २५
'जयुद्धीप्रज्ञप्ति' ११८, १२८,
१३०, १५४, १७५
जंयुस्वामी ८४, २०२
जातक ४८
जातिस्मरण १३३
जावाल्लिपुर ४८
३०

जालि ४९
जालोर ४८
जावा ४७
जांयन्ती १८९, १९१
जितशत्रु राजा ३, ४२, १५६
जिनकल्प १३२
जिनचंद्रसूरि १०, १८३
जिनचैय १८७
जिनदत्त ७२, १२०, १६६,
१६७, १८५
जिनदास ७३
जिनदासगणि ७३
जिनदासगणि महत्तर ७३
जिनदास श्रावक ३३
जिनदेव ११०
जिनदेवसूरि १६८
जिनप्रभसूरि १४, ४२
जिनविब १८७
जिनमत १२९
जिनमटाचार्य ७४, ७५
जिनमद्र ११, ५५, ७६
जिनमद्रगणि ७५, २२०
जिनमद्रगणि क्षमाश्रमण १९६,
१९७, २२०
जिनमद्रसूरि ३३
जिनविजयजी ४८, ७५

जिनेश्वरसूरि १०
 'जीतकल्प चूर्णि' २०९
 'जीतकल्प भाष्य' २१५
 'जीतकल्प सूत्र' ९, ७४,
 १७७, १७९
 'जीतकल्प सूत्र' उपरनी चूर्णि
 १९६
 जीगोधान १४५
 'जीवचिचार' १८४
 'जीवसमास' विवरण २१९
 'जीवसमास' वृत्ति २२०
 जीवन्तस्वामी २५, ८१, १०३,
 १३२, १३३, १३४, १८७
 'जीवाभिगम सूत्र' १२८, १२९,
 २१२
 'जीवाभिगमसूत्र' उपरनी वृत्ति
 २१२
 जूनागढ ६६, १६९
 जृम्भ देवताओ ९५, १६३
 जेहिल ८४
 जेसलमेर ९८
 जेसलमेर भंडार ७५, १२८
 जैन गुफाओ ७८
 'जैन गूर्जर कविओ' ५
 जैन ध्रुत ८३, २१०
 'जैन साहित्य और महाकाल-
 मन्दिर' १७

'जैन साहित्य संशोधक' ९०,
 १००
 जैन स्तूप १२०, १२१
 जोग्यकर्त ४७
 'ज्येष्ठीमल्ल ज्ञाति अने मल्लपुराण' ८
 'ज्योतिष्करंडक' ९८, १२८,
 १२९, १३०
 'ज्योतिष्करंडक' वृत्ति २१२
 'जाताधर्मकथा' १०, १५७,
 १८२
 'डाइयस इन एन्डयन्ट इन्डिया'
 १२३
 'डाइनेस्टिग ओफ घ कलि एज'
 ३०
 डाहल ६८
 डांग ४६
 डिमाइ २४
 डिभरेलक ७६
 डोड २१
 डो अल्लनेकर ८८
 डो. घुलर २१८
 डो. याकोजी २१३
 डो. विन्टरनिस्स १४६
 दंक १७४
 दंकापुरी ९९
 दंड १०७

निरंगण ७
 निर्ग्रन्थनामित ६०
 निर्ग्रन्थो २०५
 निर्यामक १०९
 निर्युक्ति १८, १७, १८९
 'निर्वाणकलिका' ९९, १००
 निर्वृत्ति ७२, २०७
 निर्वृत्तिकुल १०
 निलयश्रेष्ठी १८५
 निपट १०७, १९०
 'निशीथचूर्णि' ५७, ११३,
 १३५, १३८, १४६,
 १६०, १८०, १९७,
 १९८, २०८, २१८
 'निशीथ सूत्र' ७३, ८८, १४५
 १९७, २०८
 निहव ६९, ८२, १५३
 'निहववाद' ७०
 'नीवि' १२५
 नेपाल ६८
 नेमिचन्द्र ३, ४, ९, २६, ६२,
 ९६, ९८, १४४, १७३
 नेमिनाथ २४, ४९, ५६, ६३,
 ७७, ८३, ९६, १०७,
 १५४, १८९, २०४
 'नेमिनाथचरित्र' ४९, १०७

नेलक ८९
 'नैयधीयचरित' १८१
 नोर्मन ब्राउन ४१
 न्याय २१३
 'न्यायापतास्वार्तिकवृत्ति' १७६
 'न्यायावतार सूत्र' १९७
 'न्यू इन्डियन एन्टिक्वेरी' ५
 पङ्कण ९७, ११०
 पङ्कन ९७, ११०
 पट्टावलि ८४, २१७
 पत्तन ९७, ११०, ११९
 पत्तनपत्तन ९७
 पञ्चचन्द्र ५८
 'पञ्चप्राभृतक भाण' १४६
 पञ्चस्थल १४, १५
 पञ्चासती ९२, १६५, १६६
 परशुराम ३७
 'परिशिष्ट पर्व' १७, ५७, १५३,
 १६५, २१९
 पर्युपण १०१, १०३
 पर्युपण पर्व ३७, १९२
 पवनचड ३
 पश्चिम खानदेश ५४
 पश्चिम घाट १८९
 पश्चिम पंजाब २००

नमोवाहन ९१, ९२, १०१,
१११, १६५, १६६
१९२, १९४

‘नमोवाहन स्तोत्र’ ९२

नमस्कार मंत्र २०५

नयप्रभ ५८

नरदेव ५८

नरहरि ५५

नर्मदा नदी ९३, १४३

नरगिरि हाथी १०३

‘नरिनोगुन्म’ अध्ययन १६

नवकार १२०

‘नवतत्त्व’ १८४

नवांगी श्रुतिशर ९, १०, १२,
८६, २१२

नव्य कर्मग्रन्थो ८५

नहपान ९२, १९४

नेद ९५, २०२

नेदनवन ८६, १५७

नेदनवन उद्यान २०३

नेदा १७१

नेदाराणी १०२

नेदिल ८४

‘नेदिसूत्र’ ४०, ७३, ८३, ८४,

१०८, ११६, १२८,

१२९, १५२, १५८,

१७२, २१२, २१३,
२२०

नाग ८४

नागरी १३८

नागवल्कि ९४

नागगृह ९१, १११

नागपूजा ९४

नागमद्र बीजो ३६

नागहस्ती ८४

नागार्जुन ८४, ९४,

नागार्जुनीय वाचना ९४, १६७

नागेन्द्र ७२, २०७

‘नाट्यशास्त्र’ १०५

‘नाममाला’ १३०

नार ६६

नारद ९५

नारदमुनि १९०

नाशिक ९५

नासिक्य २०१

नासिक्य नगर ९५

नासीक २०१

निगीदना जीवो ३७

‘निगीदव्याख्याता’ १७९

‘निर्घट्ट आदर्श’ ५५, ५६

‘निर्घट्टशेष’ ५५

निमित्तशास्त्र ४०

निरंगण ७

निर्ग्रन्थनामित ६०

निर्ग्रन्थो २०५

निर्यामक १०९

निर्युक्ति १८, १७, १८९

‘निर्वाणकलिका’ ९९, १००

निर्वृति ७२, २०७

निर्वृतिकुल १०

निलयश्रेष्ठी १८५

निषद १०७, १९०

‘निशीथचूर्णि’ ५७, ११३,
१३५, १३८, १४६,
१६०, १८०, १९७,
१९८, २०८, २१८

‘निशीथ सूत्र’ ७३, ८८, १४५
१९७, २०८

निहव ६९, ८२, १५३

‘निहववाद’ ७०

‘नीवि’ १२५

नेपाल ६८

नेमिचन्द्र ३, ४, ९, २६, ६२,
९६, ९८, १४४, १७३

नेमिनाथ २४, ४९, ५६, ६३,
७७, ८३, ९६, १०७,
१५४, १८९, २०४

‘नेमिनाथचरित्र’ ४९, १०७

नेलक ८९

‘नैपथीयचरित’ १८१

नोर्मन ब्राउन ४१

न्याय २१३

‘न्यायावतारवार्तिकवृत्ति’ १७६

‘न्यायावतार सूत्र’ १९७

‘न्यू इन्डियन एन्टिक्वेरी’ ५

पट्टण ९७, ११०

पट्टन ९७, ११०

पट्टावलि ८४, २१७

पत्तन ९७, ११०, ११९

पत्तनपत्तन ९७

पद्मचन्द्र ५८

‘पद्मप्रामृतक भाण’ १४६

पद्मस्थल १४, १५

पद्माग्रती ९२, १६५, १६६

परशुराम ३७

‘परिशिष्ट पर्व’ १७, ५७, १५३,
१६५, २१९

पर्युषण १०१, १०३

पर्युषण पर्व ३७, १९२

पत्रनचड ३

पश्चिम खानदेश ५४

पश्चिम घाट १८९

पश्चिम पंजाब २००

पहेली ओरियेन्टल कोंफरन्स

१९६, २१३

पक्ति महार ८१

‘पंचरूप’ भाष्य ३९, ४०,

१८२

‘पंचतंत्र’ २२, ४७, १४७

‘पचयस्तुतु’ २१२

‘पचाम्यान’ १४७

‘पंचाशक’ १०, २१२

पचासर ४७

पञ्चाच १४०

पंडित परिपद ८६

प वेचरदास ६४, १७९

प मगनानदास ७५, ७६

प मुखलाज्जी ६४, १९८,

२१३

प. हरगोविन्ददास २१०

‘पाइअ टोका’ १७५

‘पाइअलछानामनाअ’ १३०

‘पाइअसदमहणवो’ ५५,

१५०, २१०

‘पाक्षिक सूत्र’ ९, १५०

पाटण ९, ३५, ४७, ६५,

९७, १७५, १८८

पाटलिपुत्र २७, ५०, ८२, ८९,

९८, १२१, १३२,

१४४, १६४

पात्रपोषगमन १७४, १८६

पादलिमपुत्र ९८, ९९

‘पादत्रिसूरिचरित’ ६०, ९९

पादलिमाचार्य ७९, ९८, ९९

पास्तकूत्र ३८, ६६, २१८

‘पारोपध द्रम्म’ १८१

पार्जितर ३०

पाश्चनाथ ९६, १७३

पार्थापत्य ४२

पालक १६, १००, १०५,

११७

पालक राजा १६, १५७

‘पालि प्रोपर नेम्स’ १४, ३१

पालि साहित्य १४, ३०

पालीताणा ९८

पाच दिव्य १४४

पाचमी गुजराती साहित्य परिपद

१८४

पाचाल १४

पाडगो २४, ५६,

१७४, २१५

पाडु नधुरा २४

पाडुसेन १०५

पितामहमुक्त २०१

पिपासा परीपह ९०
 'पिडनियुक्ति' १९, १२८,
 १२९, २१५
 पुण्यसागर १२८
 पुरंदरयशा ४६
 पुराण ३०, १८९
 'पुरातनप्रबन्धसंग्रह' ७६, ७७
 पुरिकापुरी १४३, १६४
 पुरी १६४
 पुण्यगिरि ८४
 पुण्यमित्र ७८
 पुरुषसेन ४९
 पुडरीक ८१, १७४
 पूरण ८३
 पूर्णभद्र मुनि १४७
 पूगो ८२, १०९, १५२
 पृथ्वी १९४
 पेटलाद ६६
 पैठण १०१
 पैशाची प्राकृत १८२
 पोतनपुर १४३
 'पोलिटिकल हिस्टरी ऑफ़ ओरिय-
 न्ट इन्डिया' ९३
 मज्जिमविका ९५, १९०
 'मज्जापनासूत्र' १०, ४०, १२८,
 १०९, १३६, १७९

मज्ञा परीपह ३९
 मज्ञापति १४३
 'मज्ञाबंधु-गुजरात समाचार'
 ३०, १५८
 'प्रतिजायौगंधरायण' १५२
 'प्रतिभामूर्ति सिद्धसेन दियाकर'
 १९८
 प्रतिमा ४२
 प्रतिवासुदेव ४९, ८७, १७३
 प्रतिष्ठान ३९, ९१, ९२, १०१
 १०७, १११
 प्रतिष्ठानपुर ९९
 प्रतिष्ठाविधि ९९
 प्रतिहारवंशीय ३६
 प्रथमादरी १७५
 प्रथमानुयोग ४०
 प्रद्यम्न ४९, ८७, १९०, १९२,
 २१९
 प्रद्योत १६, २६, ३०, ५८,
 ७१, ८२, १००, १०१,
 १०२, १०३, १०४,
 १०५, १११, १५१,
 १६३, १७३
 प्रपात २५
 प्रबन्ध २३
 'प्रबन्धकोश' ६८, १९८

प्रभवस्वामी ८४
 प्रभाचन्द्रसूरि ७९, १६५, १७७
 'प्रभावकचरित' ११, १२, ३६,
 ३७, ३८, ६०, ७९,
 ९९, १५२, १५३,
 १६५, १७५, १७७,
 १८०, १९५, १९८,
 २१२, २१७

प्रभावती ३१
 प्रभास ११४
 प्रभास तीर्थ १५, १०५, १०६
 'प्रमेयरत्नमंजुषा' १७५
 प्रवक्ता १४७
 'प्रवचनसारोद्धार' २१३
 'प्रश्नप्रकाश' ९९
 'प्रश्नव्याकरण' १०
 'प्रश्नव्याकरण' वृत्ति १४
 'प्रश्नव्याकरण सूत्र' १३४
 प्रसेनजित १७१
 'प्रस्थान' ४१
 प्राकृत ९३, ९८, ९९, १४६
 प्राकृत टीकाओं ७३
 प्राकृत 'द्वयाथय' वृत्ति २१९
 'प्राकृत व्याकरण' २१९
 प्राचीन कर्मप्रश्नो ८५
 'प्राचीन तीर्थमाळा' २०१

'प्राचीन भारतनां विमान' ५२
 प्राचीनवाहिनी, सरस्वती १९
 'प्राचीन साहित्यमां चोरशास्त्र'
 १४९
 प्रायुक्त ९०
 प्रियप्रन्थसूरि ५, १०६, २१४
 प्रो. ल्युमेन १००
 फलही ८, १०६
 फलही मल्ल ६, ६२, १११,
 १३७
 फल्गुमित्र ८४
 फल्गुरक्षित १५२
 चटेश्वर १७८
 बनारस २०१
 बनास नदी १०६
 बलासा १०७
 बप्पमहिसूरि ३६
 'बप्पमहिसूरिचरित' ३६
 बर्वर २०४
 बलदेव ८६, ८७, १०७,
 १४७, १९०
 बलमर्द १०७
 बलमानु ३९, १०७
 बलमित्र ३८, ३९, १०७, १११
 बलमित्र-भानुमित्र ६०
 बलराम ७, ५६, ८७, २१४

बलिस्सह ८४
 बंग ६८
 बंगाल ६८, ७९
 बंगाली १३९
 'बंघस्वामित्व' ८५
 बंधुदत्त ३
 बाण १४७
 बापालाल ग. वैद्य ५५
 बारमुं गुज. साहित्य-सम्मेलन ३५
 बालतप ८७
 बाल्हिक ५२
 बाहुबली १७४
 बिन्दुसार ४३
 बिंय १८७
 बीरवल १५८
 बुद्ध ३१, ५९, ९५, २०२
 बुद्धनी मूर्ति ६०
 बुद्धिसागरसूरि १०
 'बुद्धिस्ट इन्डिया' ३०
 बुलंदशहर २४
 बृहज्जूर्णि १७९
 'बृहत्कथा' ४, १८२, १८३
 'बृहत् कथ.कोश' ७८, ७९,
 १७२
 'बृहत्कल्प भाष्य' १८२

'बृहत्कल्पसूत्र' ५७, ५८, ६९,
 १०६, १२६, १२८,
 १२९, १८६, २१२,
 २१३
 'बृहत्कल्पसूत्र' वृत्ति २७
 'बृहत् संप्रहणि' १३०
 बृहद् गच्छ ९५
 बेटवा नदी १६८, १७१
 बेण्णायड १७१
 बेन्नायड १७१
 बेस १६८
 बेसनगर १६८
 बेसली नदी १६८
 बोद्धि ३५
 बोडी ३५
 बोध १२३
 बोधिक १०८, १२१, १२३,
 १३८, १३९, १४१
 'बोम्बे गेनेटियर' १८०
 बौद्ध १६४
 बौद्धधर्म १९५
 बौद्ध भिक्षु ६८, १७२
 बौद्धमत १९५, १९६
 बौद्ध साधुओ २०५

बौद्ध साहित्य २०८
 बौद्ध स्तूप ६०
 बोद्धाचार्य ५९
 बोद्धो ११०, १२०, १२१,
 १२२, १७१, १९५,
 २०५
 ब्रह्मा ११४, २०७
 ब्रह्मदीप ५, १८४, १८५
 ब्रह्मदीपक १८५
 ब्रह्मदीपकशाखा ५, १०८, १८४
 ब्रह्मदीपक सिंह ८४, १०८
 भक्तपान १३२
 'भगवती' १०, १२८
 'भगवती वृत्ति' ११
 'भगवती सूत्र' ४२, १७९
 भगोरथ १७४
 भट्टि १०९
 भट्टि आचार्य १०८
 'भट्टिकाव्य' १०९
 भदंतमित्र ११०
 भद्र ८४
 भद्रगुप्त ८४
 भद्रगुप्तमूरि १५२
 भद्रगुप्ताचार्य २५, १०९, १६३
 भद्रबाहु ७५, ८४
 भद्रबाहुस्वामी १०१

भद्रयश २०७
 भद्रा १६, ३७, १४३
 भद्रा शेठाणी २०७
 भरत १०५
 भरत चक्रवर्ती ३२, १०६
 भस्मकच्छ ६, २६, २७, ३३,
 ३४, ३८, ४१, ४४,
 ५५, ५७, ५९, ६०,
 ६७, ७९, ९१, ९२,
 १०१, १०६, १०७,
 ११०, १११, ११२,
 ११५, ११६, १५८,
 १६५, १९२
 भरकच्छ आहरणी ६२
 भरुयच्छ ११२
 भरुच ५५, ६०, ११०, १४३
 भल्लीगृह ५७, ११२, ११३,
 ११४
 भन्तुकेन्द्र ११४
 भवदत्त २०२
 भवदेव २०२
 'भवभावना सूत्र' २१९
 भव्य ९०
 भंडीर उद्यान ११९
 भंडीर यक्ष ७३, १०९, ११९
 भंडीर यक्षनी यात्रा ३३

भागवत ७, ११३
 भागवत संप्रदाय ११२
 भाण १४७
 भानु ४९, १९२
 भानु राजा १८१
 भानुमित्र ३८, ३९, १०७,
 १११
 भानुश्री ३९
 'भारतीय विद्या' २२, ७६
 'भारतीय विद्या,' सिंधी स्मृति
 मन्त्र १८२, १९८
 भास्कर ११२
 भालकुं ११४
 भावनगर ५६, २१५
 भावना ७७
 भास्विजयगणि ७२, १६९
 'भावशतक' १८४
 भाष्य २०८
 भाष्यप्रथो १८२
 भास १५२
 भास्वामी ६४
 भिक्षाको ७०
 भिनमाल १८०
 भिलसा १६८
 'भिलमाल' १३९, १८०
 भोमदेव पहलो ८६

'भोमप्रिय' १८०
 भुनड ४७
 भुनमुन्दरसूत्रि १५४
 भूतगुहा १२२
 भूततडाग २७, ११२, ११५,
 १२६
 भूतदिन ८४
 भूमिदाह १६०
 भूलिस्तर ११४, ११५
 भूलेश्वर ११४ ११५
 भूतरीय परिवर्तनो ८८
 भृगुकच्छ ११०, ११२
 भेरा गाम १७०
 भोगकट ४७
 भोज ८९, ९०, १५८, १७६
 भोजनटक २१६
 भोजराजा १७२
 भोजवृष्णि २४
 भोट ६८
 भगव ९, १३, ५२, १६४,
 २०३
 भणिप्रभ ११७, ११८
 भणिलाल मू. निर्वी १४९
 भति १०५
 भत्तवाल-संखडि १६०
 'भत्तमित्रास प्रहसन' १४८

मत्स्यदेश ११९, १६९
 मधुरा १४, १८, ३३, ३५,
 ४२, ६९, ७३, ८७,
 ९४, ९७, १०९, ११६,
 ११९, १२०, १२१,
 १२२, १४९, १५०,
 १९२, २१०

‘मधुरा मंगू’ ११७
 मधुराहार ६३, १२०
 मदनमंजरी ३

मदुरा १२२, १९२
 मधुसूदन मोदी २१८
 मध्यप्रदेश १६१

माहट्ट १३४, १३६
 मराठी १३५

मरु १२४
 मरुतेल्ल १२७
 मरुतैल १२६, १२७

मरुदेव १७४
 मरुदेश १२४, १२६
 मरुगूमि १२४

मरुमंडल १२५
 मरुविषय १२४, १२५
 मरुस्थल ६८, १२४ १२५,
 मयगन्गा १२५

मयालि ४९
 मलघार गच्छ २१४
 मलधारी २१४
 मलधारी राजशेखरसूरि २१९
 मलधारी हेमचंद्र ९, ६४, ७५,
 २१९, २२०

मलयगिरि ९, ३६, ५८, ९८,
 ११२, १२७, १२९,
 १३०, २०९, २१२,
 २१३, २१५, २१९

मलाह १३१
 मलालसेकर १४, ३१
 ‘मल्लपुराण’ ८

मल्लयुद्ध ६, ७, ८
 मल्लविषा ७, ८, २०७
 ‘मल्लविनोद’ ८

मल्लिकार्जुन ७६
 महाकाल १७, १३२
 महागिरि २५, ३२, ८४, १८७
 महाजन २०८

‘महातीर्थ शंखेधर’ १७४
 ‘महापरिज्ञा’ अप्ययन १६४
 ‘महाभारत’ ७, १२३

महाराष्ट्र १४, ६२, ९२, १०१
 १३४, १३५, १४१,

१५९, १६०, १८७,
 २०३, २०८
 महाराष्ट्री १३४, १५९
 महानीर १३, १६, ३१, ३३,
 ५०, ८१, ८४, ८७,
 ९६, १००, १०३,
 १०४, १०५, १२२,
 १४२, १७०, १७८
 'महावीरचरित' ९६, २१९
 महाचीन ६८
 'महानीर जैन विद्यालय रजत
 महोत्सव ग्रन्थ' ६९
 महानीरस्वामी ४४, ६३
 महासेन ३१
 महास्थल १५
 महिरावण ७६
 महेन्द्रविक्रमवर्मा १४८
 महेन्द्रसिंह ४८
 महेश १४३
 महेश्वर १४३
 मंगल चैय १२०
 मंगू ८४
 मडन ११८
 'मडन ग्रन्थसंग्रह' ११९
 मंडगदुर्ग ११८
 मडल २०३

मंडिक १४०, १४५
 मंत्रशक्ति ९८
 मंथनिकाशुद्धि २१
 मदसोर ८१
 मुंज ८९
 मागध १३४, १४१
 माघ १८०
 मात्रक १५३, १८५
 मात्स्यिक ८
 मात्स्यिक-माठी मल्ल ६, १०६
 माद्री ८३
 माधुरी वाचना ८३, ९४, १२२
 २१०
 माध्यमिका १३७, १३८
 'मानसोल्लास' ८
 मान्धाता १४३
 मारवाड १२४
 माल १३९
 'माल' जाति १३९
 मालमुमि १३९
 माल्य ७८, ६८, १०८, १२३,
 १३४, १३८, १३९,
 १४१, १४२, २०३
 मालवक १३८, १४१
 माल्य जाति २८, १३८
 मालव देश १४१

मालव पर्वत १३८
 मातृग म्लेच्छो १३८
 मालव शवरो १३९ -
 मालव स्तेन १३९
 मालवो १३९, १४०
 मालया कच्छ ३३
 'मालोइ' १४०
 माहिष्मती ३६, १४३
 माहेश्वर १४३, १८०
 माहेश्वरी २८, १४३
 माहेश्वरी नगरी १६४
 माळवा १५, ८९, १११, ११८,
 १४१, १५५, १६४,
 १६८, १७१, २०१,
 २११
 माडण ११८
 माडु १०८
 मिथिला १४
 मिथ्यावादी ६९
 मुक्तिनिलय १७४
 मदगशैलपुर ४२
 मुनशी ३६
 मुनि कन्याणविजयजी ६०, ८४,
 १५५, १६४, १७०,
 १७९

मुनिचन्द्र ९६
 मुनिचन्द्रसूरि २१९
 मुनि जयतविजयजी ६१, १७४
 मुनि धुरधरविजयजी ७०
 मुनिश्री पुण्यविजयजी ६९, ९८,
 १८२
 'मुनि सुव्रतचरित' २१९
 मुनि सुव्रतचैय ६१
 मुनि सुव्रतस्वामी ५५
 मुनि सुव्रतस्वामीनुं चैय ११०
 मुरुडराजा ९८, ९९
 मुलतान १४०, २००, २११
 'मुष्टिव्याकरण' १२७, १२८
 मुवई १३१, २११
 'मूल टीका' ७५, १२९
 मूलदेव २८, ११९, १४४,
 १४५, १४७, १४८,
 १७१
 'मूलदेवी' १४७
 मूल 'प्रथमानुयोग' ४०
 मूलभद्र १४७
 मूलश्री १४७
 मूलस्थान २११
 मृगवन उद्यान १७०
 मृगावती २९, १०४, १४३
 मेघ २०७

मेघकुमार ४५
 'मेघदूत' १७१
 मेवाड ११८, १४९, २१४
 मोढेरक १४९
 मोढेरकाशर ६३, १४९
 मोढेरा ३६, १४९
 'मोढेरा' १४९
 मोथ तहेसील ३२
 मोहनलाल द. देसाई १८४
 मोहरक १४९
 मौर्यवंशी १८६
 म्लेच्छ १३४
 म्लेच्छदेश १३८
 -स २०३
 मनु मंदिर ५९
 क्षिपूजा १९, ९४
 क्षायतन १२०, १२२
 पञ्चदत्त ९४
 पञ्चयश तापस ९४
 यदु १५१
 यदुकुल ९
 यमुन १५०
 यमुना नदी ४९, १०४, १५०,
 १७८
 यमद्वीप २०४
 यमन १५०, २०४

यमन त्रिपय ९९
 यवनालक १२५
 यमनो १२५
 यवराजा ६५
 यशध्वंज ११
 यशोदेवसूरि ९, १५१
 यशोधर मुनि ५
 यशोभरा २१
 यशोभद्र ८४
 यत्ररूपोत्त ५०
 यंत्रप्रतिमा ९८
 यंत्रविद्या ९८
 याकिन २१२
 याकिनी महत्तरासूनु ७१, ७४,
 २१२, २१३
 यादव १९२
 यादवकुल ९६
 यादवो ४९, १७८
 यात्रिक ५०
 यात्रिक गुरु ५०
 युगप्रधान आचार्य ८४, २१७
 युगप्रधान पट्टावलीओ १६४
 योग २१३
 योगराज २११
 'योगशास्त्र' २१९

योगी २१

'योगिप्राप्त' शास्त्र १९७

योगेश्वरायण १५१

रूपपट २६, १२१

रक्ष ८४

रक्षित २२, २५, ८४, २०७

रक्षितसूरि १५२

रत्नचंद्र १७५

रत्नशेखरसूरि ७४, ८९, ११७,

१३०, १५४, १६८,

१८१, १९५, २१२

रथ ८४

रथनेमि १५४

रथयात्रा १३३, १८७

रथावतंगरि ४२, १५५, १६४,

१६६

रत्नकलाछो. परीक्ष २१८

राजगच्छ १२

राजगृह २६, २७, ४४, ४५,

१०२, १०३, १७१,

१७३

राजमन्थपुर ९०, १५५, १७५

'राजनिर्घट्ट' ५५

राजपिंड १८७, २०६

राजपूताना १८३,

'राजपूताने का इतिहास' ३६,

२१४

'राजप्रश्रीय' १२८ थी १३०

राजशेखर ३४

राजस्थान ११८

राजिमती २४, ९६, १५४

राज्यवर्धन १६, १००, ११७

राजोड १५६ -

राघ आचार्य ७७, १५६

राघनपुर ९०, १५५, १७५

राम ३७

रामत्रिजय षडित १६९

'रामायण' १२३

रायचौधरी ९३

'रायणम' १०९

रायकूट १५६

रायवर्धन १६, १००, ११७

रिष्टपुर १४, १५७

रुम्मिणी ८७, ९५

रुद्र ६१, ७१, १०६

रुद्रमहाशय १८८

रुद्रसोमा १५२

रुप्यक १३६

रुद्रा १९, ३४, ३५, ८

२०४

'रुद्रमंडन' ११८

रूप नाथुं १८०
 रेणुका ३७
 रेवती नक्षत्र ८४
 रैवतक ६६, ८६, ९१, १५७
 रैवतक उद्यान ९६, १५४, १९०
 'रैवतकल्प' १५७
 रोहक १५८, २०१
 रोहगुप्त २०७
 लक्ष्मणगणि २२०
 लक्ष्मि ७७
 'ललितविस्तरा' वृत्ति १९५,
 १९६
 लवण समुद्र १०६
 'लाइफ इन एन्सयन्ट इन्डिया'
 ३२, १२४, १३६,
 १६५, १७१, १७९
 'लाइफ ओफ हेमचन्द्राचार्य'
 २१८
 लाटखाराम ८
 लाट २६, ३८, ६०, ६८,
 १६०, १६२
 लाटदेश ६७, १५८, १६१
 लाटवासी ४८, १५९, १६०
 लाटाचार्य १६२
 लाडकाणा १५८
 लारखाना १५८

लिच्छवी ८७
 लिपिकला १७५
 'लीलावद् कथा' १४७
 'लेखपद्धति' १८१
 'लोकप्रकाश' १६९
 लोकप्रचलित पद्य २०५
 लोच ७०
 लोहगंध १११
 लोहित्य ८४, १७४
 वज्जी ८७
 वज्र ८४
 वज्रभूति आचार्य ३४, ९२,
 १११, १६५, १६६
 वज्रशास्त्रा ७३, १६४
 वज्रसेन ५८, ७२, १६६,
 १६७, २०७
 वज्रवामी ७२, ८०, १४३,
 १५२, १५४, १५५,
 १६३ श्री १६६,
 १८४, २०७
 'वज्रनामी चरित' १००
 वडनगर १८, १९
 वटमाण ७८
 वदियार १७४
 वन्ध्या नदी ३२

‘विशेषचूर्णि’ ३३, ४४, ५३,

५४, २००

‘विशेषास्यक माध्य’ ५५, ७४,

७५, ९३, १२८, १७७,

२२०

‘विशेषास्यक माध्य’ वृहद्वृत्ति

२१९

विश्वनिष्ठा १६९

‘विषमपद व्याख्या’ १७९

विष्णु ५७, ८४

‘विष्णुसंस्कृत पुराण’ १०५

वीणाव सरान ३०

वीत मय १३, ३१

वीनमयनगर ४७, ८१

वीतिमय १७०

वीनिमयनगर २००

वीर ७८

वीरगणि १५०

वीरनिर्वाण ९४

‘वीरनिर्वाण संवत् और जैन

कालगणना’ ८४, ८५,

९४, १२४, १५५

वीरमह ९८

वीरमह ९८

वीरमती गणिनी २२०

वीरभिह ३८

वीरसेन १८, ४९, ८७

वीरस्थल १४

वीरचन्द्रेन २३

वीरलप्रिय १८०

वृद्ध ८४

वृद्धरु व्यंतर ५९, ६७

वृद्ध तपागच्छ ५८

‘वृद्धवादिचरित’ १९८

‘वृद्धवादि-सिद्धसेनसुवि प्रमथ’

१९८

वृद्धवादी ६४

वृद्धिनिजय ७२

‘वृष्णिदशा’ १५७

वेडिन १८

वेणा ५, २०, ७७, १०८,

१६८, १७१, १७२,

१८४, २११

वेणाकटक ४७

वेणातट २०, ७७, ११९,

१४४, १६८, १७२

वेणातड १७१

वेन्नवती १६८, १७०, ११

वेदिस णयर १६८

वैकटिक १८६, २०७

वैक्रिय लब्धि २०२

वैतरणि ९०

वैतादय परित १७०
 वेदिशनगर ७७, १६८
 वैद्यशास्त्र ९०
 वैमार २५
 वैराटनगर ११९, १६९
 वैशाली ३०, ३१
 व्यवहार क्रिया-प्रवर्तक ७८
 'व्यवहार भाष्य' १८२
 'व्यवहार सूत्र' १२८, १३४,
 १४५, २०९
 व्यवहारी ७८
 व्यंतरगृह १२२
 व्यतरो ५९, ११४
 व्याकरणशास्त्र १०९
 व्याजस्तुति अलंकार १३६
 शक ३८, ६५
 शक-क्षत्रप ९२, ९६, १९४
 शक राजा २१८
 शक लोको २६
 शकुनिकविहार ६१
 शकुन्त १०१, १७३
 'शतक' ८५
 शतपत्र १०४
 शतानीक ३०, १०४
 शकुन्त ८१, ९९, १७४

'शब्दानुशासन' १२७, १२८,
 १२९
 शम्भुतर १६२, १६३
 शम्भुभक्त ८४
 शश १४५, १४७
 'शस्त्रपरिज्ञा' अव्ययन ६४, ६९
 शंखपुर ३, १७३, १७४
 'शंखपुर पार्श्वरूप' १७४
 शंखेश्वर १७३, १७४
 शार्ङ्गभरी १८३, १९२
 शातर्णि ९३
 शान्तिचन्द्र १५, ११८, १२८,
 १३०, १५४
 शान्तिनाथ ९६
 'शान्तिनाथचरित' २१९
 शान्तिनाथनो भंडार २२०
 शातिसागर ९७
 शातिसूरि ३, ४, ९, १८,
 ३४, ६२, ६४, १४४,
 १७५, १७६, २१६
 शान्त्याचार्य ३०
 शालीटे काउजे १९७
 शालिवाहन १९२
 शालिभद्र ४४
 शालिवाहन १९२
 शालिवाहन राजा १९३

सहस्रयोधी मल्ल ५८

सहस्रार्जुन ३६

सहस्रानीक ३०

सहस्रपर्वत ५३, १८९.

संखडि १५, १९, ४४, १०६.

१११, १८८

संगेडा ६१

संपदासगणि ४, ३९, ४०,

१८३

संपदासगणि वाचक १८२

संपदासगणि ८४

संनिवेश २०४

संपत्तिभट्ट ८४

संप्रति २५, ४७, ५७, १३३,

१३४, १८७, २०४,

२०६

संस्कृतविजय ८४

संस्कृतना १०९

‘संस्कृतविजय’ १०

संस्कृत २७

संस्कृत ८३

संस्कृतना १००, १९१

संस्कृतना ३९

संस्कृतना २२०

संस्कृतना ३६४

साडीपचीस आयेंदेशो १५, ४८.

८६, ११९, १६९.

१७८, १८७, २००,

२०३

सातमी अस्तित्व भारत प्रायद्विप

पत्रिका ४५

मानमी ओरियेन्टल

को-फर्मा २९

सातमाहन ३९, ९३, १९२,

१९३, १९४

सातमाहन वंश १९४

साधुदासी ७३

सागरक ८९

मानाधिक कान्यकन ७५

मानक ९४

मानमाई नराम ४१

साधुमागो २७, ११९.

साधुमाग २७, ४४

साधुमाग २०८

साधुमाग ९१, ०२, १

१११, ११२, ११

साधुमाग वंश ९२

साधुमाग ९३

साधुमाग ९०

साधुमाग २०

साधुमाग २१८

सांकेतिक भाषा १४७
 सांव ४९, ५६, ८७, १९०,
 १९१, १९२
 सांभर १८३, १९२
 सांभरिनु छवण १९२
 सांभोगिक १३३
 सिक्कंदर १४०
 सिद्धनागार्जुन ९९
 सिद्धपुर १९, १८८
 सिद्धराज २१४, २१८
 सिद्धराज जयसिंह १९५, २१९
 सिद्धर्षि १९५, १९६
 'सिद्धर्षिचरित' १९६
 सिद्धसाधु १९५
 सिद्धसेन ६४, १९७, १९८,
 २०८, २१३
 सिद्धसेनगणि ७४, १९६
 सिद्धसेन दिवाकर ६४
 'सिद्धसेन दिवाकर जेन्ड विक्रमा
 दिव्य' १९८
 'सिद्धांतसारोद्धार' सम्यक्त्वोच्छास
 टिप्पण ३३
 सिद्धि ८५
 सिद्धिदेश १७४
 सिद्धिपर्वत १७४
 'सिद्धिविनिश्चय' ६४

सिद्धिदेश्वर १७४
 सिन्धुल्लि ४७, १९९
 सिन्ध १९९, २००
 सिन्ध देश १९९
 सिन्धवासी १६९
 सिन्धु ७९, १५८, १९९
 सिन्धु-सौवीर १३, ३१, ४७,
 ५०, १०३, १७०,
 २००
 सिन्धु २०१
 'सिलेक्ट इन्स्ट्रक्शन्स' २४, ९३
 सिंह ८४
 सिंहगिरि ६, ८४, १६३
 सिंहगिरि राजा २०७
 सिंहपुर ३६
 सिंहपुरी २०१
 सिंहल ६८, २०४
 सिंहसूरि ६४
 सीहोर २०१
 सुकोशल मुनि ७१
 'सुखवबोध' १५१
 सुदर्शन ८१
 सुदर्शन तंछाव २५
 सुदर्शन यक्ष ११९
 'सुदर्शनाचरित्र' ८
 मुनंदा ८०, १६३

‘सुपार्श्वनाथचरित’ २००

सुप्रतिमुद्र २०७

सुप्रभदेव १८०

‘सुनोधिना’ १६९

सुभटपाल ५, २१४

सुभद्रा १०

सुभूम ३७

सुमति १०५

सुमुख १०७

सुष्टु २०६

सुरट्टा २०३, २०६

सुरप्रिय उद्यान ८०

सुरप्रिय यक्ष ८६, १५७

सुरभिपुर ३३

सुराष्ट्र ६, २४, २५, २६,

३८, ४९, ५६, ५८,

८६, १०५, १८७,

२०३, २०४, २०५,

२१५

सुराष्ट्रा २०५

सुरूप १८१

सुवर्णगुल्फिका १०३

सुवर्णभूमि ३९, २०४

सुवीर ४९

सुस्थित २०७

सुस्थितद्वय १०६

सुस्थित—सुप्रतिमुद्र ८४, १०६

सुस्थित स्वगिरि १७४

सुहस्ती १६, २५, ८४

सुंदर ३

सुदरी ९५, २०१, २०२

सुदरीनन्द ९५, २०१, २०२

सुसुमारपुर १०१

‘सूत्रकृताग चूर्णि’ २०३

‘सूत्रकृताग सूत्र’ ९, ११, २१,

३६, ५५, ५६, ७९,

१०८, १२१, १७६-

१७८, २०१, २१५

सूत्रवार ११८

सूत्रपौरुषी १६२

सूत्रग्राम २१

सूत्रजपुर १७८

सूत्रत ५४

सूर्यपुर १७८

सूर्यपूजा २११

‘सूर्यप्रज्जमि’ १२८, १२९

सेक्रेड युक्स ओफ ध इस्ट

सोपारक ६, ५०, ७२, १

११६, १३१, १

१६६, १६७, १

२०७, २

सोपारकग्राजा मंगू ११७

सोपारा २०७, २०८
 सोम २०७
 सोमदेव ८२, १५२
 सोमदेव भट्ट १४७
 सोमयश ९५
 सोमसुन्दरसूरि १५४
 सोमिल ६३
 सोरठिया २०९, २१०
 सौराष्ट्रिकानगरी ८१
 'सौन्दरानन्द' काव्य ९५, २०२
 सौराष्ट्र ६७, ६८, ८८, ९७,
 ९९, १०५, १३४,
 १४१, १६७, १७४,
 १७८, २०५, २०९,
 २११
 सौराष्ट्र (सौराष्ट्रनो) २०३
 सौराष्ट्रिका २०९
 सौराष्ट्रिकी २०९
 सौर्यदत्त १७८
 सौर्यान्तसक उद्यान १७८
 सौवर्णिक नैमिचन्द्र ९, १५०
 सौवीर. ६८, २००, २१०
 स्कन्द १०६
 स्कन्दगुप्त २४
 स्कन्दपुराण १७
 स्कन्दराजा ४६

स्कन्दिल ७८
 स्कन्दिलचार्य ८४, ९४, १२१,
 २१०
 'स्टोरी बोफ कालक' ४१
 स्तिमित ८३
 स्तेयशास्त्र १४७
 स्तूप ५९, १२०, १२१
 'स्तंभतीर्थ' ७९, १८४
 स्थलपत्तन १८, ३५, ९७,
 ११९
 स्थविरावली ४१, ८४, ११६,
 ११७, १५२
 स्थविरो ८१
 स्थानकपुर २११
 'स्थानांग' १०
 'स्थानांगवृत्ति' ११
 'स्थानांगभूत' १६०
 स्थूलभद्र ८४, १३२, २०६
 रत्नपत्र उद्यान २६, ७
 स्नानागार २११
 'स्याद्वादस्नाकर' ५५
 स्वाति ८४
 स्वामी समेतभद्र
 हतशत्रु ४२
 हृत्थप २१५

हृत्थकप्प २१४, २१५
 हृत्थकप्प २१४
 'हम्मीरमदमर्दन' नाटक १८८
 हरन्त संनिवेश १८५, २११,
 २१२
 हरिभद्र ७६, १२९, २१३
 हरिभद्रसूरे ९, १०, ७१, ७४,
 १२८, १४५, १४६,
 १४८, १७६, १९५,
 १९६, २१२
 'हरिभद्रसूरिचरित' २१२
 'हरिभद्राचार्यस्य समयनिर्णयः'
 १९६, २१३
 हरियदेवी २१४
 'हरिवंश' ७
 हरिषेणाचार्य ७, ८, १७२
 हर्षपुर ५, १०६, २१४
 हर्षपुरीय गच्छ २१४
 हर्षपुरीय (मल्लवारी) गच्छ २१९
 हस्तकृष्ण ३६, ५६, २०१,
 २१५
 हस्तनम्र २१५
 हस्ति ८४
 हस्तिरूप २१४, २१५
 हस्तिनापुर ३६

हस्तिभूति २१६
 हाथव ५६; २१५
 हार्थागुफा ५२
 हारिल २१७
 हारिलयाचक २१६
 हाल ९९
 हायरडुं ६६, २०१, २१५
 हिमवंत ८४
 हिमवान ८३
 हिमालय १९३
 हिन्दुर्देश ३८, २१८
 'हिस्ट्री ऑफ इन्डियन लिटरेचर'
 १४८, १९८
 हीरविजयमूरि ९०, १६९
 हुंडिक १२०
 हेमचन्द्र १७, ३५, ५५, ७६,
 १२५, १२७, १२८,
 १३०, १५२, १६५,
 १८१, २१८, २१९
 'हेमचन्द्राचार्यचरित' ७९
 हेमचन्द्राचार्य सभा ११९
 हैदराबाद ७८
 'हैमसमीक्षा' २१८
 Erzählungen in Maha-
 ratri 5